

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 6, Cild 6, Oktyabr - Dekabr 2018
Year 6, Volume 6, October - December 2018

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

Srəqəmsal mühitdə transaksiya xərcələri və rəqəbat.....	R.Ə.Balayev
İstehsal sferasında qloballaşma trendləri və integrasiya siyasəti.....	M.Y.Quliyev
Парадигма управления предприятием в условиях глобальных вызовов.....	Н. П. Денисенко, З. Я. Шацкая
Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrinin müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları.....	E.A.Qəribli, A.C.Əzimzadə
Determinants of inflation in Azerbaijan.....	V.M. Rahimov, Sh.A.Adigozalov, F.R. Mammadov
Əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə Bazel yanaşmaları və banklarda tətbiqi	A.H.Hüseynov
Sosial qrupların həyat təminatı modelləri.....	A.Z.Əliyev
Особенности разработки и внедрения интегрированной учетно-контрольной системы в вузе	И.В.Пашаева
Sosial investisiyaların iqtisadi siyasətdə yeri və rolu.....	A.Ə.Quliyeva
İdxal əvəzləmə və ixracın stimullaşdırılması modeli: sinergiya effekti	İ.Ə.Bədəlov

www.unec.edu.az

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
II 6, Cild 6, oktyabr-dekabr 2018	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini	i.e.d., prof. Y.H.Həsənlı
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	UNEC Elmi Xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövrürlüyü və Dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel: (+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 25.12. 2018

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.İ.İmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	səh./pp
Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərcləri və rəqabət.....R.Ə.Balayev	5-14
İstehsal sferasında qloballaşma trendləri və integrasiya siyasəti.....M.Y.Quliyev	15-30
Парадигма управления предприятием в условиях глобальных вызовов..... Н. П. Денисенко, З. Я. Шацкая	31-39
Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrinin müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları.....E.A.Qəribli, A.C.Əzimzadə	40-52
Determinants of inflation in Azerbaijan..... V.M. Rahimov, Sh.A.Adigozalov, F.R. Mammadov	53-72
Əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə Bazel yanaşmaları və banklarda tətbiqi A.H.Hüseynov	73-91
Sosial qrupların həyat təminatı modelləri..... A.Z.Əliyev	92-107
Особенности разработки и внедрения интегрированной учетно-контрольной системы в вузеИ.В.Пашаева	108-117
Sosial investisiyaların iqtisadi siyasətdə yeri və rolu.....A.Ə.Quliyeva	118-126
İdخال əvəzləmə və ixracın stimullaşdırılması modeli: sinerjiya effekti İ.Ə.Bədəlov	127-134

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 6, Volume 6, October-December 2018	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y.H.Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Juornal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 25.12.2018

Editorial Board	
dr., prof. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. T.A.Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A.G.Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A.P.Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R.R.Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F.P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H.S.Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z.F.Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. T.I.Imanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ TRANSAKSIYA XƏRCLƏRİ VƏ RƏQABƏT

R.Ə.Balayev

i. e. d., prof., UNEC

r.balayev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 15 noyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 3 dekabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018
Received 15 November 2018; accepted 3 December; published online 25 December 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi transaksiya xərcləri dinamikasının təhlili, onun nəticələrinin rəqəmsal iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və inkişafının proqnozlaşdırılmasında rolunun araşdırılması, rəqəmsal transformasiyaların təzahürlərinin qiymətləndirilməsi üçün transaksiya xərcləri amilindən istifadə imkanlarının müəyyən edilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, rəqəmsal mühitin təşəkkülü və inkişafı məsələləri nəzərdən keçirilmiş, rəqəmsal iqtisadi mühiti şərtləndirən amillər aşkar edilmişdir. Tədqiqat işində həmçinin rəqəmsallaşma şəraitində transaksiya xərclərinin mahiyyəti açıqlanmış, iş yerlərinin virtuallaşdırılması prosesləri və rəqəmsal mühitdə onun işçi heyətin fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsiri səciyyələndirilmiş, rəqəmsal mühitdə iqtisadi rəqabətin bəzi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: faktiki informasiya bazası kifayət etmir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: rəqəmsal mühitdə rəqabət mübarizəsinin özünəməxsus cəhətlərinin iqtisadi agentlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsirinin tədqiq edilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: rəqəmsal mühitin səciyyələndirilməsinin bir çox aspektlərində, o cümlədən transaksiya xərclərinin dinamika təhlilinin həmin mühitin qiymətləndirilməsində yeri və rolunun araşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Açar sözlər: transaksiya xərcləri, rəqəmsal mühit, virtual ofis, indikator, iqtisadi rəqabət.

Jel classification: H5

TRANSACTION COSTS AND COMPETITION IN DIGITAL ENVIRONMENT

R.A. Balaev

Dr., prof., UNEC

Abstract

The issues concerning the formation and development of digital environment have been reviewed in the article. The factors causing the digital economic environment are

revealed. The possibilities of assessing the manifestations of digital transformations using the transaction costs factor are determined. Some features of the digitalization have been characterized. Factors stipulating the digital economic environment have been identified. The essence of transaction costs in terms of digitalization is disclosed. The processes of virtualization of workplaces and its influence on the staff performance in the digital environment are characterized. The issues concerning the dynamics analysis of transaction costs and the role of its implications in assessment of current situation of digital economy and in prognosis of its development have been studied. Some features of economic competition have been identified in the digital environment.

Key words: transaction costs, digital environment, virtual office, indicator, economic competition.

ТРАНСАКЦИОННЫЕ ИЗДЕРЖКИ И КОНКУРЕНЦИЯ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

Р. А. Балаев

Д. э. н., проф., UNEC

Резюме

В статье рассмотрены вопросы формирования и развития цифровой среды. Выявлены факторы, обуславливающие развитие цифровой экономической среды. В исследовательской работе определены возможности оценки проявлений цифровых трансформаций с использованием фактора транзакционных издержек, охарактеризованы некоторые особенности цифровизации. Раскрыта сущность транзакционных издержек в условиях цифровизации. Характеризованы процессы виртуализации рабочих мест и их влияние на эффективность работы персонала в условиях цифровой среды. Исследованы вопросы анализа динамики транзакционных издержек и роль ее результатов в оценке состояния и прогнозирования цифровой экономики. Определены некоторые особенности экономической конкуренции в цифровой среде.

Ключевые слова: транзакционные издержки, цифровая среда, виртуальный офис, индикатор, экономическая конкуренция.

Giriş. Hazırda rəqəmsallaşma ictimai həyatın bütün sahələrində özünü kifayət qədər əyani surətdə göstərir. İqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyində rəqəmsal mühitin təsiri artır. Həmin təsirin kəmiyyət və keyfiyyətə öyrənilməsi məsələsi gündəlikdədir. Rəqəmsal mühitin səciyyələndirilməsinin bir çox aspektlərində, o cümlədən transaksiya xərclərinin dinamika təhlilinin həmin mühitin qiymətləndirilməsində yeri və rolunun araş-

dırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Rəqəmsal mühitdə rəqabət mübarizəsinin özünəməxsus cəhətlərinin iqtisadi agentlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsiri tədqiq edilməlidir.

Rəqəmsal mühitin qısa səciyyəsi. Rəqəmsal mühit dedikdə digər mühitləri riyazi qanunlar əsasında şərh etmək (modelləşdirmək) üçün istifadə edilən məntiqi obyektlərin formalaşdırdığı mühit nəzərdə tutulur. Texnologiyalar rəqəmsal mühitin nüvəsini təşkil edir. Bu mühitdə texnologiyalar sürətlə dəyişsə də, texnoloji və riyazi (hesabi) aspektlərin bir-birini tamamlamasının kəsilməz prosesi gedir. Bu prosesdə, demək olar ki, həmişə təcrübə önə keçir. İdealda fiziki aləm (onun dəyişmələrinin kəmiyyətə ölçülməsi və onların səciyyələndirilməsi) haqqında bütün zəruri rəqəmlər real vaxt rejimində əlyətən olduqda, haqqında danışılan tamamlama prosesində müsbət dinamikadan danışmaq olar. İstehsalçı üçün həmin zəruri rəqəmlər (verilənlər) qismində istehlakçının davranışının kəmiyyət parametrləri çıxışdır.

Informasiya cəmiyyətinin və rəqəmsal mühitin tələbi informasiyanın açıqlığı və əlyətənliyidir. Bu baxımdan, verilənlərin açıq olması onların faydalılığının şərti və nəticəsi kimi nəzərə gəlir. Əlbəttə, reallıq prinsiplərdən daha zəngindir və müxtəlifliyin zəruriliyi mühitində informasiya təhlükəsizliyi, müəllif hüquqlarının qorunması və bu kimi bir sıra digər tələblər məhdudiyyət şərtləri olaraq qalır. Rəqəmsal iqtisadi mühitdə xüsusi informasiya modellərinin inkişaf perspektivləri barədə nikbin olmaq reallığa etinasızlıq olardı. Unutmaq olmaz ki, məxsusi informasiya modelinə malik hər hansı iqtisadi agent tərəfdaşlarının fəaliyyət mühitində üstünlük təşkil edən informasiya modelinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədir. Odur ki, hər halda verilənlərin açıqlığı onların faydalılığına dəlalət edir. Haqqında danışılan faydanın əldə edilməsi fəaliyyət integrasiyasını təşviq edən rəqəmsal mühitdə fəaliyyət standartlarının açıqlığının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Unutmaq olmaz ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın təşəkkülünün hazırkı dövründə həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri, işlənib hazırlanan və qəbul edilən standartlar onun inkişaf perspektivlərində həlledici rol oynayacaqdır.

Rəqəmsal mühitdə fəaliyyət məkanı və iş yeri anlayışları arasında fərqin azalacağı gözlənilir. Bu tezisi əsaslandırmaq üçün rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışının ensiklopedik şərhinə qayıtmaq lazım gəlir. “Rəqəmsal iqtisadiyyat fiziki infrastrukturunu və proqram təminatını yaradan hərəkətləri əhatə etməklə, informasiyanın elektron qaydada işlənməsi, saxlanması və ötürülməsi əsasında iqtisadi fəaliyyəti nəzərdə tutur” (1, s. 478).

Doğrudan da, rəqəmsal mühitdə fəaliyyət məkanının iş yerini əvəzləməsi, ofis anlayışının virtuallaşması üçün artıq bütün zəruri şərtlər mövcuddur və müvafiq potensial göz qabağında inkişaf edir. İş yoldaşları arasında əlaqələrin məkandan asılılığı azalır. Təcrübədən göründüyü kimi, azalmaya mane olan əsas amillərdən biri ənənəvi müəssisə modelidir. Həmin modelin dəyişməsi isə zaman məsələsidir. Məsələ ondadır ki, iş yerindən daha yaxşı fəaliyyət məkanında çalışmaq işçi müəssisəyə verdiyi faydanı və onun özünün gəlirlərini artırma bilirsə, ofisin virtuallaşması sürətlə-

nə bilər. İnsanların işə gedib və qayıtmaq vaxtına qənaət etməsi də az əhəmiyyətli amil deyildir. Məsələ ondadır ki, məhz “yerdəyişmələrin minimumlaşdırılması” effekti sayəsində, aqlomerasiya effektini az-çox dərəcədə reallaşdırmaq mümkün olur.

Ofisin virtuallaşmasını məhdudlaşdıran səbəblər də az deyildir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək ki, bu virtuallaşma prosesi İT menecerlərinin, informasiya təhlükəsizliyi üzrə mütəxəssislərin və bir sıra digər ofis işçilərinin işini çətinləşdirə bilər. Digər və zənnimizcə, heç də az əhəmiyyətli olmayan səbəb, rəqəmsal mühitdə biliklərin texnologiləşməsində baş verən aşağıdakı haldır. Məsələ ondadır ki, təcrübənin yenilənməsinin yüksək tezliyi onun yayılmasında iştirak edən mütəxəssislər arasında əyani nümunənin rolunu artırmış, ümumiləşdirmənin isə rolunu azaltmışdır. Daha dəqiq desək, öz təcrübə biliklərini şəxsi təmasda daha yaxşı ötürə bilən insanların sayı artır. Odur ki, həmin insanların məsafədən bir-birinə yardımçı olması çətinləşə bilər. Bu gözləntilərin reallaşma ehtimalı transaksiya xərclərinin dinamikasında və ofislərin virtuallaşması vektorunun müəyyən edilməsində həlledici amil ola bilər.

Rəqəmsal mühitin əsas indikatorlarından biri transaksiya xərcləridir. Mübadilə prosesində mülkiyyət hüququnun bir tərəfdən digərinə verilməsi ilə bağlı olan xərclər kimi transaksiya xərcləri tərəf-müqabillərlə qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasına sərf olunur. Bu xərclər nata-mam informasiya mühitində meydana gəlir. İlkin yanaşmada, transaksiya xərcləri bazarın fəaliyyəti üçün zəruri olan xərclər kimi qəbul edilmişdir (2, s. 386–405).

Rəqəmsal transformasiyaların təzahürlərinin qiymətləndirilməsi üçün transaksiya xərcləri amilindən istifadənin ilkin və uğurlu cəhdlərindən biri kimi Don Tapskotun yanaşması diqqətəlayiqdir (3). O, hələ ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində hesab edirdi ki, transaksiya xərclərinin dinamika təhlili rəqəmsal mühitin təşəkkülü xarakteristikalarını kəmiyyətə qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Transaksiya xərclərinə belə yanaşmanın onilliklərdən sonra rəqəmsallaşmanın əsas xarakteristikalarının müəyyən edilməsində istifadəsi onun əsaslı və məhsuldar olduğunu bir daha təsdiqləmişdir. Onu da qeyd etmək ki, rəqəmsal transformasiyalarının aşkar təzahürlərinin demək olar ki, hər yerdə müşahidə edildiyi hazırkı dövrdə onların qiymətləndirilməsində transaksiya xərclərinin dinamika təhlilinin nəticələrindən istifadə edilməsini, zənnimizcə, haqlı olaraq məqsəduyğun hesab edən tədqiqatçıların sayı heç də az deyildir.

Rəqəmsallaşma transaksiya xərclərinin ölçülməsi imkanlarını reallaşdırmaq baxımından nəzərəcarpacaq potensial imkanlara malikdir. Məhz informasiya cəmiyyətinin və rəqəmsal mühitin üstünlüklərinin gerçəkləşdirilməsi həmin imkanların reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yarada bilər. Bu halda, informasiya axtarışına transaksiya xərcləri, müəyyən qeyd-şərtlərlə, informasiya resurslarının dəyərinə bərabər götürülə bilər.

Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərcləri, artıq qeyd edildiyi kimi, müxtəlif bazarlarda fəaliyyətin səmərəliliyinin indikatoru kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan,

daşınmaz əmlak bazarında rəqəmsallaşan yeni institusional mühitdə transaksiya xərclərinin indikator funksiyasına dair aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq, aşağıdakı fikir, zənnimizcə diqqətəlayiqdir. “Transaksiya xərcləri daşınmaz əmlak bazasının mühüm indikatoru və onun iştirakçılarının iqtisadi vəziyyətini müəyyən edən amil olduğundan, həmin xərclərin yeni institusional (bu halda rəqəmsal) mühitdə minimumlaşdırılması imkanlarının tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir” (4, s. 144). Aqrar sahədə də, demək olar ki, analoji yanaşmaya rast gəlinir. Bu baxımdan, aqrar subyektlərin iqtisadi davranış alternativləri axtarışı xərclərinin transaksiya xərclərinə aid edilməsi mövcud reallığı əks etdirir. Başqa sözlə, belə bir reallığı qəbul etmək lazım gəlir ki, “iqtisadi davranışın alternativlərinin axtarışı ilə əlaqədar xərclər transaksiya xərcləri adı altında əhatə edilir” (5, s. 123).

Transaksiya xərclərinin dinamika təhlili və indikator funksiyası

Rəqəmsal iqtisadiyyatın perspektivlərinə münasibət bildirmək baxımından da transaksiya xərclərinin dinamika təhlilinin nəticələrindən istifadəni tövsiyə edən tədqiqatçıların fikri maraq doğurur. “Rəqəmsal iqtisadiyyatda nəzəriyyənin proqnostik gücü, hər şeydən əvvəl transaksiya xərclərinə, onların dəqiq identifikasiyası və detallandırılmasına diqqət sayəsində təmin olunur. Bu və ya digər transaksiya xərclərinin necə dəyişəcəyini başa düşməklə biznesin aparılması formasında dəyişiklikləri və rəqəmsallaşmanın destruktiv nəticələrini proqnozlaşdırmaq olar” (6). Doğrudan da, ilkin təcrübədən göründüyü kimi, transaksiya xərclərinin dinamika təhlilinin nəticələri rəqəmsal mühitdə biznes fəaliyyətinin xarakteristikalarında əhəmiyyətli təşhihləri əsaslandırmaq və həyata keçirmək üçün istifadə oluna bilər.

Rəqəmsallaşma iqtisadi həyatda (digər sahələrdə olduğu kimi) dinamizmi kəskin sürətdə artırır. Kəskinləşən rəqabət mübarizəsi şəraitində formalaşmış institusional mühit artan dinamizmin tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədir. Bununla belə, ənənəvi rakursda müəssisə modelinin ətalətliliyi rəqəmsal mühitin yaratdığı genişlənən müxtəlifliyə adekvat reaksiya verə bilmir. Bu, xüsusilə rəqabət mübarizəsində özünü daha aşkar şəkildə göstərir. Belə ki, rəqəmsal mühitdə, obrazlı desək, bütün iqtisadi agentlər bir-birinə rəqibdir. “Rəqəmsal iqtisadiyyatda rəqabət mübarizəsini rəqiblərdən deyil, hər yerdən gözləmək lazımdır. İnformasiya rəqəmsal olduqda və şəbəkədə birləşdikdə, bütün sədlər dağılır və heç bir biznes təhlükəsiz olmur” (7, s. 20).

Rəqəmsal iqtisadi mühit informasiya bazarında rəqabətin məkan aspektini aktuallaşdırır. Məqsəd informasiya bərabərsizliyi amilindən istifadə edərək informasiya rentasını əldə etməkdir. Rəqəmsal iqtisadi mühitdə iqtisadi agentin informasiya məkanında əldə etdiyi üstünlük, ona vaxt məsrəflərini azaltmaqla mənfəəti artırmağa imkan verir. İnformasiya bazarında pay əldə etmək üçün aparılan rəqabət mübarizəsi məkan xarakterlidir və informasiya məkanı anlayışına münasibəti dəqiqləşdirməyi tələb edir. Belə bir fikirlə razılaşmamaq çətindir ki, rəqəmsal mühitdə rəqabət müba-

rizəsi sərhədləri nəzərə almayan xüsusi informasiya məkanı yaratmaq uğrunda aparılır. “İnformasiya məkanı uğrunda rəqabət kateqoriyası məkan nəzəriyyəsi çərçivəsində informasiya bazarında pay uğrunda mübarizə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Beləliklə, informasiya bazarında məkan rəqabəti - sərhədləri nəzərə almayan xüsusi informasiya məkanı yaratmaq uğrunda aparılan mübarizədir” (8, s. 65).

Transaksiya xərcləri terminini elmi dövriyyəyə gətirənlərdən biri kimi Ronald Kouz onu aşağıdakı növlərə bölür: informasiya axtarışı (onun əldə edilməsi) xərcləri, danışıqların aparılması və razılaşmaların (müqavilələrin bağlanması) əldə edilməsi xərcləri, gözləmə və qiymətləndirmə xərcləri, mülkiyyət hüququnun qorunması xərcləri, opportunist davranışla (fəaliyyətlə) bağlı xərclər.

Bu təsnifatda sonuncu, yəni opportunist davranış dedikdə iqtisadi agentin öz məqsədlərinə çatmaq üçün etik qaydalara etina etmədiyi davranış başa düşülür. Bu davranışın əsasında resursların məhdudluğu səbəbindən iqtisadi maraqların üst-üstə düşməməsi, qeyri-müəyyənlik və müqavilə şərtlərinin qeyri-mükəmməlliyi durur. Rəqəmsal mühitdə opportunist davranışla bağlı xərclərin və mülkiyyət hüququnun müdafiəsi xərclərinin səviyyələri arasında korrelyasiya asılılığından danışmaq olar. Rəqəmsal transformasiyalar gücləndikdə, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi xərclərində əqli mülkiyyət hüququnun rolu artır. Məhz əqli mülkiyyət hüququnun müdafiəsi mexanizminin xarakteri və mükəmməlliyi rəqəmsal mühitdə opportunist davranışla bağlı xərclərin səviyyəsini şərtləndirən həlledici amilə çevrilir.

İnstitusional iqtisadiyyatın elmi istiqamət kimi təşəkkülünün daha əvvəlki dövrlərində transaksiyaların mahiyyətinə və təsnifatına olan yanaşmalar da diqqətə layiqdir. Belə ki, ilkin yanaşmada (1931-ci ildə) “transaksiyaların üç növü fərqləndirilmişdir: ticarət transaksiyaları, idarəetmə transaksiyaları, rasionlaşdırma transaksiyaları” (9, s. 648). Rasionlaşdırma transaksiyaları dedikdə, birgə fəaliyyət şəraitində mənfəət və zərərlərin bölgüsü hüququna malik tərəflər arasında razılaşma üçün danışıqlarda meydana çıxan transaksiya xərcləri nəzərdə tutulur.

Transaksiya xərclərinin mənbələrinin müəyyən edilməsi istiqamətində, zənnimizcə, aşağıdakı yanaşma rəqəmsal mühitin tələbləri baxımından az-çox dərəcədə məqbul sayıla bilər: “1) kənar şəxslərin bu nemətdən istifadəsinə imkan verməmək xərcləri; 2) sövdələşmənin baş tutması şərtləri barədə informasiyanın əldə edilməsi də daxil olmaqla, informasiya mübadiləsi ilə əlaqədar xərclər; 3) qeyri-tarazlıq xərcləri” (10, s. 66-67). Qeyri-tarazlıq xərcləri dedikdə, Кеннет С. Эрроу aşağıdakı mülahizəyə əsaslanır. Bazar və ya mərkəzləşdirilmiş xarakterli olmasından asılı olmayaraq, istənilən mürəkkəb sistemdə resursların bölgüsü, hətta informasiyanın tamlığı şəraitində belə, müəyyən müddət tələb edir: sövdələşmə, optimal variant hesablanana qədər baş verdikdə optimal variant tapılana qədər keçən müddət və ya hesablamalar başa çatana qədər sövdələşmənin təxirə salındığı müddət.

İqtisadi xərclərə daxil edilənə qədər transaksiya xərclərinin mahiyyətinin açıqlanmasında tamamilə digər sahələrin analoqlarından istifadə edilmişdir. Bu baxımdan, müvafiq mənbələrdə transaksiya xərclərinin mexaniki sistemlərdə sürtünmə hadisəsinə oxşarlığı kimi obrazlı ifadələrə rast gəlmək olur (11, s. 53).

Transaksiya xərclərinin yuxarı həddi rəqəmsal mühitdə iqtisadi fəaliyyətin məqsəduyğunluğunu şərtləndirir. Başqa sözlə, qarşılıqlı əlaqədə göstərilən iqtisadi fəaliyyətin digər xərclərinin məqbul olduğu halda, transaksiya xərclərinin azaldıla bilməməsi həmin fəaliyyətin davamlılığına təsir edən mühüm amilə çevrilir. Belə hesab olunur ki, transaksiya xərclərinin sıfıra bərabər olması üçün istehsal və gəlirlərin bölgüsü prosesləri kənar təsirlərdən asılı olmamalıdır. Bu mövqə Kouz teoreminə əsaslanır. Kouz teoreminə görə, istehsal strukturunun (resurslardan istifadə nisbətinin) optimallığı mülkiyyət hüququnun bölgüsündən asılı deyildir. Transaksiya xərcləri məhz mülkiyyət münasibətlərinin istehsal prosesinə təsiri halında sıfırdan böyük olur. Reallıqda isə bu, həmişə belədir və transaksiya xərclərinin sıfır halına rast gəlinmir. Onu da qeyd edək ki, transaksiya xərcləri fəaliyyət sahəsində qənaətə (vaxta qənaət də daxil olmaqla) xidmət edir. Özü də həmin xərclər mübadilə prosesinə hazırlıq dövründə, mübadilə prosesində və həmin prosesdən sonra qənaətə səbəb ola bilər.

Rəqəmsal mühitdə rəqabət mübarizəsi

Artıq global informasiya rəqabəti proseslərinin nəticələrinə görə, ölkələri informasiya mərkəzi və informasiya periferiyası əlamətləri üzrə fərqləndirirlər. Bu təsnifatda rəqəmsal mühitin indikatorları ilə yanaşı, habelə ölkələrarası informasiya bərabərsizliyinin xarakteristikaları da nəzərə alınır. Həmin xarakteristikalara ilk növbədə ölkədə informasiya-kommunikasiya sahələri məhsullarından istifadə səviyyəsi, informasiya infrastrukturunun inkişafı və idxaldan asılılıq səviyyəsi, informasiya bazalarının (provayder şirkətlərinin) cəmləşməsi səviyyəsi, dövlət elektron idarəçiliyi səviyyəsi, elektron iqtisadi tənzimləmənin səviyyəsi aid edilə bilər.

Informasiya cəmiyyətinin genişlənməsi iqtisadiyyatda transaksiya xərclərinin ümumi səviyyəsinə birmənalı təsir etmir. Belə ziddiyyətli vəziyyəti şərtləndirən səbəblərin aşağıdakı təsnifatı maraq doğurur: “rəqəmsal iqtisadi informasiya həcmünün və iqtisadi transaksional tutumunun sürətlə artması; rəqəmsal mühitin strukturlaşdırılmasının aşağı səviyyəsi, eyni zamanda təhlükəsizliyə və məxfiliyə tələblərin artması; rəqəmsal informasiya axınlarının və iqtisadi subyektlərin məlumatlandırılmasının asimmetriyası” (12, s. 166).

İqtisadi inkişaf rəqabət mübarizəsi ilə müşayiət olunur. Yeni əsrdə rəqabət üstünlükləri əsasən innovasiyalarla bağlıdır. Rəqabətin nəticəsi, milli miqyasda iqtisadi artımda və ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində ifadə olunmalıdır. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətində rəqəmsal fəaliyyətin səmərəliliyi amilinin rolu artır. Yeri gəlmişkən, belə bir məsələni xüsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır. Ölkə rəqəm-

sal texnologiyaların inkişafında, onun texniki-texnoloji təminatının yaradılmasında idxalı əvəzləmə imkanına malikdirsə, bu ona rəqabət mübarizəsində ciddi üstünlüklər verir.

Rəqəmsal bazarlarda rəqabətin xarakteri, həlledici dərəcədə bazarın informasiya texnologiyaları seqmentində vəziyyətindən və burada baş verən rəqabətin xüsusiyyətlərindən asılıdır. İlkən yanaşmada informasiya texnologiyaları bazarında rəqabətin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir: beynəlxalq rəqabət şərtləri və qaydalarının güclü təsiri; qeyri-mükəmməl rəqabət, haqsız rəqabət hallarının tez-tez rast gəlinməsi; qiymətlərin volotilliyi, qiymətin əmələgəlməsinin əsasən istehsal sferasında deyil, satış sferasında baş verməsi; münasib dövr başa çatdıqdan sonra texnologiyanın qiyməti lisenziyalı nüsxə qiymətindən maddi daşıyıcı qiymətinə qədər enə bilir; qeyri-qiymət rəqabətinin geniş istifadə olunması və i. a.

İnformasiyaya sahib olmaqla rəqəmsal bazarda inhisarçı olmaq cəhdinin qarşısını almaq üçün bu günə, hələ ki, mükəmməl sayıla bilən texnoloji həllər təklif edilir. Nikbinliyi ilə fərqlənən belə bir fikir vardır ki, “rəqəmsal qiymət platformalarının, elektron mağazaların, blokçeyn sistemlərinin olduğu şəraitdə informasiya bazarını heç kəs inhisarlaşdırma bilməz” (13, s. 12). Bu nikbinliyi bölüşmək isə, zənnimizcə, hələ çox tezdir. Məsələ ondadır ki, blokçeyn texnologiyasının problemləri artıq özünü göstərir və onlara bu günə olan vəziyyətə aşağıdakılar aid edilir: blokçeyn kriptografiya üsullarına əsaslandığı üçün mürəkkəb hesablamaların aparılmasına olduqca böyük miqdarda elektrik enerjisi sərf edilir; texnologiya əsasında aparılan əməliyyatların sürəti çox aşağıdır, onlar tənzimlənmə bilmir (dələduzluq halları ilə mövcud qanunvericilik çərçivəsində mübarizə aparmaq çətindir), təhlükəsizliyə zəmanət yoxdur; maliyyə-bank sistemi blokçeyn texnologiyasının tətbiqi və inkişafında maraqlı deyildir.

Hər gün blokçeynə xaker hücumları haqqında yayılan xəbərlər narahatlıq doğurur. “Blokçeynin populyarlığı artdıqca, ona olan xaker hücumlarının, dələduzluq cəhdlərinin və virtual pulun oğurlanması hallarının da sayı dəfələrlə artır. Şübhəsiz ki, bütün bunlar ekspertlərin və blokçeyni işləyib hazırlayanları blokçeynin perspektivli texnologiya kimi təhlükəsizliyi barədə düşünməyə məcbur edir” (14).

İnformasiya rəqabəti şəraitində istənilən informasiyaya iqtisadi aspektdən yanaşmaq lazımdır. Belə ki, informasiya, demək olar ki, bütün hallarda ənənəvi bazarlarda mövqeni saxlamaq və möhkəmləndirmək məqsədi ilə istifadə olunur; ölkənin (transmilli şirkətin) texnoloji imkanları artdıqca, digərlərinə nisbətən tam informasiya şəraitində fəaliyyət üstünlüyü əldə edir ki, bu da informasiya qeyri-bərabərliyini artırır; hər yerə nüfuz edən texnologiyalar vasitəsi ilə istənilən iqtisadi münasibətin gec-tez şəffaflaşması baş verir.

Rəqəmsal bazarların inkişafı ideya və təcrübə mübadiləsi prosesini sürətləndirir. Bu isə yeni biznes modellərinin yaradılması, yayılması və istifadəsi proseslərini də sürətləndirməkdə, rəqəmsal bazarlarda rəqabətə yeni yanaşmaları formalaşdırmaqdadır.

Rəqəmsal bazarlarda rəqabətin özünəməxsus cəhətlərindən biri biznes-modellərin öz aralarında və onlarla internet-platformalar arasında rəqabət mübarizəsində üzə çıxır. İlk təcrübənin təhlili böyük ehtimalla belə deməyə əsas verir ki, biznes-modellər və internet-platformalar arasında rəqabət gec-tez sonuncunun qələbəsi ilə başa çatır. Odur ki, platformada üstünlük qazanmağa yönəlmiş biznes-model daha perspektivli hesab edilə bilər. Rəqəmsal bazarlarda rəqabətin digər özünəməxsusluğu bazarda əhəmiyyətli (və ya ümumiyyətlə) payı olmayan şirkətlərin üstünlük əldə edə bilməsindədir. Onların kreativliyi əsasən yeni çağırışlara əlüstü reaksiya verməkdə ifadə olunur.

Yeni şirkətlər rəqəmsal bazanın tələblərinə daha çevik reaksiya verə bilirlər. Onlar bütün resursları yalnız günün tələblərinə uyğun strukturun yaradılmasına səfərbər edə bilirlər. Bu baxımdan, iri şirkətlərin vəziyyəti fərqlidir. Uzun illər fəaliyyət göstərən bu şirkətlərin maddi-texniki və kadr potensialını çevik şəkildə yeni çağırışlara tabe etmək çətindir. Əlbəttə, iri şirkətlərin geniş imkanları və onların ya-ratdığı kreativliyin dəstəklənməsi amili nəzərdən qaçmamalıdır. Məhz radikal və kreativ addımlar sayəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən nəhəng şirkətlər innovasiyalı modernləşdirmə xəttini yeridir, itkilərini azaltmaqda və bazanın yeni segmentlərini tutmaqda bu və ya digər dərəcədə uğur qazanırlar. Rəqəmsal bazarda əldə edilən qazanc əksər hallarda ikitərəfli olur. Bu, təkcə əqli fayda ilə məhdudlaşmaya bilər. Deyək ki, tərəf-müqabilə fayda verməklə az vaxtda real olaraq, çox sayda müştəri tapmaq olur.

Nəticə

Ətraf mühitləri riyazi əsaslarla modelləşdirən məntiqi obyektlərin formalaşdığı rəqəmsal mühitin nüvəsində texnologiyalar dursa da, texnoloji və riyazi aspektlərin bir-birini tamamlamasının kəsilməz prosesi diqqət mərkəzində olmalıdır. Rəqəmsal mühitdə məxsusi informasiya modelləri az perspektivlidir və burada vəziyyətlərin açıqlığı onların faydalılığına dəlalət edir. Rəqəmsallaşma mühitində transaksiya xərcləri müxtəlif bazarlarda fəaliyyətin səmərəliliyinin indikatoru kimi çıxış edə bilər. Rəqəmsal mühitdə bütün iqtisadi subyektlər bir-birinə rəqibdir. Bu mühitdə rəqabət sərhədləri nəzərə alınmayan xüsusi informasiya məkanı yaratmaq uğrunda aparılır. Rəqəmsal mühitdə istənilən informasiyaya iqtisadi aspektdən yanaşmaq zərurəti yaranır. İnformasiyaya sahib olmaqla rəqəmsal bazarda inhisarçılığın qarşısını almaq üçün təklif edilən blokçeyn və digər texnologiyaların hazırkı vəziyyətdə bəyan edilmiş missiyasını yerinə yetirməsində ciddi problemlər mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. The Internet Encyclopedia, 2003, 2 Volume Set, 854 pages.
2. Coase, Ronald. The Nature of the Firm // *Economica*, Vol. 4, No. 16, November 1937 pp. 386–405

3. Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Дон Тапскотт; Пер. с англ. И. Дубинского под ред. С. Писарева. Киев: ITN Пресс; Москва, Рефл-бук, 1999, 403 с.
4. Сыроваткина, Т.Н., Федорова О.И. Цифровая экономика как институциональная среда транзакционных издержек участников российского рынка жилья / Т. Н. Сыроваткина, О. И. Федорова//Креативная экономика. 2018. Том 12. № 2. с. 141-152
5. Серова, Е. В. Аграрная экономика. Москва, ГУ ВШЭ, 1999, 480 с.
6. Козырев, А. Н. Цифровая экономика и цифровизация в исторической ретроспективе. <https://medium.com/cemi-ras.11.11.2017>
7. The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligenc. McGraw-Hill Education; 2 edition (October 28, 2014), 448 pages.
8. Зобова, Л. Л. Цифровая пространственная конкуренция в глобальном информационном пространстве /Л. Л. Зобова, Л. Н. Щербакова, Е. К. Евдокимова//Фундаментальные исследования. 2018. № 5. с. 64-68
9. Commons J. R. Institutional Economics // The American Economic Review. 1931. Vol. 21. No. 4. P. 648–657
10. Эрроу, К. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. THESIS, 1993, Вып 2, с. 53-68
11. Уильямсон, О. И. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, «отношенческая контрактация». «СПБ», Лениздат, 1996, 354 с.
12. Валько, Д. В. Оценка транзакционных издержек информационного товара// Журнал экономической теории. №4, 2016, с.163-169
13. Леонова, Е. В. Обеспечение конкуренции в эпоху цифровой экономики: возможности и угрозы [Текст] // Актуальные вопросы юридических наук: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2018 г.). Чита: Издательство Молодой ученый, 2018. с. 10-12
14. Пискунов, И. Блокчейн: атаки, безопасность и криптография// <https://www.securitylab.ru/b.01.12.2017>

İSTEHSAL SFERASINDA QLOBALLAŞMA TRENDLƏRİ VƏ İNTEQRASIYA SİYASƏTİ

M.Y.Quliyev

i.e.d., prof., UNEC

guliyev.my@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 9 oktyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 2 noyabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 9 October 2018; accepted 2 November; published online 25 December 2018

Xülasə

Məqalədə qloballaşma amillərinin təsiri altında istehsal və ticarət sferasında beynəlxalq integrasiyanın inkişafı təhlil olunur. Burada elmi-texniki inqilab və onun əsas təzahürlərinin böyük əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, baş verən dəyişikliklər tədqiq olunur. Müəllif öz yanaşmasında əvvəlcə XX əsrdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas forması kimi beynəlxalq ticarətin üstünlüyünü şərh edir və onun inkişafına beynəlxalq əmək bölgüsü, TMK-ın fəaliyyəti, liberallaşma və digər amillərin təsirini qeyd edir. Daha sonra müasir mərhələdə baş verən situasiya dəyişiklikləri şərh olunur. Qloballaşma faktorlarının beynəlxalq ticarətdə fərqli yöndən təsirlərini göstərir. Artıq daha fərqli mallar, yeni istehsal, ticarət və xidmət texnologiyaları yaranmaqdadır. Bütün bunlar isə beynəlxalq istehsal və ticarət əməliyyatlarına təsirsiz ötüşmür. Qlobal istehsal zəncirində dəyərin yaradılmasında dəyişikliklər baş verir. İstehsalın və beynəlxalq ticarətin yeni arxitekturası formalaşır. Yaxın gələcəkdə yuxarıda qeyd olunan proseslərin integrasiya siyasətində dəyişikliklərə, onun yeni keyfiyyət və istiqamətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarması ilə bağlı müəllif öz nəticələrini qeyd edir. Məqalədə qlobal dəyər zənciri fenomeninin genişlənməsi və fəaliyyəti, həmçinin bu prosesdə iştirakın əhəmiyyəti ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir. Əsas diqqət inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım perspektivləri üçün ciddi nəticələri olan və biznes mühitini dəyişdirən aparıcı meyilə – istehsalın qloballaşmasına yönəlmişdir. Hazırda bir sıra elmi dairələrdə, yüksək texnoloji inkişaf dövrü keçirən regionlarda iqtisadi integrasiyanın səviyyəsinin yüksəldilməsi amili kimi, qlobal istehsal-satış zəncirinin əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Qlobal istehsal və dəyər zəncirlərində iştirak yolu ilə regional integrasiyanın institusional təşkili sahəsində bir sıra praktiki fəaliyyətlər tövsiyə olunur. Əsas diqqətin beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşmış arxitekturasını dəyişə biləcək yeni sənayeləşmə proseslərinin inkişafına yönəldilməsinin zəruriliyi göstərilir.

Açar sözlər: iqtisadi qloballaşma və liberallaşma, qlobal iqtisadi artım, qlobal istehsal-satış zənciri, TMK, beynəlxalq integrasiya.

Jel Classification: F15

TRENDS IN GLOBALIZATION OF THE PRODUCTION SPHERE AND INTEGRATION POLICY

M.Y. Guliyev

Dr., Prof., UNEC

Abstract

In the article the author analyzes the development of international integration in the sphere of production and trade under the influence of globalization factors. The most significant factor is the scientific and technological revolution and its derivatives. If in the 20th century the traditional form of international trade predominates and develops in the world economy, which is influenced by such factors as the international division of labor, the activities of TNCs, liberalization and a number of others. At the present stage, the situation is changing. The factors of globalization have a very different effect on world trade. Absolutely new products, new technologies for trade in goods and services are developing. All this could not but affect the changes in the international production and trade arrangements. There are changes in global value chains. A new architecture of production and international trade is formed. In the future, all of the above will lead to a change in integration policy, its new quality, the formation of a new direction. In this article the author examines the phenomenon of the spread and the different approaches to the typology of global value chains, as well as the economic benefits from participating in them. This paper focuses on a key dynamic that is changing the business environment: the globalization of production, which has major implications for the growth prospects of developing countries. Currently, in the areas of high economic activity scientific and expert community regards the global value chain as one of the tools to increase the degree of economic integration of the regional economies. The author proposed a number of practical actions in the area of institutional organization of deepening the regional integration through participation in global value chains. Particular attention should be paid to the development of new industrialization process that is able to fundamentally change the current architecture of the global division of labor.

Key words: economic globalization and liberalization, global economic growth, global value chains, TNC, international integration.

ТРЕНДЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ СФЕРЫ И ИНТЕГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

М. Е. Гулиев

д.э.н., профессор, UNEC

Резюме

В статье анализируется развитие международной интеграции в сфере производства и торговли под воздействием факторов глобализации, где наиболее значимым является научно-техническая революция и ее производные инструменты. В статье автором анализируются происходящие изменения. Изначально автором показано, что в XX веке в мировом хозяйстве в большей степени преобладала и развивалась традиционная форма международной торговли, на которую повлияли такие факторы как международное разделение труда, деятельность ТНК, либерализация и ряд других. Далее говорится о том, что на современном этапе ситуация меняется. Факторы глобализации совсем иначе влияют на мировую торговлю. Появляются совершенно новые товары, новые технологии торговли товарами и услугами. Все это не могло не повлиять на международные производственные и торговые операции. Происходят изменения в глобальных цепочках создания добавленной стоимости. Формируется новая архитектура производства и международной торговли. В заключении автор делает выводы о том, что в ближайшем будущем все вышеназванное приведет к изменению интеграционной политики, формированию ее нового качества, нового направления. В предлагаемой статье автор рассматривает феномен распространения и различные подходы к типологии глобальных цепочек добавленной стоимости (ГЦС), а также экономические преимущества от участия в них. Основное внимание уделяется ключевой динамике, которая меняет бизнес-среду: глобализация производства, которая имеет серьезные последствия для перспектив роста развивающихся стран. В настоящее время в регионах высокой экономической активности научно-экспертные сообщества рассматривают глобальные цепочки добавленной стоимости как один из инструментов повышения степени экономической интеграции региональных экономик. Автор предложил ряд практических действий в области институциональной организации углубления региональной интеграции путем участия в глобальных цепочках добавленной стоимости. Особое внимание следует уделить развитию процесса неоиндустриализации, которая в состоянии принципиально изменить сложившуюся архитектуру мирового разделения труда.

Ключевые слова: экономическая глобализация и либерализация, глобальный экономический рост, глобальные производственно-сбытовые цепочки, ТНК, международная интеграция.

Azad bazar, beynəlxalq ticarət və texnoloji tərəqqi dövrü paralellər fonunda.

Müasir qlobal iqtisadi sistem beynəlxalq əmək bölgüsü, nəhəng miqyaslı dünya istehsal-satış strukturları, beynəlxalq maliyyə sistemi və planetar informasiya şəbəkəsi üzərində inkişaf edir. Texnoloji dəyişikliklərgündəlik həyatımızı nəinki sürətlə dəyişir, həm də innovasiyalar və rəqəmsal texnologiyalarlatəhsil, iş, mal və xidmət alış-larımızın tərzini xeyli sürətləndirir. Dövrümüzün böyük hadisəsi olan IV sənaye inqilabı (*industrial four*) beynəlxalq istehsal münasibətlərinin təməl prinsipləri və fəaliyyət mexanizmində təzahür edir. İstehsal integrasiyasının gələcəyi son nəticədə uyğunlaşmaq üçün sosial-iqtisadi sferada edilən cəhdlərdən, formalaşdırılan qayda, norma və strategiyaların əhəmiyyətindən asılı qalır. Bu problem rəqəmsal inqilabın və neo-liberalizm dövrünün tələbləri baxımından xüsusilə aktuallaşır. Beynəlxalq korporasiyaların son dörd onillik ərzində formalaşan hüduzsuz hökmranlığı və maliyyə möhtəkirliyi qarşılıqlı asılı inkişaf məqsədlərinə ciddi təsir edir. Beynəlxalq korporasiyaların maliyyə və texnoloji üstünlükləri dövlət, regional və beynəlxalq səviyyələrdə tənzimləmə mexanizmlərinin fəaliyyətini korporativ maraqların təsirinə məruz qoyur. Nəticədə maddi və istərsə də qeyri-maddi kapitala, sənaye və maliyyə kapitalına fəaliyyət göstərdikləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) aşağıdakı təsir imkanları yaratmışdır: tənzimləyici institutların nəzarətindən yayınma; yeni daha gəlirli sahələrin mənimsənilməsi; direktiv orqanların kommersiya fəaliyyətinin aparılması metodlarına təsirinin məhdudlaşdırılması.

Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların informasiya axınları üçün süni maneələrdən azad dünya haqqında təsəvvürləri tam sürətdə gerçəkləşdirir. Belə bir prosesin nəticəsində informasiyanın yığılı və emalı iri biznes üçün rentə əldə edilməsi maraqlarına yeni hüduzsuz imkanlar yarada bilər. Hökumətlər və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar cəmiyyətə zərər vuran boşluqların doldurulması, texniki tərəqqinin təsirinə məruz qalananlar üçün daha effektiv müdafiə mexanizmlərinin yaradılması, iş qüvvəsi üçün yeni vərdişlərin öyrədilməsinə investisiyaların zəruriliyi kimi məsələlər üzrə tənzimləmə vəzifələrinin əhəmiyyətini ciddi qəbul etməyə başlayır.

Məsələ burasındadır ki, dəyişikliklərin təsiri cəmiyyət həyatında yeni məsələ deyil və tarixin bütün mərhələlərində rast gəlinmişdir. Məsələn, hələ 1914-cü ilədək qloballaşma erası öz dövrünün köklü texniki dəyişikləri ilə xarakterizə olunurdu: teleqraf və rabitənin yaranması, dəmiryol və paroxodların fəaliyyəti nəticəsində dünya təsərrüfatı əlaqələrində zaman sərfini və məsafələri qısaltması və s. Ancaq bu dövrdə də bütün bunlar inhisarların qeyri-məhdud hökmranlığı, iqtisadi yüksəliş və tənəzzüllərin, maliyyə möhtəkirliyinin və artan qeyri-bərabərliyin təsiri altında olmuşdur (Mark Tven öz əsərlərində “qızıl dövrü” kəskin tənqid edirdi).

Müasir informasiya maqnatları kimi, o dövrün dəmiryol sahibləri maliyyə innovasiyalarını, qiymətləri və siyasi əlaqələri manipulyasiya etməklə, gəlirlərini artı-

rır, rəqib şirkətlərə və cəmiyyətə zərər vururdular. Bu gün olduğu kimi XIX-əsrə də yeni texnologiyalar iri kapitala dünya iqtisadiyyatını dəyişmək imkanı vermişdi. Bir çox ekspertlər bu dövrün situasiyasını azad ticarət dövrü kimi təsvir edir, D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini əsas gətirərək, hətta texnoloji cəhətdən geri qalmış ölkələrin əlverişli ixtisaslaşmasını, öz bazarlarını beynəlxalq ticarət üçün açma bilmələri haqqında təsəvvürlərini əsaslandırırlar. Belə bir yanaşma tezisilə qarşılıqlı fayda haqqında əlverişli doktrina kimi dünyaya tətbiq olunur və qlobalizmin tərəfdarları üçün danılmaz həqiqətə çevrilir. XIX əsrin sonunda beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi siyasəti əyalətlərin idarə edilməsində müstəmləkə metodlarının, mərkəzi qrup dövlətlərdə artan tariflərin tətbiqi, xüsusilə ABŞ-da mövcud olan yüksək tariflərin əlaqələndirilməsindən ibarət idi. Ancaq bugün olduğu kimi, azad ticarət haqqında fikirlər kapitalın maneəsiz hərəkətivə kommersiya fəaliyyətilə əlaqədar olan xərclərin azaldılmasını təmin edən müvafiq qayda və normalar kompleksinin əlverişli müdafiəsinə xidmət edir.

Maliyyə sektorunun və rəqəmsal texnologiyaların təsirinin artdığı, qarşılıqlı faydalanmada disproporsiyaların yüksəldiyi və müasir qloballaşma prosesləri ziddiyyətlərinin gücləndiyi bir şəraitdə çoxtərəfli ticarət sistemi tam imkanları həddində fəaliyyət göstərmir. 1930-cu illərdə mövcud olmuş situasiya ilə bəzi paralellər suallar doğura bilər. Lakin müharibələr dövründən çıxarılan dərslər belə qənaət formalaşdırmağa imkan verir ki, azad ticarət ideyalarının aktiv irəlilədilməsi ciddi iqtisadiyyat (*austerity*) şəraitində mərkəzin mövcudluğunu qoruya bilməz. Böyük və zəngin korporasiyaları daha sivil dünyanın formalaşdırılması barədə çağırışlardan, artan bərabərsizliklərdən, borclar və müdafiəsizliyin əsl səbəblərinin ciddi müzakirəsindən yayınması sosial ədalətin bərpasında ümitsizliklərə yol açır.

Öz növbəsində milli müstəsnalıq haqqında miflərin yaranması və ya rəqəmsal texnologiya dalğalarının artması şəraitində problemlərin öz-özünə həll oluna bilməsi ümidləri yaranmış situasiyadan çıxış üçün yetərli deyil. Rəqəmsal əsrin ona olan ümidləri doğrultması üçün çoxtərəfli sistemlərin fəaliyyətini təxirəsalmadan yenilənməsi zəruridir, düzgün yanaşmanın tapılması isə o qədər də asan görünmür. Qlobal iqtisadi forumun əsas müzakirə vətəhlillərinin nəticələrinə diqqət yetirilməsi bu məsələlərə elmi yanaşmaları bir daha aktuallaşdırır (Şəkil 1).

Müasir qloballaşma paradoksu ondan ibarətdir ki, onun çevik, effektiv və rəqəbatlı xarakteri haqqında sonsuz mülahizələrə baxmayaraq, İnkişaf etmiş (İE) və İEOÖ iqtisadiyyatı artan qeyri-stabilliklərlə xarakterizə olunur, artım templərinin azalması və integrasiya əlaqələrində dağınıqlıqların güclənməsi ilə müşahidə olunur.

Məhsuldarlıq paradoksu	• Qlobal məhsuldarlıq əvvəlki sürətlə artmır, əksinə, yavaşır. Dünyada çox sürətli texnoloji innovasiyalar müşahidə olunduğu bir şəraitdə bu hal paradoksaldır. Bu sual müasir iqtisadçıları düşündürür.
IV sənaye inqilabı	• Suni intellekt, yeni sintetik materiallar və s. sahələrdə baş verən dəyişikliklər planetar səviyyədə biznes-landsaftı dəyişdirir.
Gəlirlər səviyyəsində artan qeyri-bərabərliklər	• Son 40 ildə qlobal səviyyədə gəlirlərin qeyri-bərabərliyi meyilləri artmışdır
İşçi əhali sayının kütləvi artması	• Son onilliklərdə dünya əmək bazarına, xüsusilə Asiya regionu hesabına, 4 mlrd nəfər ixtisaslı əhalinin daxil olması. Bunun nəticəsində dünyada qloballaşmaya qarşı əks reaksiyanın baş qaldırması.

Şəkil 1. Son on illiklərdə dünyada dörd əsas meyil [1]

Qlobal İqtisadi Forumun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Qeyri-bərabərliklərin və borclanmaların artması şəraitində maliyyə spekulasiyaları iqtisadiyyatda paralel sürətdə yenidən davam etməkdədir. Müxtəlif analitik qiymətləndirmələri əhatə edən UNCTAD məlumatlarına görə, kölgə bank fəaliyyətinin həcmi 160 trln dollara yüksəlmişdir ki, bu da dünya iqtisadiyyatının həcmindən iki dəfə artıqdır, birjaldan kənar derivativlərin dəyəri isə 500 trln dolları ötmüşdür [2]. Trilyon dollar likvid vəsaitlər yönəldilməsinə imkan verən dövlət siyasəti nəticəsində fond bazarları bərpa olunmağa başladıqca, şirkətlərin irimiqyaslı birləşməsi müşahidə olundu, səhm alışı işgüzar strategiyanın mühüm tərkib hissəsinə çevrildi.

Ancaq bundan fərqli olaraq, tənəzzül riskləri ilə bağlı optimist və ötəri yanaşmalar fonunda real sektor çətin dövrünü yaşamaqdadır. Bəzi ölkələr gəlirlərinin artırılması üçün fond bazarlarına, digərləri isə ixrac bazarlarına ümid etsələr də, yönlənmələr heç bir halda davamlı iqtisadi artımı təmin edə bilmədi və hər iki hal qeyri-bərabərliyi artırıldı. 2008-ci ildən böhranın nəticələri isə regional və beynəlxalq səviyyələrdə siyasi institutlara inamsızlığın və narazılığın mənbəyinə çevrildi.

Son dövrlər ərzində dünya iqtisadiyyatının vəziyyətində dəyişikliklər, eyni zamanda müxtəlif ölkələrdə müşahidə edilən iqtisadi artım gələcək üçün müəyyən ümidlər yaratdı. Xüsusilə, iqtisadi artımla bağlı optimizm makroiqtisadi siyasəti həyata keçirən mərkəzi bankları və direktiv orqanları son onillik ərzində ucuz pullar siyasətini dəyişdirməyə bir qədər yönləndirsə də, bu optimizm yenə uzun sürə bilmə-

di. Dünyanın üç əsas mərkəzində duruma diqqət yetirsək, görərik ki, iqtisadi artım mənzərəsi azalma meyillərini əks etdirir. 2018-ci ilin əvvəlində avrozona iqtisadi artım yavaşmağa başladı, ABŞ-da 2018-ci ilin ortalarında 4,1% artım nümayiş etdirib, Yaponiyada isə sözügedən dövrdə artım mənfə olub.

Qlobal iqtisadi artım qeyri-müəyyənlik şəraitində. Dünya Bankının 2018-ci il iyun hesabatına nəzər yetirsək, burada global iqtisadiyyatın 3,1% inkişafı proqnozlaşdırılıb [3]. Lakin BVF [4] tərəfindən yaxın iki ilə İE və İEOÖ iqtisadiyyatlarının artımının zəifləməsi proqnozlaşdırılır. Avrozona və Çin qeyri-sabit artım səbəbi ilə böyük tənəzzüllər riski yaradır. Böyük Britaniyada işgüzar mühitin son 9 ildə ən aşağı səviyyəyə enməsinə də nəzərə alsaq, tənəzzül prosesinin mənzərəsi bir qədər də ciddiləşir. Britaniyanın nüfuzlu IHS Markit konsaltinq şirkətinin son məlumatlarına əsasən, «Breksit»-in nəticələrindən ehtiyatlanma Britaniya şirkətlərinə investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmağa və onu genişləndirməyə imkan vermir.

Baxmayaraq ki, tendensiyalar əhəmiyyətli dərəcədə getdikcə daha informativ olan, lakin iş yerlərinin yaradılması üçün elə bir o qədər də əlverişsiz hesab edilən istehsalın dəyişən xarakteri və xidmət sferasına keçidlə bağlıdır. Avropada bu sferanın dərin çatışmazlıqları mövcuddur. Bununla yanaşı, ABŞ və Asiya ölkələri dünya iqtisadiyyatında onun strateji rəqabət mövqelərini üstələməyə başlayır. Belə ki, iqtisadi böhran dövründən başlayaraq dünya sənaye istehsalında Avropa İttifaqının payı davamlı olaraq azalır, 2006-cı ildən isə Çində istehsal bumu və ABŞ-da sənayenin stabilləşməsi müşahidə olunur [5].

İEOÖ içərisində sözügedən dövrdə nisbətən yaxşı göstəricilərə nail olan Çin və Hindistan istisna olaraq, Braziliya və Cənubi Afrikada artım zəiflədi, Venesuela və Argentina kimi ölkələrdə isə iqtisadi böhran yaşandı, Rusiyada digər neft ixracatçıları kimi, qiymətlərin artmasından yararlanma bildilər. Qiymət artımı xammal ixrac edən regionlara əlverişli təsir göstərsədə, artımın azalmasının bəzi əlamətləri müşahidə olunur. Pul-kredit siyasətinin ənənəvi məcraya qaytarılması çağırışları səslənməyə başlasa da, bir sıra İEOÖ üçün kapital axınlarının meyillərinin dəyişdirilməsi, valyutaların dəyərsizləşməsi və bu proseslərlə əlaqədar olan qeyri-stabilliklərin aradan qaldırılması imkan xaricindədir. Narahatedici məqam isə aşağı artımın artan borclardan asılılığıdır. Son 10 ildə dünyada borcların həcmi 142 trln dollardan 2018-ci ilin əvvəlində təqribən 250 trln dollaradək yüksəlməsidir ki, bu da dünya gəlirlərinin həcmindən üç dəfə artıqdır. UNCTAD-ın son qiymətləndirmələrinə əsasən, dünya borclarının ÜDM-ə nisbəti 2008-ci ildəki nisbətə üçdə biri qədər çoxdur.

Xüsusi sektorun borcları da kəskin artmışdır, xüsusilə bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmaqda olan və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dünyada məcmu borclanma həcmində payları yüksək olmuşdur (cədvəl 1).

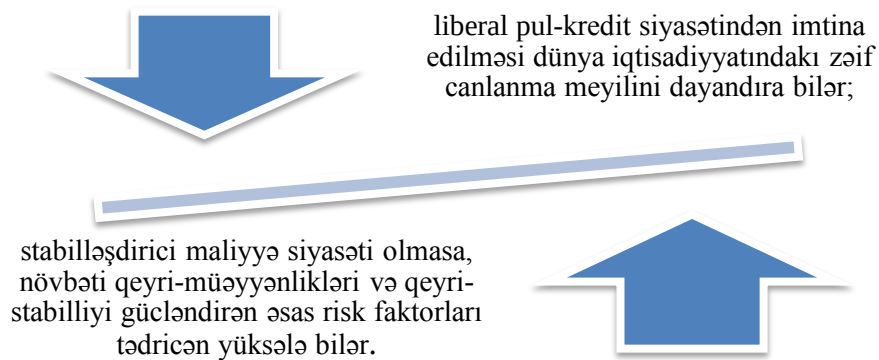
Cədvəl 1. Dünyada qeyri-bərabərliklərin və borclanmaların artması meyilləri

Göstəricilər	2007	2017
Dünyada borcların həcmi	142 trln dollar	250 trln dollar
İEOÖ xüsusi sektorun borclanması	7%	26%
Qeyri-maliyyə korporasiyaları kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti	56%	105%
İnvestisiyaların ÜDM-ə nisbəti	30,4%	32,3%

* UNCTAD məlumatları əsasında müəllifin qruplaşdırması

İqtisadiyyatın zəifliyi daha çox beynəlxalq kapital axınlarında üzə çıxır, bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmaqda olan və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 2014-cü ildən kapitalın ölkədən axını üzrə müşahidə olunan proseslər 2018-ci ildə daha sürətlə baş vermişdir.

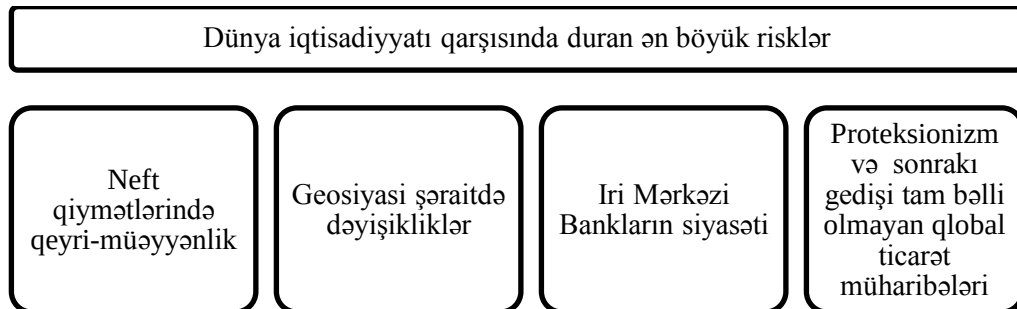
Həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdə mərkəzi bankların pul-kredit siyasətindəki dəyişikliklər bazarların qeyri-stabilliyinə səbəb olur. Nəticədə dünya iqtisadiyyatı və İEOÖ daha mürəkkəb dilemma qarşısında qalır (Şəkil 2).

Şəkil 2. İnkişaf etmiş ölkələrdə mərkəzi bankların pul-kredit siyasəti və qeyri-stabillik şəraiti dilemması (müəllifin tərtibatında verilmişdir)

Pul-kredit siyasətlərinin belə gücləndirilməsi və gələcək dövrdə müxtəlif maliyyə köpüyü ilə bağlı ağır nəticələr yarada bilməsi, əlbəttə, istisna oluna bilməz. Müasir qarşılıqlı asılı dünyada bir regionun və ya segmentin problemlərinin bütün dünya iqtisadiyyatına yayılması riski indi əvvəlki zamanlardan daha yüksəkdir. Bütün dünyada fond bazarlarının sinxron dinamikası belə ehtimalın təzahürlərindən biridir. Likvidlərin artan dalğası fond bazarlarına hiss olunacaq təsir göstərə bildi və aktivlərin dəyəri potensial gəlirlərin səviyyəsi baxımından əsaslandırılmayan səviyyələrə çatdı. Bu da öz növbəsində aktivlərin dəyəri və real iqtisadi faktorlar arasında əlaqəni tamamilə dağıtdı. Aktivlərin qiyməti əsaslandırılma bilinməyən səviyyələrə sürətlə yüksəldikcə, nominal əməkhaqqı daha aşağı dərəcədə yüksələ bilmişdi, bir

sıra ölkələrdə isə əvvəlki səviyyəsində qalmaqda davam edirdi. Nəticədə gəlirlərdə qeyri-bərabərlik daha çox artmış oldu.

Digər qeyri-müəyyənlik yaradan amillər də yuxarıda qeyd edilən dilemmanın təbiətini əhəmiyyətli şəkildə mürəkkəbləşdirdi. Zənnimizcə, dünya iqtisadiyyatının fundamentini bir qədər də zəiflədə biləcək amillər qrupu əsasən aşağıdakılardır:

Qeyri-müəyyənliklərdən bütün hallarda asılı olan dünya tələbində davamlı artıma nail olmadan qlobal ticarət iqtisadi artımın müstəqil hərəkətverici qüvvəsi kimi fəaliyyət göstərə bilmir. Son onilliklərdə kapitalın mobilliyinin artması, tam məşğulluqdan imtina meyilləri, gəlirlərin bölgüsündə əməyin payının getdikcə azalması, sosial ehtiyaclarla məsrəflərin azalması, siyasi və korporativ hakimiyyətin əlaqələnməsi ilə liberal qaydalar sarsılmağa başladı. Bu prosesin və ümumiyyətlə qeyri-bəlanslı hiperqloballaşmanın əsas təzahürü isə ticarət müharibələridir. Liberallaşma konsepti haqda müasir diskussiyalarında diqqət əsasən çoxtərəfli qaydalar sisteminin əhəmiyyət dəyişiklikləri və onun nəzərə çarpan kənarlaşmaları üzərindədir.

ABŞ-ın Avropa İttifaqı ilə razılığa gəlməsi nəticəsində ticarət müharibəsinin təsirinin yumşalmasına baxmayaraq, dünyanın iki böyük iqtisadiyyatı – ABŞ və Çin arasında 2018-ci ilin ortalarından başlayan ticarət müharibəsi dünya iqtisadiyyatı qarşısında duran risklərdən birini təşkil etmişdir. Zənnimizcə, hələ 2013-cü ildə Çinin irəli sürdüyü «Bir kəmərlər – Bir yol» Yeni İpək Yolu layihəsi ideyasına dünyanın 65 ölkəsinin qoşulmaq niyyəti, Çinin eyniadlı fondu təsis etməsi (50 mlrd doll həcmində) və Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankının 100 mlrd dollarlıq investisiya təşəbbüsləri ABŞ – Çin arasında sözügedən rəqabət situasiyasının yaranmasına səbəb olan amillərdən biri kimi qeyd oluna bilər. ABŞ Çindən 34 mlrd dollar idxal məhsullarına əlavə gömrük verigisi tətbiq etməyi planlaşdırarkən, Çin bu tədbirə analoji qaydada tədbirlərini elan etdi. Beləliklə, ticarət müharibələri təhlükəsi təkrar müzakirələr predmetinə çevrilməyə başladı. 2018-ci ildə Çin və ABŞ arasında mübahisə isə APEC sammitinin yekun bəyannaməsinin tam formalaşdırmağa imkan vermədi. Bu sammitdə ABŞ rəsmisi M.Pens Çinin «İpək Yolu» layihəsini kiçik ölkələri borclanmaya təhrik etməsində günahlandırmış, Çin prezidenti Xi Jinping isə

«Amerika first» siyasətinin proteksionist məqsədlərinə qarşı çıxmışdır [6]. Dünya Ticarət Təşkilatının islahatlarının zəruriliyi məsələsi də sözügedən sammitdə razılaşdırıla bilinməyən bəyənnamə maddələrindən birini təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, ticarət müharibələrinin təsiri indi daha aktual məsələyə çevrilməkdədir. ABŞ-ın başladığı ticarət konfliktini situasiyası proteksionizmi kəskinləşdirərək və bütün dünya iqtisadiyyatına təsir göstərə bilər. Yeni tariflərin təsirinə məruz qalan ölkələrdə iqtisadi rifah səviyyəsini azaltmaqla yanaşı, digər kənar ölkələri də öləri təsirlərə məruz qoya bilər. Yanlış «qiymət siqnalları» qlobal məhsuldarlığı maksimallaşdıran ixtisaslaşmaya maneçilik törədə bilər [7]. ABŞ və Çinbazarına çıxış, intellektual mülkiyyət hüquqları və texnoloji transferi həyata keçirən birgə müəssisələr kimi həlledici məsələləri nəzərə alan, daha yüksək maraqların yönəldildiyi sazişləri masaya qoyur.

Digər təhlükə dünyanın iri Mərkəzi Banklarının siyasət dəyişikliyi və artan faiz dərəcələridir. Məlum olduğu kimi, 2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranından sonra, ABŞ-ın Mərkəzi Bankı da daxil olmaqla, dünyanın ən böyük mərkəzi bankları trilyonlarla dollarlıq dövlət istiqrazları alıb iqtisadiyyatı yenidən sağlamlaşdırmağa çalışıblar. Pul kütləsinin böyüməsindən ciddi bir borc riski təhlükəsi əmələ gəlmişdi.

Qloballaşmanın beynəlxalq biznes və müasir əmək bazarına təsiri. Son illər beynəlxalq ticarət və texnoloji tərəqqinin qlobal əmək bazarına təsiri dünya elmi ictimaiyyətinin əsas diqqətinin yönəldiyi məsələlərdən biri kimi geniş müzakirə olunur. Müasir kommunikasiyalar dünyasında qloballaşma qaçılmaz prosesdir, lakin dövlətin sosial siyasəti olmadan o, müvəffəqiyyətli ola bilməz[8].

Artıq bir sıra mühüm beynəlxalq iqtisadi təşkilatların son analitik hesabatlarında bu məsələlər yer alır və beynəlxalq forumlarda onların ətrafında geniş müzakirələr aparılır. Ticarət və texnologiyaların dünya iqtisadiyyatına qarşılıqlı şəkildə güclənməkdə olan təsiri öz təsdiqini tapır. Yeni texnologiyalar (konteynerlər, daşımaqlar, internet və s.) beynəlxalq integrasiyanı gücləndirir və biliklərin mübadiləsi ilə beynəlxalq kooperasiyanı dərinləşdirir. Buna əsaslanaraq, burada üç əsas istiqamətin nəzərdən keçirilməsinə çalışılmışdır:

- 1) son onilliklər ərzində beynəlxalq meyillər, xarici ticarətin məşqulluğun ümumi səviyyəsinə və struktur dəyişikliklərinə təsiri ;
- 2) sahələr və fərdi səviyyələrdə iqtisadi rifah;
- 3) qlobal ticarət və istehsalintegrasiya üzrə ölkə təcrübələrinin sistemləşdirilmiş təhlili.

Dünya əmək bazarında son onilliyin mühüm trendləri kimi isə aşağıdakılar nəzərə alınmışdır:

- orta gəlirli ölkələrdə məşqulluğun nisbi stabilliyi, yüksək gəlirli ölkələrdə isə artımı;
- işsizlik səviyyəsinin dəyişkənliyi;

- yüksək gəlirli ölkələrdə orta iş müddətinin azalması, aşağı gəlirli ölkələrdə isə artımı;
- kənd təsərrüfatında və sənayedə məşğulluğun payının azalması, xidmət sahəsində çalışanların payının artması;
- əməyin qütbləşməsi fenomeninin yaranması və ixtisas dərəcəsinin çoxformalı mükafatlandırılmasının artması fonunda yüksəkixtisaslı işçilərə tələbin artması.

Bu kimi əsas meyillərin sistemləşdirilməsinin nəticələri göstərir ki, əmək bazarı sferası geniş amillər qrupundan (institusional, siyasi, texnoloji, xarici ticarət və s.) asılı olmuşdur və bir qayda olaraq hər bir ölkənin inkişafdan asılı olaraq, spesifik xarakter daşımaqdadır. Qənaətimizi aşağıdakı müqayisədə görmək mümkündür:

Cədvəl 2. Bilik tutumlu iş yerləri üzrə orta aylıq əməkhaqqı, ABŞ dolları ilə

	ABŞ	Filippin
Universitet professoru	6100	400
Məktəb müəllimi	4100	300
Mühəndis	6200	570

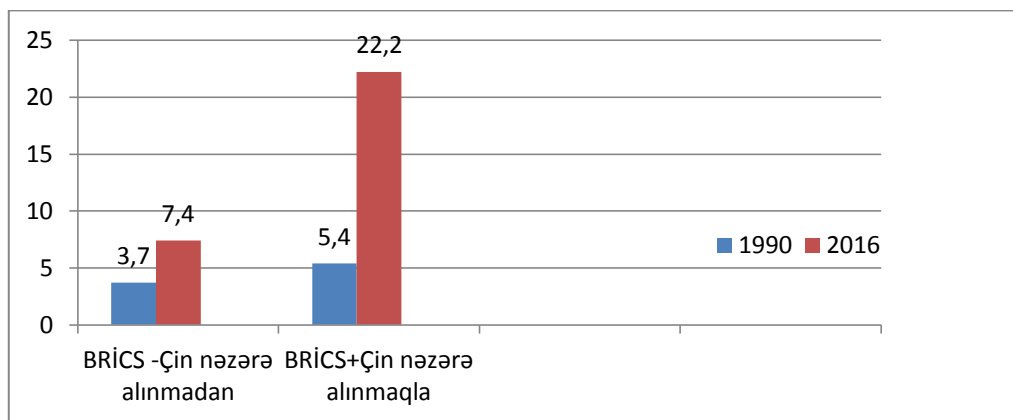
Mənbə: Richard Baldwin «The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization» istifadə edilməklə müəllif tərtibatında verilmişdir.

UNCTAD təşkilatının 2018-ci il analitik tədqiqatlarının nəticələri belə bir qənaəti təsdiqləyir ki, sürətlənən qloballaşma dövrü İEOÖ geniş struktur yenidən-qurmaya kömək edə bilmədi və bütün dünyada qeyri-bərabərliyi gücləndirdi. Empirik tədqiqatların nəticələrinə görə, TMK-nın gəlirlərinin artımı və onların daha yüksək təmərküzləşməsi əmək resursları gəlirlərinin global payının azalmasına gətirib çıxaran və bu əsasda gəlir bərabərsizliklərini dərinləşdirən ən başlıca faktorlardan biri olmuşdur.

Çinin öz iqtisadiyyatını müvəffəqiyyətlə şaxələndirilməsinə və modernləşdirilməsinə kömək edən strategiyanın özü hazırda inkişaf etmiş ölkələr, transmilli korporasiyalar tərəfindən əks tədbirlərin obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, Qərb dövlətləri və TMK-lar tərəfindən hazırda bu strategiyalara öz mövcüdlüqlərinə təhlükə mənbəyi kimi baxılır. UNCTAD-ın son hesabatına nəzərən, təşkilatın baş katibi Mukisa Kituyinin sözləri ilə desək: “Son dövrlərdə hiperqloballaşmanın çoxsaylı zərərçəkənləri arasında yer almağa başlayan İE ölkələrdə artan narahatçılıqlar müəyyən mənada ticarətin ümumi faydasının məlum konsepsiyasını bir qədər şübhə altına saldı”[9]. Məhz bu yöndəhtiyatlanmalar beynəlxalq ticarət sisteminin fəaliyyəti üzrə İEOÖ-in çoxdankı narahatçılıqlarını bir xeyli gücləndirir. Problemin aktuallığı və baxış bucağı ticarət sferasının öz hüdudlarından kənar sferaları da əhatə etməsi, zənnimizcə, istisna deyil. Öz növbəsində istehsal, ticarət və integrasiyanın inkişafı sahə-

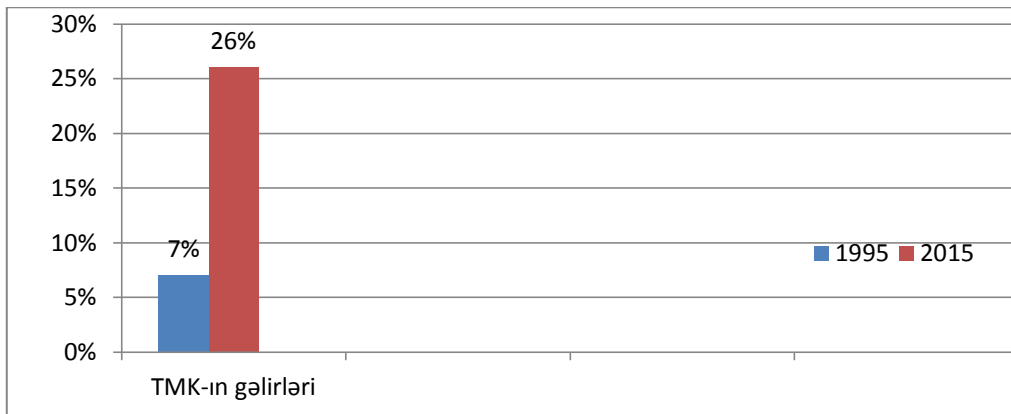
sində daha əhatəli yanaşmaları vəsiyasəti tələb edir. Söhbət eyni zamanda qlobal ticarətin səbəb olduğu məhdud struktur dəyişikliklərdən gedir.

Qloballaşmanın əhəmiyyətini ifadə edən müasir yanaşma və diskussiyalarda daha çox diqqət İEOÖ-nün beynəlxalq ticarətdə artan roluna və onların öz aralarında ticarətlərinin artmasına yönəldilir. UNCTAD-ın ifadəsiylə desək: «Cənub ölkələrinin rolunun güclənməsi» daha çox Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə bağlıdır. Belə ki, Asiyanın I nəsil yeni sənaye ölkələrindən ixracın sürətli artımı, bunun ardınca Çindən artmaqda olan ixrac İE dünya ixracında çəkirlərinin azalması fonunda baş vermişdir. Belə ki, 1986-cı ildə İE dünya ixracında payı $\frac{3}{4}$ -dən 2016-da $\frac{1}{2}$ -ə düşmüşdür. Bu dövr ərzində xammal qiymətlərinin böyük tsiklik dəyişikliklər dövrü istisna olaraq, digər əksər İEOÖ ixracda payı praktiki olaraq dəyişməz qalmışdır. Ümumiyyətlə isə Çin bütün BRİCS dövlətləri (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və CAR) içərisində xüsusilə seçilmişdir. Rusiya, Hindistan, Braziliya və Cənubi Afrikanın (Çini nəzərə almadan) dünya istehsalında payı bir o qədər də yüksək hesab olunmasa da, 1990-da 3,7%-dən 2016-cı ildə 7,4%-ədək yüksəlmişdir. Sözügedən ölkələri Çinlə birgə nəzərdən keçirildikdə, bu dövr ərzində artım daha qabarıq görünür: 5,4%-dən 22,2%-ədək yüksəlmişdir (Diaqram 1).

Diaqram 1. BRİCS ölkələrinin dünya istehsalında mövqeyi, % -lə

İstehsal mövqeyinin güclənməsi emaledici sektorun inkişafı ilə əlaqədar baş vermişdir. Təsədüfi deyil ki, 2016-cı ildə İEOÖ emal sənayesi məhsullarının ixracından əldə olunan hər 10 dollardan 7-si Şərqi Asiya regionu dövlətlərinin payına düşmüşdür. Bununla yanaşı, 1995-ci ildən Şərqi Asiyada mənzillənən aparıcı TMK-lar genişlənmiş və UNCTAD məlumatlarına əsasən, regionda fəaliyyət göstərən dünyanın 2000 iri TMK-nın gəlirlərində payı 1995-ci ildə 7%-dən 2015-ci ildə 26%-ə yüksəlmişdir (Diaqram 2).

Daiqram 2. Cənub-Şərqi Asiya regionunda 2000 iri TMK-nın gəlirləri, %-lə

Belə bir meyili də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, daha çox sayda İEOÖ qlobal bazarlara yönəlməyə başladı və dar ixtisaslaşan ixrac nomenklaturasından daha artan dərəcədə asılılığına məruz qaldılar. UNCTAD-ın ifadələrindən istifadə etsək, “hiperixtisaslaşma, hiperqloballaşma dövründə ticarət sisteminin xarakterik xüsusiyyətinə çevrildi”. Ümumiyyətlə isə bu meyil qlobal istehsal və satış zəncirinin genişlənməsi ilə əlaqədar baş vermişdir. Özü də bu «zəncir» uzun müddətxammal ticarətinin elementlərindən ibarət olmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildən 27 İEOÖ-dən 18-i ixrac məhsullarının əlavə dəyərində hasilat sənayesi sahələrinin payının artımına nail ola bilmişlər [10]. Yenidən Çinə nəzər saldıqda, görürük ki, bu ölkə istisna olmaqla, emaledici sahədə və xidmət sektorunda qlobal istehsal-satış zəncirinin fəaliyyətinin genişlənməsinə baxmayaraq, ölkədə yaradılan əlavə dəyərin ümumi ixracda payının azalması müşahidə olunmuşdur.

Yenə Çin və Şərqi Asiya istisna olmaqla, bu zəncirlərdə modernləşmənin aydın xətti görünür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal istehsal-satış zəncirindəki fəaliyyətləri ixracının strukturunda əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklərə səbəb ola bilməmişdir. Ticarətdə iri şirkətlərin üstünlüyü davam edir. Müasir qloballaşma dövrünün ilk zamanlarından 1990-cı illərin ortalarından müşahidə olunan meyil hələ də qüvvədədir. UNCTAD məlumatlarına əsasən, aparıcı ixracatçı şirkətlər 1% təşkil etməsinə baxmayaraq, onların payına ixracdan alınan gəlirlərin hər 10 dollarından 6-sı düşür. Başqa qiymətləndirmələrə görə, xaricdə əldə edilən hər 10 dollardan 4-ü 10 şirkətin payına düşür. Yerdə qalan iştirakçılar kimi daha xırda ixracatçılar isə fəaliyyət göstərə bilmək üçün daha az imkanlara sahibdirlər: hər 4 şirkətdən 3-ü iki ildən sonra ixrac fəaliyyətini dayandırır.

İE şirkətləri ilə müqayisədə İEOÖ müəssisələri daha əlverişsiz şəraitdədirlər. Ticarət mövqeyi ilə bağlı yaranan bərabərsizliyin kəskinləşməsi qeyri-maddi aktivlərdən əldə olunan gəlirlərin yüksəlişi və istehsal xərclərinin azalmasında əks olunur.

2000 iri TMK-nın gəlirlərinin artımı əmək resursları gəlirlərinin qlobal payının azalmasına gətirib çıxaran əsas faktorlardan biri hesab edilir. İstehsalın daha ucuz başa gəldiyi ölkələrə köçürülməsi istehsal-satış zəncirində İEOÖ aşağı və orta ixtisaslı işçilərin gəlirlərinin payının azalmasına səbəb olan məlum prosesdir. Ümumiyyətlə qlobal dəyər zəncirində iştirak və ondan faydalanma bir sıra strateji problemlərin həllini tələb edir. Daha zəif inkişaf etməkdə olan ölkələrin firmalarının qlobal dəyər zəncirində iştirakını məhdudlaşdıran bir sıra maneələr içərisində qeyri-adekvat daxili infrastruktur, texniki, sanitar və fitosanitar standartların uyğunluq problemləri qeyd edilir, zəif ölkələrin partnyor firmaları tərəfindən qarşılanan əsas problemlər kimi göstərilir[11]. Yenidən Çinə nəzər saldıqda isə əhəmiyyətli istisna halını görmək mümkündür.

Bir sıra iri beynəlxalq korporasiyalar qeyri-maddi aktivlərinin fəaliyyətini və onunla bağlı olan gəlirlərini daha aşağı vergi şəraitində təmin etməyə çalışırlar. Bu, xüsusilə intellektual mülkiyyətlə bağlı olan ödənişlər və daxilolmalara aiddir. 2000-ci illərdən İrlandiya, Lüksemburq, Niderland və İsveçrədə TMK-ın belə gəlirlərin həcmi onların istehsal və ya satış fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi regionlarla müqayisədə daha yüksəkdir.

Qarşılıqlı faydalı istehsal integrasiyası üçün əməkdaşlıq siyasətinə yeni yanaşmanın zəruriliyi. Beləliklə, qloballaşma prosesi dəyər zəncirində və ticarət siyasətində zəifləməkdə olan qarşılıqlı fayda prinsipinə ciddi yanaşma zəruriliyini önə çıxarır. Qarşılıqlı faydalı dünya əlaqələrində bütün ölkələrin fayda əldə edə bilmələri üçün bölgünün zəruri şərtləri bir qayda olaraq nəzərdən kənarda qalır və qloballaşan dünyanın müasir reallığına çevrilir.

Müasir mərhələdə qloballaşma institutlarının fəaliyyəti, azad ticarət üzrə sazişlərdə iri ixracatçıların təsirini artıran müddəalar və danışıqlar prosesinin qeyri-şəffaf təbiəti (burada xüsusilə meqaregional azad ticarət sazişlərini nəzərdə tuturuq) siyasətdə maneəvr imkanlarını xeyli azaldır. Azad ticarətin sözügedən sazişləri iri şirkətlərə, xüsusilə intellektual mülkiyyət hüququ üzrə üstünlüklərdən irəli gələn rentanın əldə olunmasına, transsərhəd kapital axınlarına, investorlarla dövlət arasında mübahisələrin tənzimlənməsi prosedurlarına, ticarətlə birbaşa əlaqəsi olmayan bir sıra müxtəlif normativ standartların və məsələlərin razılaşdırılmasına imkan verən mexanizmə çevrilir. Cənub-Cənub tipli ticarət sazişləri formalaşan dünya reallıqlarını dəyişə bilməsədə, korporativ təsirlərə nisbətən az məruz qalır. Zənnimizcə, belə bir təmayül qloballaşan dünya şəraitində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əməkdaşlıq potensialından qarşılıqlı faydalanma perspektivlərini artırma bilər.

Nəticə

1) Qloballaşma beynəlxalq istehsalın, integrasiyanın və biznesin həlledici amili olmaqda davam edir. Ticarət əvvəlki kimi qlobal iqtisadi münasibətlərin əsas vasi-

təsi sayılır. Lakin dünya ticarətində qarşılıqlı faydalılıq məsələləri praktiki cəhətdən yeni metodoloji yanaşmanı zəruri edir. Çünki gəlirlərin bölgüsündəki müasir qeyri-bərabərlik situasiyası dünya iqtisadiyyatının özünə təsirsiz qalmır, eyni zamanda istehsal integrasiyasının inkişaf perspektivləri üçün qeyri-müəyyənlik şəraitini daha da gücləndirir;

2) İri beynəlxalq korporasiyaların fəaliyyətində miqyas effekti rolunu və təsirini nəinki saxlayır, getdikcə daha da artırır, nəticələri isə bərabərsizlikləri daha da dərinləşdirir;

3) Qloballaşmanın nəzərdən keçirilən nəticələri göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə əmək bazarı sferası geniş amillər qrupundan (institusional, siyasi, texnoloji, xarici ticarət və s.) asılı qalmaqdadır və bir qayda olaraq spesifik xarakter daşıyır;

4) Öz növbəsində azad ticarət sazişləri dünya iqtisadiyyatının güc mərkəzlərinin regional təsir sferalarına təsirsiz qalmır və beynəlxalq biznesdə İEOÖ onsuz da zəif olan manevr imkanlarına təsir edir; İnkişaf etmiş ölkələrin təsir dairəsinə hesablanan iri regional ticarət lahiyələri, xüsusilə intellektual mülkiyyət hüququ üzrə yaranan üstünlüklər, transsərhəd kapital axınları, investorlarla dövlət arasında mübahisələrin tənzimlənməsi prosedurları, ticarətlə birbaşa əlaqəsi olmayan bir sıra müxtəlif normativ standartların razılaşdırılmasına imkan yaradan mexanizmə çevrilir;

5) Dəyişən dünya şəraitinə öz imkanları ilə uyğunlaşmaq baxımından Cənub-Cənub tipli ticarət sazişləri yeni imkanların yaradılmasında, əhəmiyyəti baxımından, aktuallaşır. Əlbəttə, bu tip sazişlər formalaşan dünya reallıqlarını və beynəlxalq istehsal münasibətlərini dəyişə bilməsədə, zəif ölkələrin beynəlxalq korporasiyaların təsirlərinə nisbətən az məruz qalmasına kömək edə bilər. Zənnimizcə, belə bir təməyül qloballaşan dünya şəraitində inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əhəmiyyət kəsb etməlidir və qloballaşmanın mənfi təsirlərinin azaldılmasında onların imkan və perspektivlərini artırma bilər;

6) Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatı sistemi ilə əlaqələri milli maraqlar və faydalılıq prinsipinin önəminə əsaslanır. Ölkədə reallaşdırılan Strateji Yol Xəritəsinin başlıca hədəf və məqsədləri global qeyri-bərabərlik situasiyasını tam şəkildə nəzərə alır və global sistemdən birtərəfli dərin asılılığı önləməyə hesablanmışdır. Ölkəmiz üçün bu siyasət xəttinin əhəmiyyətini əsas götürərək, dünyanın inkişaf etmiş korporasiyaları ilə münasibətlərin, regional birliklərlə strateji əməkdaşlığın genişləndirilməsi və həmçinin Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük istiqamətində qarşılıqlı maraqlar prinsipinə əsaslanan danışıqlar prosesinin davam etdirilməsi zəruridir. Qloballaşan dünyanın yeni reallıqları ölkəmiz üçün insan kapitalından istifadəni və bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılmasını obyektiv surətdə zəruri edir və belə bir strateji məqsədə imkan yaradılmasında əhəmiyyət daşıyır.

7) BMT-nin gələcəyə baxış konsepsiyasının nəzərə alınması da bizə çox mühüm bir qənaəti formalaşdırmağa imkan yaradır: “Qloballaşma və liberallaşma iqtisadi artımın daxili amillərini tam əvəz edə bilməz”. Başqa sözlə, ayrılıqda hər ölkənin iqtisadi və institusional inkişafına uyğun formada dünya iqtisadiyyatına məqsədyönlü integrasiya milli istehsala və investorlara imkanlar yarada bilər. Xüsusilə, istehsalın integrasiyası, ticarət, investisiya və texnologiyalara münasibətdə İEOÖ daxili iqtisadi siyasət məsələləri tam həllini tapa bilmədiyindən, beynəlxalq ticarətdə əlverişsiz mövqeyi və borc asılılığı sahəsindəki aktual problemlərinin təsirində qalmaqda davam edirlər. Bu baxımdan, milli iqtisadi siyasətin strateji problemlərinin həlli və eyni zamanda bu siyasətin daha effektiv tətbiqi üçün qloballaşmanın müasir nəticələrinin sistemli olaraq nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. 4 reasons why your country should be more competitive
// <https://www.weforum.org/global-competitiveness-report-2017>
2. UNCTAD/TDR/2018(Overview)
3. Global Economic Prospects, The Turning of the Tide? June 2018,
www.worldbank.org
4. IMF cuts world economic growth forecasts for 2018 and 2019, www.cbc.ca
5. Towards a New Industrial Policy for Europe/<http://www.epc.eu>
6. U.S.-China discord dominates APEC summit in Papua New Guinea/
www.reuters.com
7. Impact of a Global Trade War on the Economy, <https://ihsmarkit.com>
8. Impact of a Global Trade War on the Economy, <https://ihsmarkit.com>
9. <https://unctad.org/en/pages/Publication>
10. Организация Объединенных Наций предупреждает: несбалансированность торговли усиливает чувство тревоги и неравенство, PR18027_ru_TDR.pdf
11. Connecting Least-Developed Countries to Value Chains// www.wto.org

ПАРАДИГМА УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

Н. П. Денисенко

Проф. кафедры «Бизнес-экономика и туризм»,
Киевский национальный университет технологий и дизайна

З. Я. Шацкая

к. э. н., доц. кафедры «Бизнес-экономика и туризм»,
Киевский национальный университет технологий и дизайна
profden3@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 dekabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 21 dekabr
2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 13 December 2018; accepted 21 December; published online 25 December 2018

Резюме

Целью статьи является анализ существующих и выбор наилучшей системы управления современным предприятием в контексте глобальных вызовов. В статье исследованы различные системы управления предприятием в контексте исторического развития человеческого общества. Проанализированы системы интуитивного управления, бюджетирование, стратегическое планирование, стратегическое управление, адаптивное управление. Доказано, что эффективное управление современным предприятием в условиях глобальных вызовов должно основываться на системе адаптивного управления.

Ключевые слова: управление предприятием, бюджетирование, стратегическое планирование, стратегическое управление, адаптивное управление.

Jel classification: F

GLOBAL ÇAĞIRIŞLAR ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİ PARADİQMASI

N.P.Denisenko

Prof. "Biznes iqtisadiyyatı və turizm" kafedrası,
Kiyev Milli Texnologiya və Dizayn Universiteti

Z.Y.Şatskaya

i. e. n., dos., "Biznes iqtisadiyyatı və turizm" kafedrası,
Kiyev Milli Texnologiya və Dizayn Universiteti

Xülasə

Məqalənin məqsədi qlobal çağırışlar kontekstində müasir müəssisənin mövcud idarə edilməsi sisteminin təhlilindən və ən yaxşı idarəetmə sisteminin seçilməsindən ibarətdir. Məqalədə insan cəmiyyətinin tarixi inkişafı kontekstində müxtəlif idarəetmə sistemləri nəzərdən keçirilir. İntuitiv nəzarət, büdcə, strateji planlaşdırma, strateji idarəetmə, adaptiv nəzarət sistemləri təhlil edilir. İsbat edilir ki, müasir müəssisənin qlobal çağırışlar kontekstində effektiv idarə edilməsi adaptiv idarəetmə sisteminə əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: müəssisənin idarə olunması, büdcə, strateji planlaşdırma, strateji idarəetmə, adaptiv idarəetmə.

A PARADIGM OF BUSINESS MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES

N.P. Denisenko

Professor of Business Economics and Tourism
Kiev National University of Technology and Design

Z.Ya. Shatskaya

PhD, Associate Professor of Business Economics and Tourism
Kiev National University of Technology and Design

Summary

The objective of the article is to analyze the existing and select the best management system of a modern enterprise in the context of global challenges. The article examines various management systems of an enterprise in the context of the historical development of human society. The intuitive control systems, budgeting, strategic planning, strategic management, and adaptive management analyzed. It was demonstrated that the effective management of a modern enterprise in the context of global challenges should be based on an adaptive management system.

Key words: business management, budgeting, strategic planning, strategic management, adaptive management.

Постановка проблемы. Глобализация мировой экономики, периодические кризисы в экономике, обострение конкуренции, ускорение бизнес-процессов и другие макро- и микрофакторы кардинальным образом изменяют подходы к управлению современным предприятием. В условиях нестабильности, непредсказуемости мировой экономики и не прекращающегося финансово-экономического кризиса, предприятия, с целью выживания и обеспечения дальнейшего стабильного развития, вынуждены искать новые методы управления в условиях внешних и внутренних изменений, усугубляющихся влиянием мировых глобальных процессов. На сегодняшний день одним из таких эффективных систем управления может стать адаптивное управление.

Анализ последних исследований и публикаций. Исследованием проблемы эффективного управления предприятием посвящено много публикаций как украинских, так и зарубежных исследователей, а именно Ю. М. Бажал, В. О. Василенко, С. Ерохин, Л. О. Лигоненко, А. И. Кравченко, Л. И. Федулова, И. А. Шовкун, Ф. Янсен и много других. Они исследуют теоретические аспекты отдельных вопросов управления современным предприятием. Однако, остается недостаточно раскрытым вопрос комплексного влияния глобальных процессов на систему управления предприятием и формирование новой парадигмы управления.

Изложение основного материала исследования. Управление, как сознательная и особая деятельность, возникло вместе с формированием человеческого общества. Первобытное общество, которое возникло в 10000-9000 г. до н.э., характеризовалось ручным способом ведения хозяйства, когда мужчины преимущественно занимались охотой, а женщины – сбором плодов. В этот период каждый человек самостоятельно и на собственное усмотрение выполнял определенные действия, руководя самим собой. Переход к земледелию и изобретению примитивных орудий труда побуждал людей объединяться в семьи и поселения. Произошло четкое разделение труда, и в каждом поселении постепенно выделилось авторитетное лицо, которое обеспечивало целеустремленность и согласованность действий, отвечало (управляло) жизнедеятельностью всех людей в такой общине. Так зародились первые процессы управления. Со временем человеческие поселения увеличивались, а процессы управления деятельностью людей усложнялись. Радикальные изменения процессов управления человеческим обществом со временем привели к управленческим революциям.

Первая управленческая революция, по мнению А. И. Кравченко, произошла 4-5 тысяч лет тому назад в период формирования рабовладельческих государств на Древнем Востоке [6, с.17]. Каста священников постепенно трансформировалась в касту религиозных функционеров, т. е. первых менеджеров. Результатом их деятельности стало изобретение грамотности, а управление – инструментом религиозной и коммерческой деятельности.

Первая управленческая революция способствовала разветвлению процессов управления на управление производственными процессами и государственное управление. Примеры древней практики управления производственными процессами можно увидеть по всему миру, если посмотреть на известные исторические сооружения. Например, пирамида Хеопса, которая была построена приблизительно в 2612 году до н. э. в Древнем Египте. Ее строительство длилось почти 20 лет и было потрачено на него 7 млн человеко-часов. В течение двадцати лет управление строительством пирамиды осуществлял один человек (как сейчас говорят топ-менеджер) – фараон Хеопс. Он сформировал четкую иерархию уровней управления, ввел ограничение руководящего влияния (один надзиратель руководит десятью рабами). Строительство таких сооружений было очень масштабным и редким в то время, но процессы управления строительством были эффективными, о чем свидетельствует построенное гигантское сооружение, которое сохранилось и до наших дней.

Через тысячу лет в мире состоялась вторая управленческая революция. Ее основой стал кодекс вавилонского правителя Хаммурапи (1792-1750 г.г. до н. э.), известный как Кодекс Хаммурапи. Кодекс вмещал 282 закона управления разными сферами общественной жизни. Часть законов была посвящена регулированию производственных отношений: установлена минимальная заработная плата, ответственность исполнителей за работу (в частности, некачественно выполненная работа каралась смертной казнью).

Третья управленческая революция состоялась во времена царя Навуходоносора II (605-562 гг. до н. э.). Он объединил известные к тому времени государственные методы управления с методами управления производственными процессами. Навуходоносор, как и фараон Хеопс, был выдающимся управленцем, который также построил сооружения, сохранившиеся до наших дней.

Впервые принципы осуществления эффективного управления (на примере внешней торговли) описал в своих работах Томас Мен (1571-1641 гг.), как представитель позднего английского меркантилизма.

В этот же период начали активно создаваться ремесленнические артели, как первые предприятия. Управлял артелью, как правило, квалифицированный мастер и ее владелец, на которого были возложены все управленческие про-

цессы – от изготовления до реализации продукции. К тому времени единоличное управление небольшой артелью с десятком рабочих было очень эффективным и приносило неплохой доход. Увеличение объемов производства продукции постепенно превратило артель в мануфактуру – ручную фабрику. Научные открытия того времени послужили причиной перехода общества к индустриальной и управленческой революциям.

Четвертая управленческая революция практически совпала с большой индустриальной революцией XVIII-XIX гг. [2, с.103]. В этот период были созданы первые крупные промышленные предприятия – фабрики и заводы. Для функционирования такого предприятия требовалось привлечение дополнительного заемного капитала. Так постепенно, кроме одного владельца, появились акционеры – долевые собственники предприятия. Происходило четкое формирование уровней управления: владелец (руководитель), акционеры (вкладчики капитала), наемные управленцы (не вкладчики капитала) и наемные работники. Сформировалась новая система собственности, что ускорило развитие промышленности и ее переход на новый технологический уклад.

Становление больших промышленных предприятий и усложнение их задач требовало изменения подходов к их управлению. Хотя к тому времени большие предприятия были лишь в государственной, церковной и военной сферах [7, с.34]. Авторитарного стиля управления одного человека – владельца предприятия было недостаточно. Начиная с середины XIX столетия постепенно сформировалось понимание потребности научного подхода к управлению предприятием. Именно в этот период на смену не четким и довольно противоречивым принципам управления пришла четкая научная система знаний о законах рациональной организации труда, разработанная Ф. Тейлором [2, с.108]. В 1911 г. было опубликовано научное исследование Ф. У. Тейлора «Принципы научного управления», что дало толчок к постепенному формированию школ научного управления.

В начале XX столетия окончательно сформировались крупные предприятия (картели, тресты, фабрики). Состоялась концентрация банковского и финансового капиталов. Мелкие компании начали поглощаться большими, и на рынке образовались монополии и олигополии. Этот период получил название «эпоха массового сбыта» [5]. Увеличение размеров предприятия, расширение рынков сбыта в условиях ценовой конкуренции побуждало предприятие совершенствовать свою систему управления. Нарастивание объемов производства требовало составления четкого бюджета, который имел внутреннюю направленность. Управление предприятием сводилось к формированию ежегодного бюджета. Бюджетирование стало системой управления предприятием,

которая не учитывала изменений во внешней среде и имела краткосрочный характер.

Начиная с 30-х годов XX столетия произошло перенасыщение международных рынков потребительскими товарами, спрос на которые начал стремительно падать. С этих пор предприятие вынуждено было учитывать рыночные изменения, чтобы не потерять объемы производства и часть рынка. Предприятие постепенно стало открытой системой, а его рыночная ориентация нуждалась в изменении задач управления, которое продолжало осуществляться на основе составления бюджета.

Начиная с середины 50-х годов XX столетия, произошло ускоренное развитие мировых рынков, которое поставило перед предприятиями новые, непредвиденные прежде задачи. Этот период, который П. Друкер назвал «эпоха без закономерностей» [5], получил название постиндустриальная эпоха. Постоянные рыночные изменения сделали невозможным использование предприятием ежегодного стабильного бюджета. Экстраполируя прошлые тенденции, предприятие старалось предвидеть свое будущее. Так сформировалась новая система управления, основанная на долгосрочном планировании. Использование долгосрочного планирования дало возможность спланировать дальнейшее развитие предприятия, но не учитывало влияния усиливающихся изменений во внешней среде.

Достижение обществом нового уровня мирового благосостояния в конце 60-х годов XX столетия снова вызвало существенные изменения. Произошло постепенное сегментирование мировых рынков по потребительским преимуществам, что вынуждало предприятия постоянно поддерживать высокое качество и совершенствовать продукцию. В этот период предприятия перешли к использованию новой системы управления, основанной на нововведениях [1].

Со временем внешняя среда предприятия все больше усложнялась вследствие обострения кризисных явлений и усиления конкурентного давления. Таким образом, с конца 80-х годов XX века управление предприятием на основе долгосрочного планирования стало невозможным. Стремление предприятия спрогнозировать влияние внешней среды заставило его перейти к использованию новой системы управления – стратегического планирования. Стратегическое планирование – это процесс моделирования эффективной деятельности предприятия на определенный период его функционирования с определением целей и их изменения в условиях нестабильной внешней среды, а также нахождение способов реализации целей и задач в соответствии с возможностями предприятия [8].

Стратегическое планирование дало возможность предприятию определить направление своей деятельности на долгосрочную перспективу. Вследствие постоянных изменений во внешней среде, которые получили название «стратегические изменения», стратегические планы подлежали постоянному корректированию и уточнению. Процесс стратегического планирования нуждался в постоянном управлении, что побуждало предприятие снова усовершенствовать систему управления. Начиная с 1990-х годов, предприятие перешло к новой системе управления – стратегическому управлению. Стратегическое управление – это такой вид управления предприятием, который базируется на человеческом потенциале как основе организации, ориентирует производственную деятельность на запросы рынка, осуществляет гибкое регулирование и своевременные изменения в организации, которые отвечают изменениям окружающей среды, и позволяют получить конкурентные преимущества, что в совокупности помогает организации выжить и достичь своей цели в долгосрочной перспективе [4].

Научные открытия конца XX столетия параллельно со стремительным развитием новых технологий, вызванные новыми ранее не известными процессами и тенденциями, такими как глобализация, с ее вызовами, переход общества к шестому технологическому укладу послужило причиной кардинальных изменений на мировых рынках. Одновременное влияние глобальных процессов привело к тому, что существующие модели управления предприятием стали малоэффективными, а система управления находится в кризисном состоянии.

Рассмотренные выше системы управления предприятием усложнялись в процессе исторического развития человеческого общества. Как верно замечает О. С. Григоренко [3], между всеми системами управления прослеживается связь эволюционного развития от простых к сложным, а в недалеком будущем к мега глобальным. Это дает возможность проследить эволюцию парадигмы управления предприятием, что приведена в табл. 1.

Из табл. 1 можно сделать вывод, что со временем система управления предприятием только усложняется от интуитивного управления с целью достижения поставленных целей к адаптивному управлению, которое дает возможность предприятию гибко приспосабливаться к постоянным изменениям во внешней среде и предвидеть свое будущее.

Таблица 1. Эволюция парадигмы управления предприятием

Период	Название системы управления	Основа управления	Вид управления	Изменения во внешней среде	Структура управления	Технология управления
до н. э.	интуитивное	достижение целей	единоличное	отсутствуют	отсутствует	ручное
XV-XVIII ст.						Механическое
начало XIX ст.						
начало XX ст.	бюджетирование	контроль отклонений	многоличное	медленнее реакции предприятия	простая	Механическое
с 50-х г.г. XX ст.	долгосрочное планирование	предвидение роста и возможностей	командное	Одновременно, с реакцией предприятия	сложная	
с 70-х г.г. XX ст.	стратегическое планирование	стратегические изменения			комбинированная	электронное
с 90-х г.г. XX ст.	стратегическое управление	стратегические изменения и предвидение		быстрее реакции предприятия	гибкая	компьютерное
начало XXI ст.	адаптивное управление	гибкость и предвидение		не предвиденные		

Выводы. Система управления современным предприятием в дальнейшем будет только усложняться и трансформироваться под влиянием, как внешней среды, так и глобальных вызовов. На сегодняшний день трансформация существующей системы и переход к адаптивному управлению обеспечит успешное функционирование предприятия в период глобальных изменений. Усложнение задач управления будет нуждаться в формировании управленческой команды, которая способна использовать современные компьютерные технологии для ускорения процесса принятия управленческих решений.

Список использованной литературы

1. Інноваційне підприємництво: Підручник. – [Електронний ресурс]. – / за ред. проф. В. Я. Горфинкеля, Т. Г. Попадюк. – Режим доступу: http://stud.com.ua/21695/ekonomika/innovatsiyne_pidpriyemnistvo
2. Василенко, А. В. Менеджмент устойчивого развития предприятий: монография. – Киев: Центр учебной дитературы, 2005. – 648 с.

3. Григоренко, О. С. Еволюція систем управління підприємством в умовах глобальних змін // О. С. Григоренко. – Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. – №10. – 2016. – с.912-916.
4. Дикань, В. Л., Стратегічне управління [текст] : навч. посіб./В. Л. Дикань,. В. О. Зубенко, О. В. Маковоз, І. В. Токмакова, О. В. Шраменко – К. : «Центр учбов-К.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1120061154033/menedzhment/strategichne_upravlinny.
5. Друкер, П. Задачи менеджмента в XXI веке // Питер Друкер; [пер. с англ. Н.М. Макаровой]. – Москва: Издательский дом «Вильямс», 2000. – 272 с. : ил. – парал. тит. англ.
6. Кравченко, А. И. История менеджмента: учебное пособие для вузов. – 5-е изд. – М.: Академический проект: Трикта. – 2005. – 560 с. – (Gaudeamus) . – Режим доступу: <http://padaread.com/?book=9026&sub=1&pg=3>
7. Скібіцька Л. І., Менеджмент: навчальний посібник// Л. І. Скібіцька, О. М. Скібіцький – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 416 с.
8. Холодний, Г. О. Теоретичні аспекти стратегічного планування на підприємствах // Г. О. Холодний, К. В. Селезньова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firearticles.com/strategichne-upravlinnya/-104-teoretichni-aspekti-strategichnogo-planuvannya-na-pidpriyemstvax-ukrayini-xolodnij-g-o-seleznova-k-v.html>

AZƏRBAYCANDA YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ ORQANLARININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

E.A.Qəribli

i. e. n., dosent, UNEC
egaribli@hotmail.com

A.C.Əzimzadə

Bakalavr, UNEC
aslan_azimzadeh@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 noyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 19 dekabr
2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 28 November 2018; accepted 19 December; published online 25 December 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrinin müasir vəziyyətinin təhlilinə və onların təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Müəlliflər Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının iqtisadi əsasları haqqında kompleks araşdırma apararaq məlumatları sistemləşdirmiş, onların maliyyə mənbələrindəki problemləri aşkarlamış və bu problemlərin həlli üçün təkliflər vermişlər. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələb etməsidir, praktiki əhəmiyyəti isə elmi araşdırmanın nəticəsində verilən təkliflərə əsasən yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrinin təkmilləşdirilməsidir.

Açar sözlər: Anqlo-sakson idarəetmə, kontinental idarəetmə, maliyyə sistemi, yerli özünüidarəetmə orqanı, yerli gəlirlər.

Jel Classification: R51, H61, H72.

THE MODERN CONDITION OF LOCAL SELF-ADMINISTRATIVE AUTHORITIES' FINANCIAL RESOURCES IN AZERBAIJAN AND THEIR WAYS OF IMPROVEMENT

E.A. Garibli

Can. of Econ., Assoc.Prof., UNEC

A.J. Azimzadeh

Bachelor, UNEC

Abstract

The main objective of the research is to analyze the local self-administrative authorities' financial resources and the ways of their improvement. The research was carried out on the basis of research methods such as comparative analysis and logical summarization. In the result of the research the economic basis of the local self-administrative authorities in Azerbaijan was systemized with the complex research, their problems in financial resources were identified and some suggestions were given for the solution of those challenges. The limitation of the study is its demand for the extensive practical data. The practical significance of the investigation is the improvement of the local self-administrative financial resources in the result of the research.

Key words: Anglo-Saxon management, continental management, financial system, local self-administration authority, local income

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВЫХ ИСТОЧНИКОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПУТИ ИХ УЛУЧШЕНИЯ

Э. А. Гарибли

К. э. н., доц., , UNEC

А. Дж. Азимзаде

Бакалавр, UNEC

Резюме

Основная цель исследования - проанализировать финансовые ресурсы органов местного самоуправления и способы их улучшения. Исследовательская работа проводилась на основе методов исследований, таких как сравнительный ана-

лиз и логическое обобщение. В результате исследования экономическая основа органов местного самоуправления в Азербайджане была систематизирована комплексным исследованием, были выявлены их проблемы с финансовыми ресурсами, и были даны некоторые предложения для решения этих проблем. Ограничение исследования - потребность в обширных практических данных. Практическая значимость исследования заключается в улучшении финансовых источников органов местного самоуправления на основе результатов научных исследований.

Ключевые слова: англосаксонское управление, континентальное управление, финансовая система, местное самоуправление, местный доход.

Giriş. Yerli özünüidarəetmə demokratik cəmiyyətin təməlini təşkil edir. Görkəmli fransız alimi Aleksis de Tokvil hələ 1835-ci ildə nəşr edilmiş “Amerikada demokratiya” adlı məcmuəsində yazırdı: “Yerli özünüidarəetmə institutları olmadan millət azad hökumət yarada bilər, lakin o, əsl azadlıq ruhunu duya bilməz” [1]. Yerli özünüidarəetmə orqanları ölkələrin desentralizasiya siyasətinin generatoru funksiyasındadır. Belə ki, yerli özünüidarəetmə orqanları mərkəzi hakimiyyətin işini asanlaşdırır və ona kömək olur. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin əsasını isə onların maliyyə mənbələri təşkil edir. Müasir dövrdə yerli gəlirlər bir çox ölkələrin təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. kimi sosial sahələrin inkişafında və dövlət gəlirlərində xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, biz düşünürük ki, Azərbaycan Respublikasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. kimi sahələrin inkişafı kontekstində yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrinin təhlili və onların təkmilləşdirilməsi yolları olduqca aktual məsələdir.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyəsi geniş anlayışdır və buraya bələdiyyələrin bütün iqtisadi resursları daxildir. Müxtəlif elmi yanaşmalarda bələdiyyə maliyyəsi fərqli şəkildə xarakterizə olunur. Məsələn, A. M. Babiç və L. X. Pavlova-ya görə “Dövlət və bələdiyyə maliyyəsi pul dövriyyəsində mərkəzləşmiş maliyyə fondlarının yaranması, bölgüsü və istifadəsi üzrə münasibətlərin məcmusudur” [2]. M. V. Romanovski dövlət və bələdiyyə maliyyə anlayışını təhlil edərkən qeyd edir ki, “Dövlət və bələdiyyə maliyyəsi dövlətin funksiyalarının gerçəkləşdirilməsi üçün zəruri olan fondların yaranması və istifadəsi üzrə pul münasibətləri sistemidir” [3].

Beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan yerli özünüidarəetmə orqanlarının modelləri

Beynəlxalq təcrübədə yerli özünüidarəetmə orqanları əsasən bu üç model ilə, yəni ingilis-sakson, kontinental və qarışıq modelləri ilə sistemləşdirilir.

Yerli özünüidarənin ingilis-sakson modeli əsasən Avstraliyada, Yeni Zelandiyada Böyük Britaniyada, Kanadada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Hindistanda və s. dövlətlərdə yayılmışdır. Bu modelin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- a) yerli özünüidarətmə orqanlarının sərbəstliyi;
- b) yerlərdə yerli özünüidarətmə orqanlarına və onların **maliyyə sisteminə** nəzarət edən mərkəzi hökumətin səlahiyyətli nümayəndələrinin olmaması.

Yerli özünüidarətmənin kontinental modeli isə ingilis-sakson modelindən nəzərçarpacaq qədər fərqlənir. Bu model əsasən yalnız kontinental Avropa dövlətləri üçün deyil, həmçinin Latın Amerikas, Yaxın Şərq, fransız dilli Afrika dövlətləri üçün də xarakterikdir.

Bu modeli ingilis-sakson modelindən fərqləndirən əsas cəhət aşağıdakılardır:

- a) yerli özünüidarətmədə aşağı pillələrin yuxarı pillələrə tabeliyi;
- b) yerli səviyyədə yerli özünüidarətmə orqanlarına və onların **maliyyə sistemi-nə** nəzarət edən mərkəzi hökumətin səlahiyyətli nümayəndələrinin olması.

Qarışıq modelinin özünəməxsus əlaməti kimi kifayət qədər daha aşağı ərazi səviyyəsində muxtar yerli özünüidarətmənin daha yüksək səviyyədə dövlət idarəçiliyi ilə kombinə edilməsini hesab etmək olar [4].

Göründüyü kimi, ingilis-sakson modelinin kontinental modeldən əsas fərqi yerli özünüidarətmənin maliyyə mənbələrinin sərbəstliyi və bələdiyyələrin öz nəzarəti altında olmasıdır.

Azərbaycanda yerli özünüidarətmə orqanlarının yaranma tarixi və onların maliyyə mənbələri

a) Çar Rusiyası dövrü

Rus-İran müharibəsinin sonunda imzalanan Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinin nəticəsi olaraq, Araz çayı sərhəd olmaqla Azərbaycanın Şimal hissəsi Çar Rusiyası, Cənub hissəsi isə İran Şahlığı arasında bölüşdürülmüşdür. Çar Rusiyasının tərkibində qalan Şimali Azərbaycan burada Çar Rusiyası tərəfindən yerli özünüidarətmə orqanlarının tətbiqinə məruz qalmışdır. Belə ki, Çar Rusiyasında olduğu kimi Azərbaycanda da yerli özünüidarətmə orqanları “*quberniyalar*” adlanırdı. Quberniyalar isə öz növbəsində “*qəzalara*” bölünürdü. Çar Rusiyasının bir vilayəti olan Şimali Azərbaycanda dörd quberniya qurulmuşdur. Bu quberniyalara Çar tərəfindən təyin olunmuş “*qubernator*”lar başçılıq edirdi. Bu dövrdə yerli büdcənin əsasını yerli vergilər təşkil edirdi. Bu vergilərə:

- 1) əlavə ticarət və sənaye vergisi;
- 2) əlavə aksiz vergisi;
- 3) şəxsi vergilər;
- 4) tüstü (həyətbaşı) vergisi;
- 5) qəssablardan alınan vergilər;

- 6) zibilxanaların təmizlənməsi üçün vergilər;
- 7) çəmənlər və otlaq yerlərindən istifadəyə görə vergilər;
- 8) yoldan istifadəyə görə vergilər və s. aid idi.

Bu quruluş yerli özünüidarəetmə mahiyyətinə sahib olsa da, onun verə biləcəyi bir yerli xidmət yox idi. Əksinə, Rusiyaya qarşı çıxan üsyanları yatırmaq və xalqdan zor tətbiq etməklə qanunsuz vergilər yığmaq onun əsas vəzifələrindən biri idi. 1861-ci il fevralın 19-da Rus Çarı II Aleksandrın “*Mülkədar kəndlilərin təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi haqqında Əsasnamə*” imzalamasının nəticəsi olaraq, 1864-cü ildə quberniya və qəza miqyasında seçkili yerli özünüidarəetmə orqanları olan “*zemstvo*” idarələri yaradıldı. Zemstvolar quberniya və qəzalarda təsərrüfat və mədəniyyət məsələləri ilə məşğul olurdular. Lakin Şimali Azərbaycanlılar o zamanlar müstəmləkə ölkəsi olduğu üçün orada zemstvolar yaradılmadı.

a¹) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü

28 May 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Lakin əfsuslar olsun ki, 23 ay müstəqil yaşaya bilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yerli özünüidarəetmə orqanları sahəsində islahatlar apara bilməmişdir. Bu, normal haldır, çünki həmin dövrdə Cümhuriyyət əsasən beynəlxalq əlaqələrə, xarici və daxili sabitliyə fokuslanmışdı. 1920-ci il 28 Aprel tarixlərində Azərbaycan rus bolşevikləri tərəfindən işğal edilmişdir.

b) Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (SSR) dövründə yerli idarəetmə orqanlarının xüsusiyyətləri.

Azərbaycan 20 sentyabr 1920-ci ildə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (RSFSR) tərkibinə qatılmışdır. 1922-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstandan ibarət Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikası (ZSFSR) qurulmuşdur. 1936-cı ildə isə ZSFSR-in ləğvi ilə Azərbaycan SSRİ-yə daxil olmuş və Azərbaycan SSR adlandırılmışdır. Çar Rusiyasındakı zemstvoların yerinə Konstitusiyaya görə SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycan SSR-də “*yerli sovetlər*” yaradıldı. Yerli sovetlərin əsas məqsədi bağlı olduqları ərazilərdə mədəni və iqtisadi baxımdan stabilliyi qorumaq olmuşdur. Həmin dövrdə də yerli büdcələr yerli vergilərin hesabına formalaşırdı. Lakin hələ də Azərbaycanda tam beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yerli özünüidarəetmə orqanları yaradılmamışdı, çünki SSRİ dövründə yerli özünüidarəetmə orqanları aşağıdan yuxarı təmsilçilik orqanlarının tək hakimiyyətliyi ilə xarakterizə olunurdu. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə “*Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı*” qəbul olunduğundan sonra Azərbaycan müstəqillik illərinə qədəm qoymuşdur.

c) Müstəqillik dövründə bələdiyyələrin yaranması

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yerli özünüidarəetmə orqanlarının yaradılması məhz Ümumilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, 12

noyabr 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ilk dəfə olaraq bələdiyyələrin hüquqi statusunun qanun çərçivəsində müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda 1999-cu ildə bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu desentralizasiya siyasətinin bariz nümunəsidir.

Azərbaycan respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə sisteminin qanunvericilik bazası

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanı “*bələdiyyə*”dir [5]. Ölkədə bələdiyyələr “*şəhər bələdiyyələri*”, “*qəsəbə bələdiyyələri*” və “*kənd bələdiyyələri*” olmaqla üç yerə ayrılır. Həmçinin ölkədə bələdiyyələrlə əlaqələrinin çevikliyini və səmərəliliyini təmin etmək məqsədi ilə “*Azərbaycan Şəhər, Qəsəbə və Kənd Bələdiyyələrinin Milli Assosiasiyaları*” yaradılmışdır. Bu təşkilata üzvlük könüllülük prinsipi əsasında baş tutur. Hazırda Respublikada 1607 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın müasir inkişafında yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə təminatı ölkənin başlıca məqsədlərindən biridir.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin maliyyə sistemi aşağıdakı kimidir:

- 1) bələdiyyə büdcəsi;
- 2) bələdiyyə büdcədənəkar pul fondları;
- 3) bələdiyyə krediti;
- 4) bələdiyyə sığortası;
- 5) bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi.

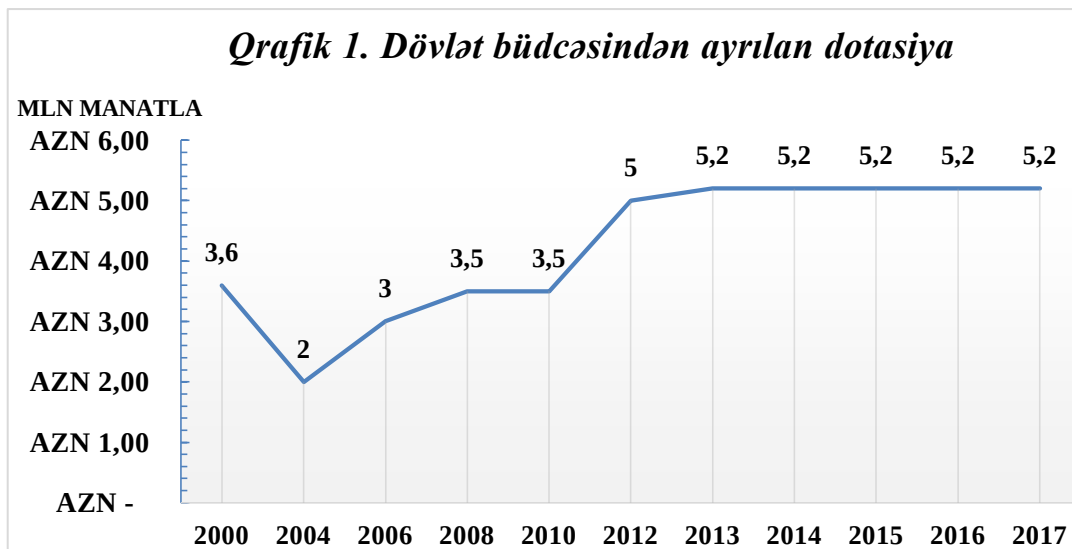
Bələdiyyə maliyyə sisteminin əsasını bələdiyyə büdcəsi təşkil edir. Bələdiyyələrin maliyyə resurslarının əsas hissəsi bələdiyyə büdcəsində toplanır. Biz tədqiqatımızda yerli büdcənin gəlirlərini vergilərdən daxil olan gəlirlər və vergi olmayan gəlirlər kimi ayırmışıq. “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun yeddi maddəsinə uyğun olaraq yerli büdcənin gəlirləri aşağıdakı kimidir:

1. Vergilərdən daxil olan gəlirlər
 - a) fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
 - b) fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
 - c) yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
 - d) bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan alınan mənfəət vergisi.
2. Vergi olmayan gəlirlər
 - a) bələdiyyə mülkiyyətinə daxil olan əmlakın istifadəsindən gələn gəlirlər;
 - b) küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişlər;
 - c) bələdiyyələr tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahəsində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iadə və digər xidmətlərə görə ödənişlər;

- d) sanatoriya-kurort, mehmanxana və turizm xidmətlərinə görə ödənişlər;
- e) avtomobillərin dayanacaqları üçün ödənişlər;
- f) bələdiyyə əmlakının və torpağının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər;
- g) fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə yardımları;
- h) beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları [6].

Bələdiyyələrin müasir dövrünün maliyyə təhlili və tendensiyaları

Hal-hazırda Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyəsi inkişaf dövrü yaşayır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyanın miqdarı hər il artmışdır.

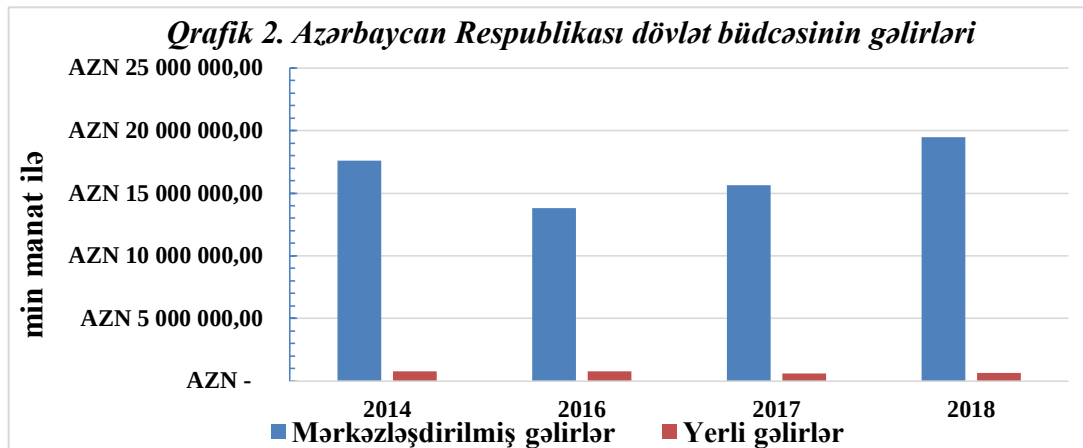

Mənbə müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına əsasən müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur. [7], [8], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17].

Qrafikdən də göründüyü kimi Azərbaycan dövlətinin qayğısı nəticəsində son beş ildə bələdiyyə büdcələrinə dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyanın miqdarı 5.200.000 manat olmuşdur.

Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələri Milli Assosiasiyasının 2017-ci ilə aid olan hesabatına nəzər salsaq görürük ki, büdcə daxilolmalarında yerli (bələdiyyə) vergilərdən daxilolmalar üstünlük təşkil etsə də (9.010.135 manat və ya 79,6 faiz), dövlət tərəfindən ayrılan dotasiyanın miqdarı azalmayaraq (1.852.314 manat və ya 16,3 faiz) təşkil etmişdir [18]. Lakin bu göstəricilər ölkə rəhbərliyini qane etmir. Belə ki, ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin Binəqədi rayonu ərazisində çoxmərtəbəli binada baş vermiş yanğınla əlaqədar Dövlət Komissiyasının iclasında bələdiyyələrin iqtisadi fəaliyyətini mənfi qiymətləndirərək qeyd etmişdir: “Bələdiyyə bir kənd yolunu ti-

kib? Halbuki bu onun bilavasitə işidir. Bütün kənd yollarını dövlət büdcəsi hesabına, ya da Prezidentin Ehtiyat Fondunun hesabına biz tikirik. Bələdiyyə sadəcə olaraq, bir möhür idarəsidir. Buna son qoyulmalıdır” [19]. Həqiqətən də bələdiyyələrə bu qədər maliyyə dəstəyi olan bir ölkədə bələdiyyələr əhalinin sosial-iqtisadi rifahında lokomotiv rolunu oynamalıdır. Apardığımız tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərini mərkəzləşdirilmiş və yerli gəlirlər olmaqla kompleks sistemləşdirərək analiz etdik.

Mənbə müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsasən müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur [14], [16], [17], [20].

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlirlərində yerli gəlirlərin xüsusi çəkisi olduqca azdır. 2018-ci ilə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirləri 19 473 650,0 min manat, yerli gəlirləri 653 350,0 min manat təşkil edir. Bələdiyyələrə dövlət dəstəyinin ən yüksək verildiyi bir ölkədə bu göstəricilər bir o qədər də yaxşı deyildir. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrinin nisbətən zəif inkişaf etməsinin əsas səbəbi yerli vergilərlə bağlı problemlərdir, çünki Azərbaycanda yerli büdcələrin formalaşmasında yerli vergilər xüsusi rol oynayır. Lakin bununla bağlı da bir sıra problemlər vardır. Əhalinin bir qismi vergilərdən yayınır. Bu isə yerli büdcə üçün böyük təhdiddir. Bu problemləri daha dərinlən araşdırmaq məqsədilə bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərini təhlil edəcəyik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatın əsas məhdudiyyəti bu sahədə yetərli qədər praktiki informasiyanın və göstəricilərin olmamasıdır. Bu baxımdan, əlimizdə olan göstəricilər əsasında bələdiyyə büdcələrini təhlil edəcəyik.

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi büdcə gəlirlərinin yekununda yerli vergilərdən daxil olmaların xüsusi çəkisi 40.5 % təşkil etmişdir. Ən çox daxil olan vergi fiziki şəxslərin əmlak vergisi, ən az daxil olan isə bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və

təşkilatlardan alınan mənfəət vergisidir. Bütövlükdə nəzər salsaq, dünya praktikası kontekstində bu olduqca zəif nəticədir. Bu cədvəl nəticəsində deyə bilərik ki, yerli vergilərin yığılmasında əhali arasında kifayət qədər maarifləndirmə işləri aparılmayıb. Belə ki, əgər belə işlər aparılsaydı fiziki şəxslərin əmlak və torpaq vergisi daha çox olardı. Həmçinin cədvəldən aydın görünür ki, bələdiyyə mülkiyyətində müəssisə və təşkilat demək olar ki, yoxdur. Bununla bağlı ciddi tədbirlər görülməli, yerli özünüidarəetmə orqanları, yerli sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün yeni islahatlar hazırlamalıdır.

Cədvəl 1. 2017-ci il üzrə yerli büdcənin vergilərdən daxil olan gəlirləri

Vergilərdən daxilolmalar	Daxil olmuşdur. Min manat ilə	Büdcə gəlirlərinin yekununda xüsusi çəkisi, %-lə
Fiziki şəxslərin torpaq vergisi	6468.0	17.9
Fiziki şəxslərin əmlak vergisi	7761.7	21.5
Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi	393.8	1.1
Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan alınan mənfəət vergisi	0.6	0.0
Ümumi	14624.2	40.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi. Bələdiyyə orqanının büdcəsinin icrasına dair statistik bülleten [21].

Cədvəl 2. 2017-ci il üzrə yerli büdcənin vergi olmayan gəlirləri

Vergi olmayan gəlirlər	Daxil olmuşdur, min manatla	Büdcə gəlirlərinin yekununda xüsusi çəkisi, %-lə
Bələdiyyə mülkiyyətinə daxil olan əmlakın istifadəsindən gələn gəlirlər	48.2	0.1
Küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişlər	200.2	0.6
Bələdiyyələr tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahəsində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai işə və digər xidmətlərə görə ödənişlər	66.9	0.2
Sanatoriya-kurort, mehmanxana və turizm xidmətlərinə görə ödənişlər	1331.2	3.7
Avtomobillərin dayanacaqları üçün ödənişlər	175.2	0.5
Bələdiyyə əmlakının və torpağın özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər	13136.5	36.4
Fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə yardımları	365.3	1.0
Beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları	-	-
Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar	5186.3	14.4
Digər gəlirlər	945.3	2.6
Ümumi	20509.8	56.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi. Bələdiyyə orqanının büdcəsinin icrasına dair statistik bülleten [21]

Cədvəli təhlil etdiyimiz zaman görürük ki, bələdiyyə mülkiyyətinə daxil olan əmlakın istifadəsindən gələn gəlirlərin aşağı səviyyədə olması birmənalı olaraq bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan alınan mənfəət vergisinin də aşağı olmasında gətirib çıxarır. Məhz elə ona görə də yerli büdcənin əsasını təşkil edən yerli gəlirlərin yerli büdcədəki xüsusi çəkisi aşağıdır. Həmçinin cədvəldən bizə məlum olur ki, bələdiyyələrin torpaq sahəsində səyyat ticarət, ictimai işə obyektlərinin demək olar ki, yox vəziyyətindədir. Deməli bu sahələrdə də ciddi islahatlar aparılmalıdır. Eyni zamanda, görə bilərik ki, yerli büdcənin vergi olmayan gəlirləri arasında ən çox gəliri bələdiyyə əmlakının və torpağının özəlləşdirməsi gətirir. Bu sahənin büdcə gəlirlərinin yekununda xüsusi çəkisi 36.4 %-dir. Bu göstərici gəlir baxımından yaxşı göstərici hesab oluna bilər. Lakin digər baxımdan özəlləşdirmənin bu dərəcədə yüksək olması yenə də bələdiyyələrə qarşı inamsızlığın olmasını xarakterizə edir. Bu cəhətdən bələdiyyələrə qarşı inamın artması üçün yerli özünüidarəetmə orqanları yeni inkişaf strategiyası üzərində işləməlidirlər.

Bəs nəyə görə bələdiyyələrə qarşı inam məsələsində problemlər vardır? Bu məsələni araşdırmaq üçün biz yenidən yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrini tədqiq etdik.

Cədvəl 3. 2017-ci il üzrə yerli büdcənin xərcləri

Yerli büdcənin xərcləri	Xərclənmişdir, min manatla	Büdcə xərclərinin yekununda xüsusi çəkisi, %-lə
Yerli özünüidarəetmə orqanının saxlanılmasına	21092.7	59.1
Təhsil xərcləri	75.7	0.2
Səhiyyə xərcləri	16.1	0.0
Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri	1247.3	3.5
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyətlə bağlı xərclər	438.9	1.2
Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri	7146.2	20.0
Yanacaq və enerji xərcləri	-	-
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri	470.6	1.3
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar üzrə xərclər	-	-
Nəqliyyat və rabitə xərcləri	2588.1	7.2
Digər xərclər	2635.9	7.4
Ümumi	35711.5	100.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi. Bələdiyyə orqanının büdcəsinin icrasına dair statistik bülleten [21]

Cədvələ nəzər saldıığımız zaman görürük ki, yerli özünüidarəetmə orqanlarının əsas xərcləri saxlanılma və mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləridir. Doğrudur, yerli özünüidarəetmə orqanları əks mərkəzləşmə siyasətini aparmalı və daha müstəqil olmalıdır. Lakin üzləşdiyimiz mənzərdə açıq aydın məlum olur ki, dövlət tərəfindən verilən dotasiyaların miqdarı bələdiyyələrin saxlanılmasına və mənzil-kommunal təsərrüfatı xərclərinə yetərli deyil. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyaların miqdarı 5186.3 min. manat olsa da, bələdiyyələrin saxlanılması xərcləri 21092.7 min. manat, mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri isə 7146.2 min.manat təşkil edir. Bu isə verilən dotasiyanın miqdarından 5.5 dəfə çoxdur. Bələdiyyə xərclərində görünən bu problemlər bələdiyyələri yeni layihələr üzrə çalışmağa imkan vermir və nəticədə bələdiyyə heç bir funksiyası olmayan bir quruma çevrilir. Elə məhz bu səbəbdən də cəmiyyətdə bələdiyyələrə qarşı inamsızlıq baş verir. Burdan belə nəticəyə varırıq ki, yerli büdcənin gəlirləri, yerli büdcənin xərcləri və əhalinin yerli özünüidarəetmə orqanlarına qarşı inamı arasında böyük bir əlaqə vardır.

NƏTİCƏ

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələr 1999-cu ildən formalaşmış və əhalinin rifahında mühüm rol oynamışdır. Lakin son illərdə bələdiyyə maliyyə sistemində mühüm problemlər ortaya çıxmışdır. Yerli büdcədə yaranmış olan defisit bunun bariz nümunəsidir. Bu səbəbdən yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə sistemləri yetərincə müxtəlif və çevik olmalıdır ki, öz səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı çəkilən xərcləri mümkün qədər təmin edə bilsin. Həmçinin qeyd etmək istəyirik ki, bələdiyyələrin büdcələrinə dair statistik göstəricilər yetəri qədər olmadığından tədqiqatımızda əlimizdə olan göstəricələrə əsaslanaraq, bələdiyyə büdcəsini təhlil etdik.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mənbələrinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı yollarla aparıla bilər:

1) Bələdiyyə büdcəsinin xərclərində ciddi problemin olduğunu nəzərə alaraq düşünürük ki, hökumət bələdiyyələrə qarşı yenidən cəsarətlik göstərərək bələdiyyələrin saxlanılması və mənzil-kommunal təsərrüfatı xərclərini bələdiyyə büdcəsinin gəlirləri inkişaf edəndək müvəqqəti olaraq, öz üzərinə götürməlidir. Bu məsələ öz müsbət təsirini həm yerli büdcənin xərclərində, həm də yerli büdcənin gəlirlərində göstərəcəkdir.

2) Bələdiyyələr hüquqi şəxs yaradaraq, özləri biznes fəaliyyətlərini inkişaf etdirməlidirlər.

3) İnvestisiyaların cəlb olunması üçün bələdiyyə istiqrazları buraxılmalıdır.

4) Tədqiqat nəticəsində biz əhalinin bələdiyyəyə inamının büdcə gəlirlərindən, büdcə gəlirlərinin büdcə xərclərindən, büdcə xərclərinin isə yenidən əhalinin

bələdiyyəyə inamından asılı olduğunu gördük. Belə olan halda cəmiyyətinin bələdiyyəyə olan inamını artırmaq məqsədilə əhali arasında dünyada tətbiq olunan müasir üsullardan daha səmərəli istifadə olunmalıdır (maarifləndirmə, həvəsləndirmə və s.).

5) Bələdiyyələrlə bağlı islahatlarda etap faktoru nəzərə alınmalıdır, yəni ilk dəfə bu islahatlar kənd bələdiyyələrində aparılmalı, islahatın nəticəsi təhlil edilməli, daha sonra yuxarı pillə olan qəsəbə bələdiyyələrinə, daha sonra isə şəhər bələdiyyələrinə tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Токвиль, А. (1992) «Демократия в Америке», Прогресс, Москва, стр. 65
2. Бабиц А. М., «Государственные И Муниципальные Финансы», А. М. Бабиц, Л. Н. Павлова (2002). Юнити, Москва, стр. 15
3. Романовский, М. В. (2006). «Финансы, Денежное Обращение И Кредит», Юрайт, Москва, стр. 54-55
4. Səlimzadə, M. (2010) “Yerli özünüidarəetmə: anlayış, təcrübə, əməkdaşlıq, hüquqi əsaslar”, M. Səlimzadə, Q. Xəlilov/Elm və təhsil, Bakı, s. 16-19.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (<http://www.president.az/-azerbaijan /constitution>, 12.11.1995)
6. Bələdiyyələrin maliyyə əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/5/f_5231.htm, 07.11.1999)
7. Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (27.10.1999)
8. Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il Dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28.11.2003)
9. Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il Dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (21.10.2005)
10. Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il Dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30.11.2007)
11. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il Dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (26.11.2009)
12. Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il Dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (06.12.2011)
13. Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il Dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30.11.2012)
14. Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (29.05.2015)
15. Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28.11.2014)
16. Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (20.11.2015)

17. Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (16.11.2016)
18. Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələri Milli Assosiasiyasının 2017-ci il hesabatı (http://azertag.az/xeber/Azerbaijan_Sehir_Belediyyeleri_Milli_Assosiasiyasi_nin_umumi_yigincagi_kechirilib-1054860, 27.04.2017)
19. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Bakı şəhəri, Binəqədi rayonunun çoxmərtəbəli yaşayış binasında baş verən yanğınla əlaqədar olaraq yaradılan Dövlət Komissiyasının ilk iclası” (<http://president.az/mobile/-articles/15197>, 20.05.2015)
20. Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (01.12.2016)
21. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi. Bələdiyyə orqanı büdcəsinin icrasına dair statistik bülleteni. Bakı – 2018.

DETERMINANTS OF INFLATION IN AZERBAIJAN

V.M. Rahimov

The Central Bank of the Republic of Azerbaijan
vugar_rahimov@cbar.az

Sh.A. Adigozalov,

PhD in Economic, The Central Bank of the Republic of Azerbaijan
shaig_adigozalov@cbar.az

F.R. Mammadov

The Central Bank of the Republic of Azerbaijan
fuad_mammadov@cbar.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 4 dekabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 21 dekabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018
Received 4 December 2018; accepted 21 December; published online 25 December 2018

Abstract

This paper assesses the main determinants of inflation in Azerbaijan during 2003-2018 years. Using quarterly data on consumer price index (CPI), trade partner's CPI, nominal effective exchange rate (NEER), money supply (M2), real non-oil gross domestic product (NGDP) and credits, we employ vector autoregression (VAR) analysis in order to conduct our study. We also perform impulse response analysis, variance and historical decompositions. According to the results, inflation expectations, trade partners' inflation and money supply have positive contribution to domestic inflation, while the effect of NEER is reverse. The effects of non-oil GDP and credit variables on inflation are significant, but low. The implications of this study can be used in monetary policy decision-making and inflation forecasting.

Keywords: consumer price index; inflation; determinants of inflation; historical decomposition; vector autoregression; Azerbaijan

JEL Classification: E31; E50

AZƏRBAYCANDA İNFLYASIYANIN DETERMİNANTLARI

V.M.Rəhimov

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Ş.Ə.Adıgözəlov

i.e.n., Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

F.M.Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Xülasə

Müəlliflər tədqiqat işində 2003-2018-ci illərdə Azərbaycanda inflyasiyanın əsas determinantlarını tapmağa çalışıblar. Müvafiq qiymətləndirmələri və təhlilləri aparmaq üçün istehlak qiymətləri indeksi (İQİ), ticarət tərəfdaşlarında İQİ, nominal effektiv məzənnə (NEM), pul kütləsi, real qeyri-neft sektorunun məhsul buraxılışı və kredit üzrə rüblük məlumat bazasından istifadə edilərək vektor avtoreqressiya modeli qurulub. Modelin əsasında "impuls-reaksiya", o cümlədən varyans və tarixi dekompozisiya təhlilləri də aparılıb. Tədqiqatın nəticələrinə görə, inflyasiya gözlənilənləri, ticarət tərəfdaşlarında inflyasiya və pul təklifi yerli inflyasiyaya müsbət təsir göstərir, NEM-in bahalaşması (ucuzlaşması) isə azaldıcı (artırıcı) təsirə malikdir. Qeyri-neft ümumi daxili məhsul və kredit dəyişənlərinin inflyasiyaya təsiri isə əhəmiyyətli olsa da, aşağıdır. Bu məqalədən çıxan nəticələr pul siyasətində qərar qəbul etmə və inflyasiya proqnozu üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: istehlak qiymətləri indeksi, inflyasiya, inflyasiyanın determinantları, tarixi dekompozisiya, vektor avtoreqressiya.

ИНФЛЯЦИОННЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В. М. Рагимов

Центральный Банк Азербайджанской Республики

Ш. А. Адыгёзалов

к.э.н., Центральный Банк Азербайджанской Республики

Ф. Р. Мамедов

Центральный Банк Азербайджанской Республики

Резюме

В данной статье оценены основные детерминанты инфляции в Азербайджане за 2003-2018 годы. Используя квартальные данные об индексе потребительских цен (ИПЦ), ИПЦ торговых партнеров, номинальном эффективном обменном курсе, денежной массе, реальном ненефтяном валовом внутреннем продукте и

кредитах, мы применили анализ векторной авторегрессии (VAR) для нашего исследования. Мы также использовали дисперсионный и исторический анализ разложения. Согласно результатам, инфляционные ожидания, инфляция у торговых партнеров и денежная масса оказывают положительное влияние на внутреннюю инфляцию, в то время как влияние номинального эффективного обменного курса является негативным. Влияние ненефтяного ВВП и кредитных переменных на инфляцию является статистически значимым, но слабым. Результаты этого исследования могут быть использованы при принятии решений в области денежно-кредитной политики и прогнозировании инфляции.

Ключевые слова: индекс потребительских цен, инфляция, детерминанты инфляции, исторический анализ разложения, анализ векторной авторегрессии.

1. Introduction

Azerbaijan is a small open economy country and oil export is the major factor fueling the economic growth. As one might expect, inflation in such economy mostly will be driven by terms of trade and foreign prices shocks and those factors that are affected by them. In particular, inflation in Azerbaijan have been affected by high domestic absorption, monetary expansion as a result of oil boom and therefore expansionary fiscal policy. From 2004 to 2015, the Central Bank of the Republic of Azerbaijan (CBAR) adopted a fixed exchange rate regime to prevent appreciation of exchange rate and to curb inflation expectations. Though, inflation was rising up to 2008, it became stable over the six years ahead, despite the global financial crisis. However, inflation gathered a speed from 2015 in response to devaluation expectations and the CBAR decision to move to a floating exchange rate regime in the face of falling oil prices. Inflation rate fell to 2 percent level in 2018 thanks to stable exchange rate and tight monetary policy. This paper intends to capture the key sources of inflationary pressure in Azerbaijan, in part relying on the exposition of the above mentioned stylized facts.

Azerbaijan has experienced volatile inflation until 2009 and since then enjoys low inflationary environment. **Figure 1** plots annualized quarterly headline inflation dynamics between 2000 and 2018. Headline inflation in Azerbaijan has been volatile during first half of the examined period. The figure illustrates that inflation has reached double-digit level in 2006 and hit its peak in 2008 (at around 24 percent). But from 2009 to 2015 inflation has been relatively stable. The period 2005-2008 is also characterized by huge inflows of petro dollars into the country and massive increase in government expenditures, which is fueled by oil revenues. Inflation processes have accelerated again in 2016 and reached 12.9% in 2017 before fell to 2.3 percent level in 2018.

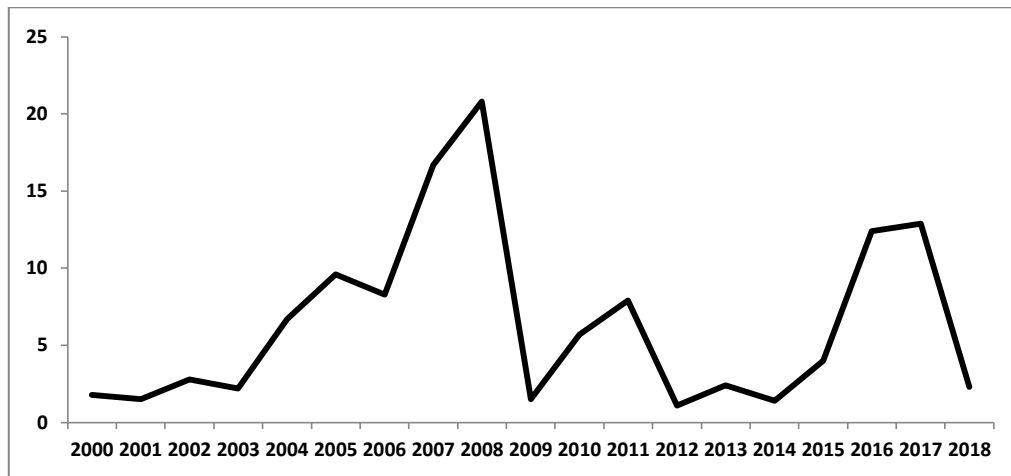

Figure 1: Annual (headline) inflation dynamics in Azerbaijan (2000-2018)

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan

Hence, developments of inflation in Azerbaijan can be examined into three sub-periods: *high-trending* (2000-2008), *low-stable* (2009-2015) and *post-devaluation high-inflation* (2016-2017) regimes. Windfall of oil revenues due to realization of Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline project gave a great opportunity to finance budget social and infrastructure projects. Increase in government spending indeed was huge between 2003 (0.8 bln. manats) and 2008 (11.0 bln. manats). Positive demand shocks accompanied by persistent increase in government budget spending (consumption as well as investment) and additionally sharp oil price hikes (from \$56.75 pb in 2005 to \$133.90 pb in August 2008) contributed to upward pressure on actual as well as inflation expectations. Moreover, increase in administrative prices on average by 17% and 57% [Authors' calculations, on average administrative goods constitute 15% of consumer basket] in 2005 and 2007, accordingly, ensured higher inflation. Aftermath, headline inflation jumped from 10% in 2005 to 20.8% by the end of 2008.

Since 2009 however, inflationary iceberg has been melt down despite the surge in world oil prices from 42\$ per barrel (end of the 2008) to 111\$ pb (June of 2014). This fact partly can be explained by the impact of disinflation program enacted by the December of 2007. On April 1, 2007 the CBAR for the first time started to implement interest rate corridor and increased policy rate from 9.5% to 12%, then set to 13% on June 1, 2007. The CBAR also expanded its sterilization program by increasing short-term notes reaching 153 mln. manats. On the other hand, State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (SOFAZ) was also (probably) contributor to curbing inflation down, since it has accumulated substantial resources to mitigate the possible impact of adverse macro shocks on the inflation (IMF, 2013).

Though, inflation was rising up to 2008, it became stable over the six years ahead, despite the global financial crisis. However, inflation gathered a speed from 2015 in response to devaluations expectations and the CBAR decision to move to a floating exchange rate regime in the face of falling oil prices. Indeed, during 2008-2014 the credible fixed exchange rate policy of the CBAR encouraged de-dollarization in the country. It was possibly one of the underlying factors behind the lower inflation of the post-oil boom years despite the significant expansion in the money supply (Huseynov and Ahmadov, 2012). Reversal took place when oil prices plummeted in 2014 and forced the CBAR to devalue the currency by 26% once on February 21, 2015 and the second by 32% on December 21, 2015 and abandoned fixed exchange rate. The impact was immediate and caused inflation to accelerate. In the aftermath of exchange rate regime change, annual average headline inflation rate climbed to 12.4% in 2016 up from 4% in 2015 and further to 12.9% in 2017. As a reaction to stable bilateral exchange rate and tight monetary and fiscal policies in 2016-2017, inflation processes decelerated and stabilized at 2.3% in 2018.

We will employ VAR framework to come up with identified shocks to explain time profile of the inflation. This paper studies determinants of headline inflation in Azerbaijan over the 2003Q1 and 2018Q4.

Our analysis reveals that inflation inertia, trade partners' inflation, growth rates of nominal effective exchange rate and money supply are main determinants of inflation in Azerbaijan. We also found that the non-oil GDP growth rate and Central Bank's loans to banks are of quite low importance in explaining Azerbaijan's headline inflation.

The rest of the paper will be structured as follows. In section two we provide a literature review related to our study. The section three will be devoted to data and methodological issues. The fourth section contains the results and final remarks.

2. Literature review

Controlling inflation and achieving price stability is one of the main tasks of central banks (CBs). Why do CBs care about inflation and price stability? Indeed, there is a strong consensus that high inflation is harmful for the economic growth (Fischer, 1993; Barro, 1997, 2013; Khan and Senhadji, 2000; Fischer, Sahay and Vegh, 2002). The channels by which high inflation may impair long-run growth of economic activity are causing cost of living to rise, hindering effective distribution of resources (Tommasi, 1996) restricting development of financial intermediation (Boyd, Levine and Smith, 2000) and lowering competitiveness of economy. So, understanding causes of inflation is vital to effectively control inflation and impede unpleasant consequences to economic growth. In this regard, we attempt to assess the determinants of inflation in Azerbaijan.

Inflation can be shaped by two main factors: cost-push inflation and demand pull inflation. Cost-push inflation is determined by supply side factors, because it is directly linked to the cost of the production. The cost of production may increase subject to higher commodity/energy prices, higher wages, higher imported prices or tax increase. Contrary, demand-pull inflation can be triggered by demand factors such as changes in government spending, money growth or in inflation expectations. Conventional view is that while supply-side factors are the main driving force of long-run behavior, demand side factors are the cause of short-term inflation.

Ball (1993) states that inflation in the long run is determined mostly by money growth. In other words, if the money growth exceeds the output growth over time leads to increase in general price level. Particularly, it is long-believed that inflation is a cause of excess money supply in the market. If supply of money exceeds the amount of people wish to hold, then excess money will have upward pressure on the inflation. Most famous monetarist Milton Friedman famously stated that “inflation is always and everywhere a monetary phenomenon”.

In short-run however, since the prices are sticky monetary authority may increase money supply to trigger demands on goods and services without any inflation concerns. With price rigidities, increase in money supply will lower interest rates which causes demand on good and services to increase. Therefore, excess money is a main culprit of inflation, not the money supply growth per se. Gerlach and Svensson (2003) find excess money, measured by deviations from the equilibrium demand for money, is important, not the growth rate for Eurozone countries.

When prices become flexible over time, any shock triggering excess demand on goods and services, measured by output gap, generates upward on pressure inflation. Even if output gap variable is very successful in predicting inflation in some advanced countries (for instance, Claus (2000) in New Zealand, Turner (1995) in major seven economies, Jarociński, and Lenza (2016) in Euro Area), it doesn't seem that inclusion of this variable increase performance of the inflation model. Since, cycle is a trend in emerging and developing countries (Aguiar and Gopinath, 2007), it is reasonable that Loungani and Swagel (2001) don't find any evidence to support usefulness of output gap in forecasting inflation in developing countries.

Time profile of inflation also depends on the monetary regime that is being adopted. In fixed exchange rate regimes, central bank loses independence on monetary policy, so interest rates almost do not play a significant role in determining inflation. Whereas in floating exchange rate regime which in many cases countries also adopts inflation targeting regime interest rate plays a major role in anchoring inflation. For instance, in Caribbean countries, Greenidge and DaCosta (2009) show that exchange rate is

one of the underlying factors affecting inflation in floating exchange rate regime countries. Loungani and Swagel (2001) examine 53 developing countries and find that monetary factors such as money growth and exchange rates play more important role in determination of inflation in countries with floating exchange rate regimes while in fixed exchange rate countries inertial factors are dominated factors.

Some studies incorporate Taylor rule and Fisher equation to inflation models where interest rates play a crucial role to stabilize inflation. For instance, Golinelli and Orsi (2002) find significant effect on interest rate on inflation for the Czech Republic, Hungary and Poland, Vizek (2007) find it for Croatian; Phan (2014) for Vietnam and many others. Considering weak monetary transmission mechanism (Mammadov and Adigozalov, 2014) and underdeveloped money and financial market (Adigozalov and Huseynov, 2015) we do not expect that monetary indicators such as central bank policy rate or interbank rate will have any significant importance on explaining inflation. Nevertheless, considering the fact that Mammadov and Adigozalov (2014) find marginally significant and small impact of credit channel we include supplied credits of central bank to commercial bank to the system in order to identify monetary shocks.

Additional pressure to inflation comes from dollarization of the economy. Albeit it is believed that dollarization pulls down inflation by eliminating the inflation-bias problem of discretionary monetary policy (Alesina and Barro, 2001 p.382), in countries with bi-currency regimes any (un)expected shocks to exchange rate may significantly generate inflationary pressure, unless the country has sufficient international reserves to sustain stable exchange rate.

Investigating potential causes of chronic-high inflation in Turkey, Saatcioglu nad Korap (2006/7) find that supply-side factors, such as exchange rate, wage indexation and interest rates play major role in Turkish inflation. Similarly, assessing the determinants of inflation in 14 emerging market economies, Mohanty and Klau (2001) conclude that in emerging market economies foreign variables, i.e., exchange rates and import prices are dominant in explaining inflation dynamics. Especially, changes in drive inflation in these countries. Vizek and Broz' (2007) results suggest that mark-up and excess money relationships, as well as GDP gap and NEER determine inflation dynamics in Croatia.

Kandil and Morsy (2009) assess the drivers of inflation in GCC (Gulf Cooperation Council) countries over the period 1970-2007. Employing error correction technique, they find that lagged inflation, trade partners' inflation, exchange rate depreciation, money growth and increase of government spending are major determinants of inflation in this region. Ben Ali and Ben Mim (2011) examine monetary and non-monetary determinants of inflation in oil-rich MENA (Middle

East and North Africa) countries. They also reveal that inflation expectations (lagged inflation) and world prices have positive effect on inflation dynamics.

A number of papers have assessed inflation determinants in the case of Azerbaijan as well. Using data on both real oil and non-oil GDP, M3, NEER, loan and deposit rates, Adigozalov (2009) employ a cointegration approach. Surprisingly, he found deposit rates as positive contributor to headline inflation. Chubrik et al. (2012) propose two econometric models for inflation process in Azerbaijan: monthly model and quarterly models. Both models suggest that money growth (M3 growth) is the main determinant of Azeri inflation. Hence, the authors show that inflation is “monetary phenomenon” in Azerbaijan. By contrast, Hasanov and Hasanli (2011) conclude that since Azerbaijan is a small open resource-dependent economy, money market approach is not relevant for explaining Azerbaijan’s inflation. They show that exchange rate and money supply growth, which is accelerated by oil revenues, are main drivers of inflation process of Azerbaijan.

In a recent paper, Karimli et al. (2016) analyze oil price pass-through to Azeri CPI and confirm that fiscal channel is of great power in shaping of Azeri inflation. They also show cost channel, namely trade partners’ CPI, as one of the determinants of inflation. Rahimov and Jafarova (2017) study exchange rate pass-through to domestic CPI of Azerbaijan and find that the contribution of NEER, as well as trade partners’ inflation to price developments in Azerbaijan is significant.

Hasanov (2012) examine different approaches such as Vector Equilibrium Correction Model of markup approach, a simple dynamic Monetary Model, a New Keynesian Phillips Curve and autoregressive model in forecasting inflation. Study concluded that Vector Equilibrium Correction Model outperforms alternative models for forecasting dynamics of the Azerbaijani inflation. In contrast, Huseynov et. al. (2014) tested a bulk of non-structural models and found that none of the model could beat naïve (random walk) model. Study concluded that failure of the models probably stems from the fact that volatility of the inflation declined dramatically that caused inflation to behave like white noise.

We believe that our study will also shed light and address the question raised by Huseynov et. al. (2014). By employing structural VAR, we will try to dig into the time profile of the inflation. Therefore, we believe that our paper will contribute to the existing literature in the following directions: we will explore historical contribution of particular shocks to time profile of inflation, which will serve to better understating nature of inflation on way of adopting inflation targeting in the spirit of Rahmanov et. al. (2013). Moreover, in our study growth of money supply served as an indicator to identify fiscal shock rather than monetary shock what other studies such as in contrast with Adigozalov (2009), Hasanov and Hasanli (2011), Chubrik et

al. (2012) in fact did. Instead we include *supplied central bank loans* variable to capture the effects of monetary shock.

3. Data and methodology

a. Data

We use quarterly data over the period 2003Q1 and 2018Q4. Inflation defined as a growth rate of CPI and taken from the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan (SSCRA). Real non-oil GDP is constructed by excluding mining sector and net taxes from the total real GDP. Real GDP itself is taken from the SSCRA and calculated by the average constant 2005 prices on quarterly basis. It is important to note; this indicator is different from the monthly real GDP growth rates which is being published on monthly basis by the SSCRA. Moreover, other conceptual methodological difference is that the SSCRA considers manufacturing of oil products within the oil sector, in contrast we considered it within the non-oil sector. Our motivation was that even if oil extraction ends, manufacturing sector may import oil and produce oil products.

Credit variable, which is the amount of supplied loans from the CBAR to commercial banks, taken from the CBAR database. Publicly available statistics on credits published by the CBAR have some drawbacks. First, this indicator includes not only supplied loans to commercial banks, but also loans to commercial firms. So we excluded latter one to better fit to our purposes. The second issue is that, provided volumes of credit amounts reflects outstanding amount. Since, some part of these loans unrelated to current interest rates, newly supplied loans are much more informative about current state of the economy.

Hence, data on CPI, NEER, trade partners' CPI, Credit and M2 are obtained from the CBAR database, while non-oil GDP data is collected from SSCRA bulletins. While data on NEER easily accessible from the CBAR web-site, trade partners' CPI is not publicly available. All variables are seasonally adjusted (**Figure 2**).

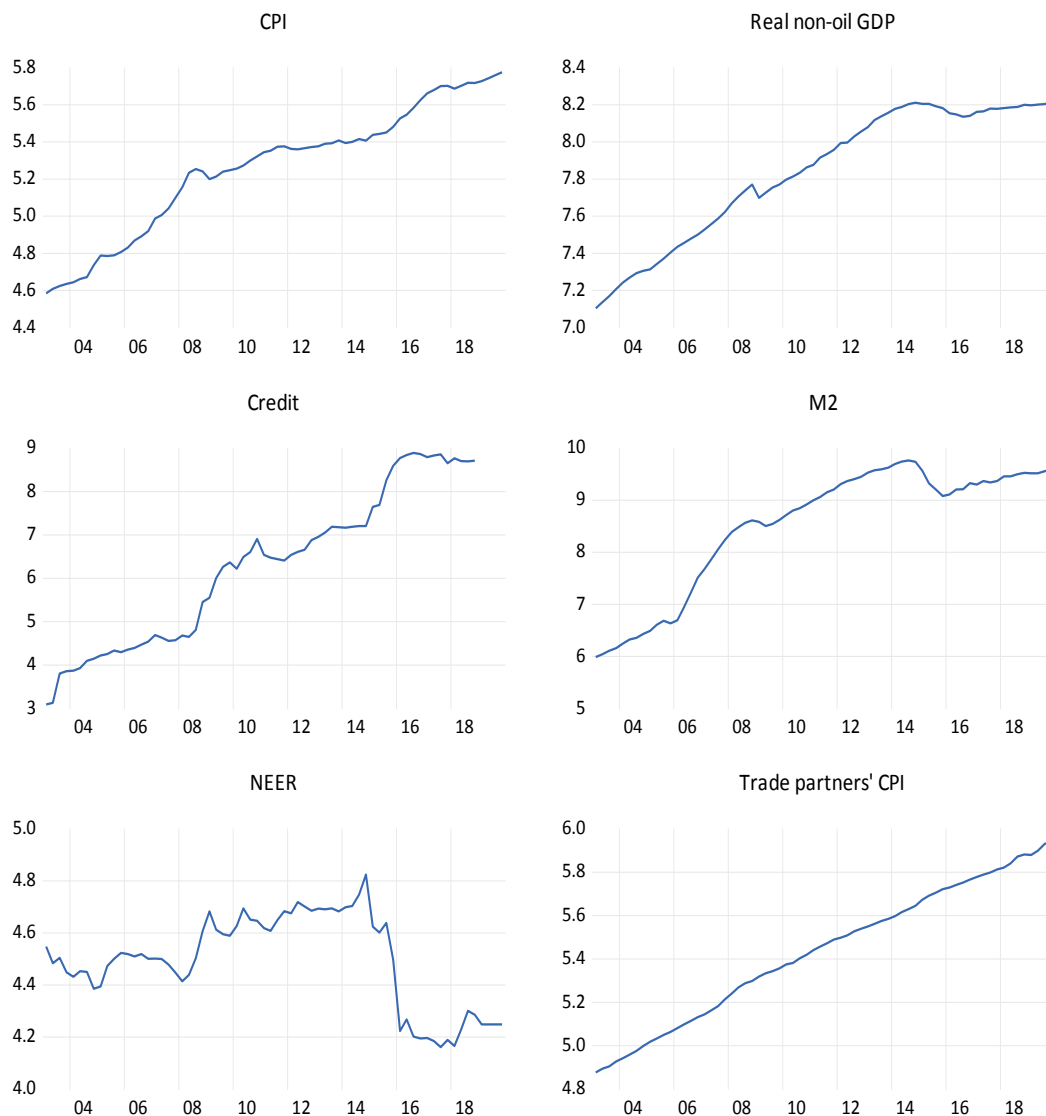

Figure 2: Variables in logarithmic form

b. Methodology

We employ VAR methodology to check impulse response functions and analyze historical contribution of each shock to inflation in Azerbaijan. Ordering of variables is very important in Cholesky decomposition. For identification of the shocks, we list the variables in the following lower triangular matrix:

$$\begin{pmatrix} \mu_t^{tp_cpi} \\ \mu_t^{neer} \\ \mu_t^{rgdpn} \\ \mu_t^{credit} \\ \mu_t^{m2} \\ \mu_t^{cpi} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11} & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ a_{21} & a_{22} & 0 & 0 & 0 & 0 \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & 0 & 0 & 0 \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} & 0 & 0 \\ a_{51} & a_{52} & a_{53} & a_{54} & a_{55} & 0 \\ a_{61} & a_{62} & a_{63} & a_{64} & a_{65} & a_{66} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \varepsilon_t^{fprice} \\ \varepsilon_t^{er} \\ \varepsilon_t^{supply} \\ \varepsilon_t^{monetary} \\ \varepsilon_t^{fiscal} \\ \varepsilon_t^{inflation} \end{pmatrix}$$

where, $\mu_t^{tp_cpi}$, μ_t^{neer} , μ_t^{rgdpn} , μ_t^{credit} , μ_t^{m2} , μ_t^{cpi} stand growth rate innovations to trade partners' consumer prices, NEER, real non-oil GDP, loans to banking sector, M2 and CPI respectively, while ε_t^{fprice} , ε_t^{er} , ε_t^{supply} , $\varepsilon_t^{monetary}$, ε_t^{fiscal} , $\varepsilon_t^{inflation}$ are structural shocks of foreign inflation, exchange rate, supply (cost-push), monetary, fiscal and domestic inflation, respectively.

Considering Azerbaijan as a small open economy and its huge dependence on import, foreign shocks play an important role in determination of Azerbaijan's CPI. Since, the activity in rest of the world is exogenous to Azerbaijan, we can incorporate relevant facts in our identification scheme. In the scheme, *trade partners' CPI* is ordered as the first variable. It means, trade partners' CPI does not contemporaneously respond to structural shocks of other variables. Since trade partners' CPI is determined abroad, only foreign price shocks can affect this variable. This variable allows us to capture the effects of foreign prices shocks. On the other hand, by setting trade partner's CPI first in lower triangular matrix will (probably) help us to identify bilateral exchange rate shocks. Also, findings of Karimli et al. (2016) and Hasanov (2010) imply that oil price movements could be helpful to identify exchange rate shocks to inflation, since higher oil prices trigger inflation via import channel by pushing domestic absorption. One can argue that import inflation could be more suitable variable in this context, but as far as import inflation index is not available, we use trade partners' CPI.

Nominal effective exchange rate (*NEER*) comes second in the identification scheme, presuming that it does not contemporaneously respond to supply, monetary, fiscal and domestic inflation shocks. Considering Azerbaijan's import dependence exchange rate shock is exogenous shock for Azerbaijan. So, this variable allows us to capture the effects of exchange rate shock of Manat against main trade partners' currency.

Our third variable is real non-oil GDP (*rgdpn*). Real non-oil GDP growth is expected to identify cost-push shocks to the inflation. It is assumed that the only factors affecting contemporaneously real non-oil activity are foreign prices, exchange rate and supply shocks whereas monetary, fiscal and inflation shocks assumed not affecting at the same time. Reason behind assuming foreign prices and

exchange rate shock do effect real non-oil activity is that those unexpected shocks in the short-run may affect relative prices by causing agents to confuse between relative and general price changes. For robustness check we also considered non-oil output gap in the system. Thus, use of output gap is consistent with mark-up approach of inflation. According to this theory long-run level of price level is set as a markup on some combination of input prices, then any adjustment towards the long-run level understood as an inflation (de Brouwer and Ericsson, 1998).

Other authors have used money supply in order to capture monetary shocks. Instead, in our identification scheme, *money supply* is included to capture fiscal shocks, and particularly we use broad money supply (M2) to serve for our purpose. In a DSGE model constructed for Azerbaijan's economy, Huseynov and Ahmadov (2013) show that some 90% of money supply dynamics is caused by fiscal shocks and hence only 10% percent of money supply dynamics is controlled by monetary authority. This imply that most of variations in the money supply probably can't be explained by monetary shocks. Due to this reason and the issues related to government spending data quality (Mehdiyev et al., 2015 and Karimli et al., 2016), we think that money supply is more appropriate indicator to identify fiscal shocks. Instead, to hook monetary shocks we intended to include *credit* variable. This can be justified from the study of Mammadov and Ahmadov (2014) where they found credit channel to be only significant channel of monetary policy operations. Since fiscal policy is dominant in Azerbaijan's economy (Ahmadov and Huseynov, 2013), we expect monetary shock to have relatively lower impact on headline inflation.

Commonly unit labor cost, import and administrative prices also considered to be important factor affecting inflation. Unfortunately, time series on those indicators are not available, therefore we are not able to analyze contribution of these indices to inflation dynamics.

4. Empirical Results

I. Impulse response functions

In this section we report the results of the impulse response analysis. VAR model is estimated in the log first differences with two lags. To test the stability of the VAR model we apply diagnostics test. The test result is presented in **Figure 3** and it suggests that VAR (2) satisfies stability condition as the inverted roots of the model lie inside the unit circle.

Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial

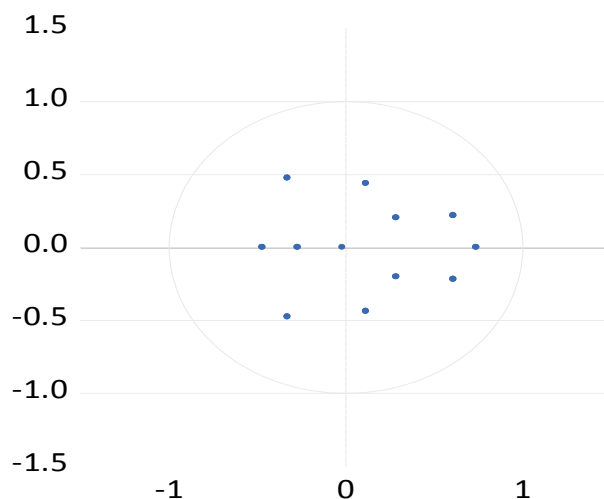

Figure 3: VAR (2) stability test

Figure 4 reports the impulse responses of the inflation to trade partners' inflation, growth of NEER, real non-oil GDP, Credit and M2 to one standard deviation confidence intervals, respectively. The results suggest that trade partners' inflation (foreign inflation shock) has significant effect on domestic headline inflation. Particularly, initial effects are quite high and positive. One standard deviation increase in foreign inflation leads to 0.6-0.8 standard deviation increase in domestic inflation. This positive impact persists about 3 quarters and then dies off. This result is in consistent with general theory and with the results obtained by other studies for developing countries (for example, Mohanty and Klau (2001), Kandil and Morsy (2009)).

By contrast, appreciation (depreciation) of NEER has negative (positive) effect on domestic inflation. Transmission of change in NEER to inflation is fast and significant. From third quarter on the shock loses its significance and response turns zero. This result is also in line with the theory. Since import products have a large share in the consumer basket of Azerbaijan, import prices become cheaper as manat strengthening against trade partners' currency.

Response of inflation to non-oil output growth (supply shock), which is used as a proxy for cost-push shocks, is in line with theoretical expectations, however, impact lasts only for one quarter. This result is similar to the results of Ben Ali and Ben Mim (2011) for oil-rich MENA countries.

Positive monetary shock exerts an inflationary pressure on domestic consumer prices, but it turns zero in the second quarter. It indicates weak transmission mechanism of monetary policy, which is actually consistent with Mammadov and Adigozalov's (2014) findings.

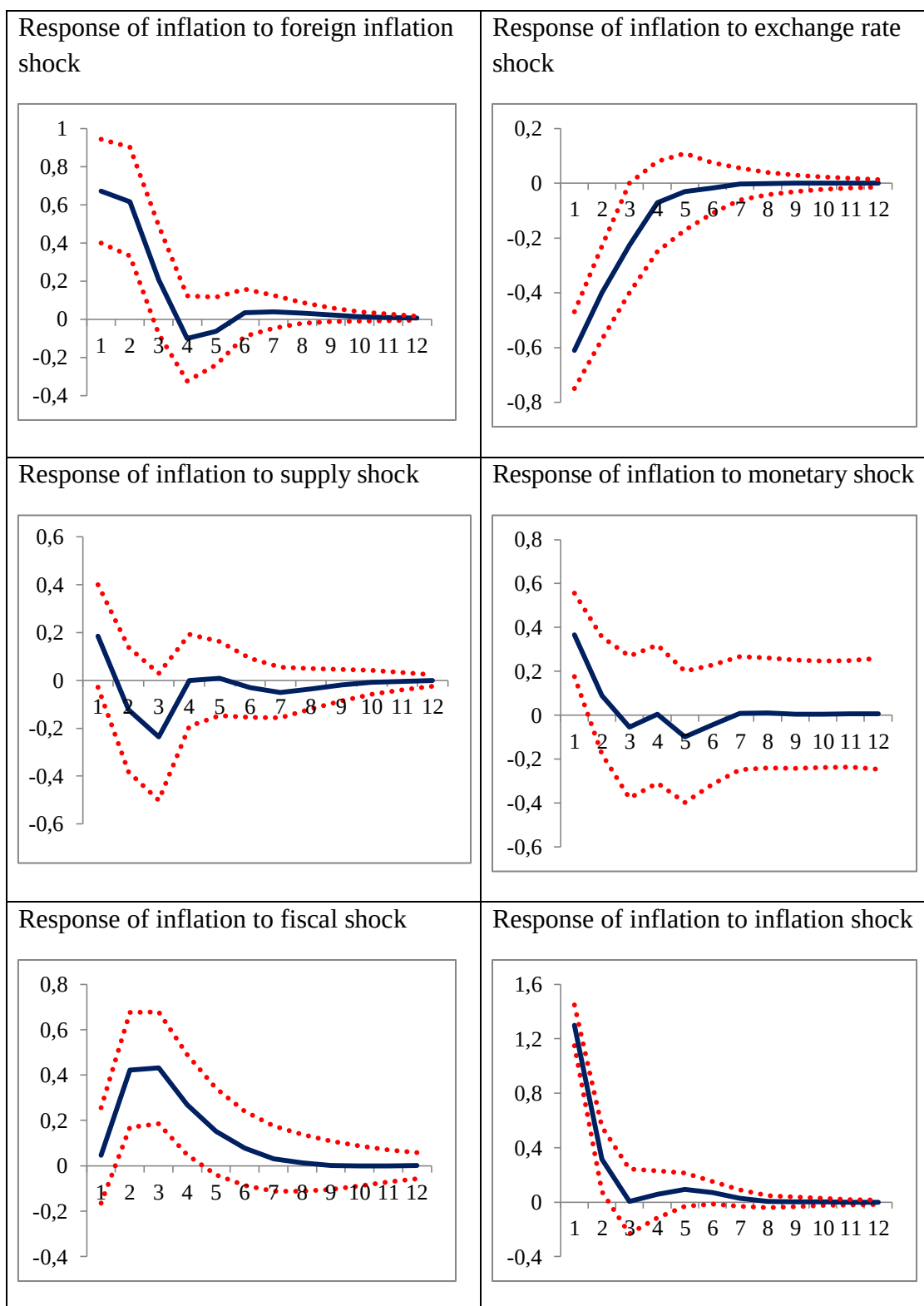

Figure 4: Impulse response functions

We discussed above the relevance of money supply to identify fiscal shocks in explaining inflation dynamics. Line of reasoning can be formulated in this way. The oil revenues of the country flow to the State Oil Fund. Then, in order to finance government expenditures, significant part of these revenues are transferred to the State Budget. Thus, to fulfill government budget expansionary policy, monetary authority is obliged to be expansionary by printing money, which in turn expected to transmit to the higher inflation. Impulse response analysis justifies our discussion. Thus, impulse responses indicate that fiscal shocks transmits to inflation after two quarters and effect lasts up to 4th quarter.

Inflation shock seems to have highly significant impact on itself. 1 standard deviation inflation shock is characterized by more than 1 standard deviation increase in inflation in the next quarter. Positive effect remains over two quarters and then the effect dies out.

II. Variance decomposition

Variance decomposition analysis is undertaken to determine the percentage of changes in each of the variables that are attributable to variations or shocks to all variables in the system (Table 1). According to the table, the largest part of consumer price variance is explained by its own innovations. The contribution of lagged inflation is 50% within the first quarter. However, the contribution decreases gradually and from the fourth quarter on it makes up only 40 percent of variation in the consumer prices.

The result indicates that NEER has also quite high importance in explaining headline inflation variance. Starting from the first period about 27-28 percent of domestic consumer prices are explained by trade partners' inflation.

The contribution of trade partners' CPI to inflation is about 20%, while M2 accounts for 10% after third quarter. Real non-oil GDP and Credit variables are less important factors in explaining inflation, which are about 1-2% of variation.

Table 1: Variance decomposition of the shocks

Period	TP_CPI	NEER	RGDPN	Credit	M2	Inflation
1	14.9	27.5	1.1	0.7	6.1	49.7
2	20.6	28.5	1.3	0.8	8.5	40.3
3	20.0	27.5	2.4	0.8	9.4	39.9
4	19.8	27.0	2.3	1.1	9.8	40.0
5	19.7	26.8	2.3	1.1	10.2	39.9
6	19.7	26.7	2.3	1.1	10.3	39.9
7	19.7	26.6	2.4	1.2	10.3	39.8
8	19.7	26.6	2.4	1.2	10.3	39.8
9	19.7	26.6	2.4	1.2	10.3	39.8
10	19.7	26.6	2.4	1.2	10.3	39.8
11	19.7	26.6	2.4	1.2	10.3	39.8
12	19.7	26.6	2.4	1.2	10.3	39.8
Cholesky ordering: TP_CPI NEER RGDPN (non-oil GDP) Credit M2 CPI						

III. Historical Decomposition

In this section we decompose inflation historically and present the results in Figure 5 [Initial condition can be interpreted as a steady state level of inflation over the covered period]. Historical decomposition successfully identified stylized facts we discussed above. Indeed, in the first 20 quarters domestic inflation, fiscal, foreign inflation and ER shocks exert significant impact on headline inflation. In 2005 however, inflation shock itself, was a main cause of higher inflation, which happened due to increase in administrative prices by 17%. Same scenario happened in 2007, when administrative prices have gone up by 57%. This shock has considerable positive shock in 2016, as well.

Positive contribution of foreign inflation shock is more apparent during 2008 and 2014, as well as in 2018, whereas in rest of the sample effect is negative and slightly moderate. Although it is hard to attribute those changes to any particular event, but it is obvious that unexpected changes in abovementioned periods are related to economic swings in world economy.

Among variables, fiscal shocks seem to exert positive significant impact on inflation up to 2014 and negative since then. Negative impact is obvious in recent periods, since the government persuaded contractionary fiscal policy by decreasing government expenditures by 2.11% and 5% in 2014 and 2015, respectively. However, in the last quarter of 2018, the effect of fiscal shock turns positive, as the government expenditure increased by 30% in 2018. In contrast, monetary policy shocks have negligible effect on inflation due to lack of transmission mechanism of monetary policy. It is also reasonable result, because from 2004 to 2014, the CBA pegged domestic currency (manat) to US dollar, which means tying its hands to carry independent monetary policy.

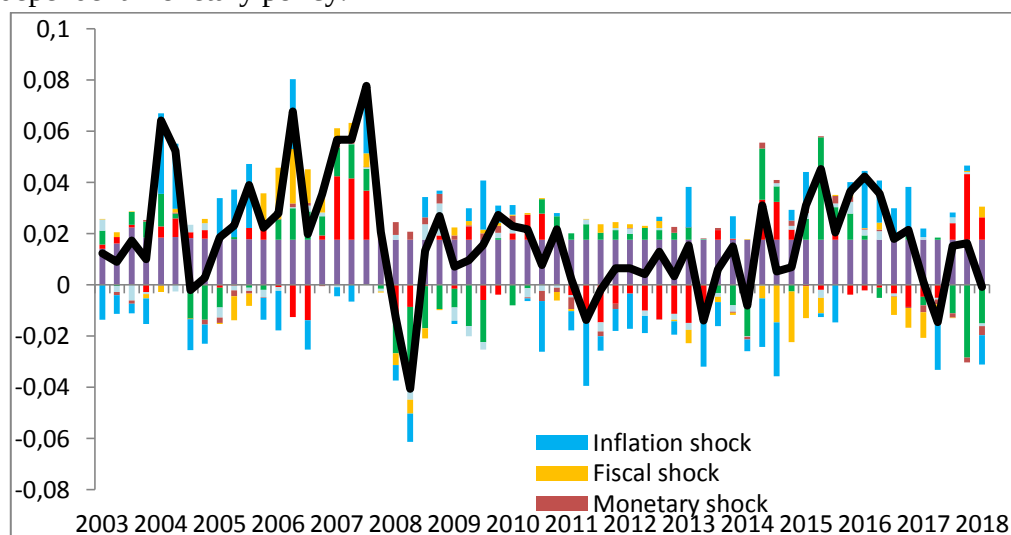

Figure 5: Historical decomposition of CPI

The role of exchange rate is consistent with our expectations. Since exchange rate correlates positively with oil prices in the long-run, our expectation was that when oil prices drop it will coincide with exchange rate depreciation transmitting to higher inflation. For instance, during 2005-2008 years, nominal effective exchange rate depicted depreciation tendency which caused inflation to be higher, whereas from aftermath of appreciation starting from 2008 transmitted to lower inflation environment. However, we observe higher inflation in 2016 in a response to double depreciation of the currency in 2015. The exchange rate shocks have negatively contributed to inflation in 2018, due to appreciation of NEER.

Nevertheless, we may conclude that particularly exchange rate management may be main contributor to lower inflationary environment after 2008. Beside, foreign inflation and fiscal policy also depressed inflation to some extent. We couldn't identify any significant effect of monetary policy and supply shocks in covered sample period. Even though, we think that our results may subject to identification scheme and needs to further detailed scrutiny in the future.

IV. Robustness check

For robustness check, we slightly make changes in the identification scheme. We omit supplied of loans variable from the VAR analysis and estimate the model. The results do not change significantly. To test whether mark-up approach works or not, we included non-oil output gap to system, but it was found to be statistically insignificant. We also re-estimated the model for subsamples, again the results are robust, with some increase in uncertainties. In general, it can be concluded from these results that our model and variables are probably valid.

5. Conclusion

The paper empirically assesses main determinants of inflation of Azerbaijan. Using quarterly data over the period 2003Q1-2018Q4, we employ VAR methodology in order to undertake our study. We find that the responses of domestic inflation to foreign inflation, fiscal policy, exchange rate and own shocks are significant. The coefficients of real GDP and credit variables are also significant; the effects die out quickly though. Among these variables inflation expectations, foreign inflation, exchange rate and monetary policy (credit variable) shocks have quick effect on domestic headline inflation, whereas the effect of fiscal shock is relatively slower: it takes two quarters to fully reflect on prices. We also find that appreciation of exchange rate has deflationary effect on domestic inflation. The response of inflation to real non-oil output variable (supply shock) is slightly positive.

Variance decomposition table also suggests that the variations in the domestic inflation is mostly explained by foreign inflation, fiscal policy, exchange rate and

own shocks. Whereas monetary policy and supply shocks do not play any essential role in explaining inflation.

Note. The authors would like to thank Salman Huseynov and other colleagues for helpful comments. The views expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan.

References

1. Adigozalov Shaig & Huseynov, Salman (2015). “*Operational framework of Inflation Targeting: what promises do country experiences make to the CBar?*”, MPRA Working Paper 76349.
2. Adigozalov, Shaig (2009), “*Determinants of Inflation in Azerbaijan: a Cointegration Approach*”, SSRN Working Paper.
3. Aguiar, Mark & Gopinath, Gita (2004). “*Emerging Market Business Cycles: The Cycle Is the Trend*”, NBER Working Paper Series Working Paper 10734
4. Alberto, Alesina & Barro, Robert J. (2001). “*Dollarization*,” American Economic Review 91(2): 381–385
5. Ball, Laurence (1993), “*What Causes Inflation?*”, Business Review, Federal Reserve Bank of Philadelphia, issue March, pages 3-12
6. Barro, Robert (1996). “*Inflation and Growth*”, Federal Reserve Bank of St/Lois Review, 78, pp. 153-169
7. Ben Ali, M. S. & Ben Mim, S. (2011). “*What Drives Inflation in MENA Countries?*”, International Journal of Economics and Finance, Vol. 3, No. 4, pp. 119-129
8. Boyd, John H., & Ross, Levine, & Bruce, D.Smith (2000). “*The impact of Inflation on Financial Market Performance*,” Journal of Monetary Economics
9. Chubrik, Alexander, & Hajiyeva, Gulnar & Wozniak, Przemyslaw (2012). “*Two Exercises of Inflation Modelling and Forecasting for Azerbaijan*,” CASE Network Studies & Analyses No. 435
10. Claus, Iris (2000), “*Is the Output Gap a Useful Indicator of Inflation*,” Reserve Bank of New Zealand Discussion Paper No. DP 2000/05
11. Gordon, De Brouwer & Ericsson R., Neil (1998). “*Modeling Inflation in Australia*”, Journal of Business and Economic Statistics, 16, 4, 433—449.
12. Fischer, Stanley & Sahay, Ratna & Végh, Carlos A. (2002). “*Modern Hyper- and High Inflation*” NBER Working Paper 8930
13. Fischer, Stanley (1993). “*Does Macroeconomic Policy Matter? Evidence from Developing Countries*”, occasional paper 27, International Center for Economic Growth.

14. Gerlach, Stefan & Svensson, Lars E. O. (2003). *"Money and inflation in the euro area: A case for monetary indicators?"*, Journal of Monetary Economics, Elsevier, vol. 50(8), pages 1649-1672, November.
15. Golinelli, Roberto & Orsi, Renzo (2002). *"Modelling Inflation in EU Accession Countries: The Case of the Czech Republic, Hungary and Poland"*, Ezoneplus Working Paper No. 9
16. Greenidge, Kevin & DaCosta, Dianna (2009). *"Determinants of Inflation in Selected Caribbean Countries"*, Business, Finance & Economics in Emerging Economies, Vol. 4(2)
17. Hasanov, Fakhri & Hasanli, Khudayar (2011). *"Why Had the Money Market Approach been Irrelevant in Explaining Inflation in Azerbaijan during the Rapid Economic Growth Period?"*, MPRA Paper No. 29559
18. Hasanov, Fakhri (2012). *"Forecasting Inflation in Azerbaijan"*, 11th OxMetrics User Conference. March 15-16, 2012. The George Washington University, Washington DC, USA
19. Huseynov, Salman & Ahmadov, Vugar & Adigozalov, Shaig (2014). *"Beating a Random Walk: "Hard Times" for Forecasting Inflation in Post-Oil Boom Years?"*, MPRA Working Paper 63515.
20. Huseynov, Salman & Ahmadov, Vugar (2012). *"Currency substitution in an oil-rich CIS country: The case of Azerbaijan"*, MPRA Working Paper 70701.
21. Huseynov, Salman & Ahmadov, Vugar (2013). *"Oil Windfalls, Fiscal Policy and Money Market Disequilibrium"*, William Davidson WP 1051
22. IMF country Report No. 13/164 (2013). Republic of Azerbaijan, Article IV
23. Kandil, Magda & Morsy, Hanin (2009). *"Determinants of Inflation in GCC"*, IMF, WP/09/82
24. Karimli, Tural & Jafarova, Nigar & Aliyeva, Heyran & Huseynov, Salman (2016). *"Oil Price Pass-Through to Inflation: The Evidence from Oil Exporting Countries"*, Working Paper No. IHEID WP 01-2016
25. Khan, S. Mohsin & Senhadji, S. Abdelhak (2001). *"Threshold Effects in the Relationship Between Inflation and Growth"*, IMF Staff Papers Vol. 48, No.1
26. Loungani, Prakash & Swagel, Phillip (2001). *"Sources of Inflation in Developing Countries"*, IMF, WP/01/198
27. Mammadov, Fuad & Adigozalov, Shaig (2014). *"Monetary Policy Transmission in Azerbaijan: SVAR Analysis,"* 1st International Research Conference on "Macroeconomic Policies and Financial Stability Issues in Emerging Markets", Baku, Azerbaijan, October 30-31, 2014

28. Mehdiyev, Mehdi & Ahmadov, Vugar & Huseynov, Salman & Mammadov, Fuad (2015). "Modeling and Forecasting of Macroeconomic Variables of the National Economy: Problems and Practical Challenges", MPRA Paper 63517
29. Mohanty, Madhusudan S. & Klau, Marc (2001). "*What Determines Inflation in Emerging Market Economies*", *BIS Papers Chapters, Modelling aspects of the inflation process and the monetary transmission mechanism in emerging market countries*", volume 8, pages 1-38 Bank for International Settlements
30. Phan, T. (2014). "*The Determinants of Inflation in Vietnam: VAR and SVAR Approaches*", *Crawford School Research Paper No. 14-04*
31. Rahimov, Vugar & Jafarova, Nigar (2017). "The Exchange Rate Pass-Through to CPI Inflation and Its Components in Azerbaijan", CBAR Working Papers, 1/2017
32. Rahmanov, Ramiz & Adigozalov, Shaig & Huseynov, Salman (2013). "*The Target of the Central Bank of Azerbaijan: Core or Headline Inflation?*", MPRA Working Paper 69825.
33. Robert, J. Barro (2013). "*Inflation and Economic Growth*", *Annals of Economics and Finance, Society for AEF*, vol. 14(1), pages 121-144,
34. Saatcioglu, C. & Korap, H. L. (2006). "*Determinants of Turkish Inflation*", *Turkish Economic Association Discussion Paper*, 2006/7
35. Tommasi, Mariano (1996). "*High inflation: resource misallocations and growth effects*", *Estudios de Economia, University of Chile, Department of Economics*, vol. 23(2 Year 19), pages 157-177, December.
36. Turner, D. (1995), "*Speed Limit and Asymmetric Inflation Effects from the Output Gap in the Major Seven Economies*", *OECD Economic Studies* no. 24, pp. 57-87
37. Vizek, Maruška & Broz, Tanja (2009). "*Modeling Inflation in Croatia*", *Emerging Markets Finance and Trade, Taylor & Francis Journals*, vol. 45(6), pages 87-98, November.

ƏMƏLİYYAT RİSKLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BAZEL YANAŞMALARI VƏ BANKLARDA TƏTBİQİ

A.H.Hüseynov

Dos., t.e.ü.f.d, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun doktorantı, UNEC
e-mail: huseynov@email.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 23 noyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 11 dekabr
2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 23 November 2018; accepted 11 December; published online 25 December 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi banklarda əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə Bazel yanaşmalarının araşdırılması, bu yanaşma və metodların Azərbaycan banklarında tətbiqi və əməliyyat risklərinin ölçülməsi üçün itki məlumat bazasının yaradılması metodologiyasının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə Bazel Komitəsinin Banklarda Əməliyyat Risklərinin İdarə Edilməsi üzrə çərçivə sənədi ətrafı araşdırılmış, Əməliyyat risklərinin ölçülməsi üçün tətbiq olunan yuxarıdan aşağıya və aşağıdan yuxarıya yanaşma metodları incələnmişdir. Tədqiqat işində Əsas Göstəricilər və Standart yanaşmalar əsasında banklar üzrə konkret hesablamalar aparılmış və nəticə olaraq Bankın Əməliyyat Riskinə Məruz Dəyəri (OprVAR) tapılmışdır. Əməliyyat riskləri bankların ən çox məruz qaldığı risklər olduğundan və eyni zamanda digər, bir çox risklərin səbəbkarı kimi əhəmiyyət daşıdığından, tədqiqat işi olduqca əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işi Əməliyyat risklərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, ölçülməsi və tənzimlənməsi istiqamətlərində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: əməliyyat riski, yuxarıdan aşağı yanaşma, aşağıdan yuxarı yanaşma, əsas göstəricilər yanaşması, standart yanaşma.

Jel Classification: C02, C13, C15, G21.

BASEL APPROACHES TO OPERATIONAL RISKS ASSESSMENT AND APPLICATION IN BANKS

A.H. Huseynov

Assoc. Prof. PhD., Scientific-Research Institute of Economic Studies (UNEC)

Abstract

The main purpose of the research is to investigate Basel approaches to operational risk assessment in banks and to build a methodology for application of these approaches in

Azerbaijani Banks and establishing a loss database for measurement of operational risk. For this purpose, the article examined the Basel Committee's operational risk management framework document in Banks and carried out a detailed investigation of top-down and bottom-up methodologies for measurement of operational risk. Specific calculations were made in the study on the basis of basic indicators and standard approaches and the Bank's Operating Cost Evaluation Value (OprVAR) was found as a result. Being the most prevalent risk and a main cause of other types of risks in banks this research is of great importance. The research can be useful in enriching the scientific and practical knowledge of researchers and specialists working in the field of identification, evaluation, measurement and regulation of operational risks.

Key words: operational risk, top-down approach, bottom-up approach, basic indicators approach, standardized approach.

БАЗЕЛЬСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ОПЕРАЦИОННЫХ РИСКОВ И ПРИМЕНЕНИЕ В БАНКАХ

А. Г. Гусейнов

Доц., доктор философии по техническим наукам, Научно-исследовательский
институт экономических изысканий, UNEC

Резюме

Основной целью исследования является изучение Базельских подходов к оценке операционного риска в банках и разработка методологии применения этих подходов в Азербайджанских банках и создание базы данных потерь для измерения операционного риска. С этой целью в статье был рассмотрен рамочный документ Базельского комитета по управлению операционным риском в банках, и проведено подробное исследование методологий нисходящего и восходящего методов измерения операционного риска. Конкретные расчеты были сделаны в исследовании на основе основных показателей и стандартных подходов, и в результате было найдено значение оценки операционных расходов Банка (OprVAR). Будучи наиболее распространенным риском и основной причиной других видов рисков в банках, это исследование имеет большое значение. Исследование может быть полезным для обогащения научных и практических знаний исследователей и специалистов, работающих в области выявления, оценки, измерения и регулирования операционных рисков.

Ключевые слова: операционный риск, нисходящий подход, восходящий подход, метод базовых показателей, стандартизированный подход.

Giriş. Əməliyyat riskləri qeyri-adekvat və ya uğursuzluqla nəticələnmiş bankdaxili proseslərdən, insanlardan, sistemlərdən və bankdankənar hadisələrin nəticəsində yaranan risk olaraq bankların ən çox məruz qaldığı risklərdəndir. Əməliyyat riskləri insanların səhvi, informasiya sistemində uğursuzluqlar, qeyri-adekvat və yetərsiz prosesdurlar, daxili nəzarətdə boşluqlar, fırıldaqçılıq halları eləcə də təbii fəlakətlərdən irəli gəlir və gözlənilməz maliyyə itkilərinə səbəb olur. Əməliyyat riskləri eyni zamanda digər bir çox risklərin səbəbkarı, yaradıcısı kimi əhəmiyyət daşıyır. Əməliyyat riski bütün məhsullar və biznes fəaliyyətində mövcuddur və bu səbəbdən banklarda əməliyyat risklərinin idarə olunması banklar üçün prioritet məsələlərdən biridir.

Risk hadisələrinin təsnifləşdirilməsi

Bazel Komitəsi (Basel Committee) əməliyyat risklərini risk hadisələrinin növlərinə görə və biznes xəttinə görə qruplara ayırır. Bazel Komitəsi 7 risk hadisəsi tipi müəyyən edir [1,2,3]. Digər tərəfdən risk hadisələri baş verdiyi biznes xəttinə görə də ayrılırlar:

Cədvəl 1. Risk hadisələri

Risk hadisəsi tipləri	Biznes xəttinə görə risk hadisəsi
- Daxili fırıldaqçılıq - Xarici fırıldaqçılıq - İşəgötürmə qaydaları və iş yerinin təhlükəsizliyi - Müştərilər, məhsullar və iş qaydaları - Aktivlərə dəyən fiziki zərərlər - Biznesdə dayanmalar və sistem xətalrı - İcra, çatdırılma və proseslərin idarə olunması	- Korporativ maliyyə - Bazar əməliyyatları və satış - Pərakəndə bankçılıq - Kommersiya bankçılıq - Ödəniş və hesablaşmalar - Agentlik və saxlama-seyf xidmətləri - Aktivlərin idarə olunması - Fərdi brokerlik xidmətləri

Bazel Komitəsi Əməliyyat risklərini aşağıdakı beş alt risk kateqoriyası üzrə təsnifləşdirir [1,2,3]:

- İnsan Resursu riski
- İnformasiya Texnologiyaları riski
- Proses riski
- Hüquqi risklər
- Kənar risklər

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi sistemi, əməliyyat risklərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, ölçülməsi, tənzimlənməsi və onlara dair hesabatlığı özündə əks etdirən prosesdir.

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin məqsədi bankın əməliyyat risklərinə məruz qalma ehtimalını müəyyən etmək, onların səbəblərini başa düşmək, bu risklərə qarşı kapital ehtiyatlılığı yaratmaq, onların əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasına kömək edəcək daxili və xarici meyilləri müəyyən etməkdir.

Əməliyyat risklərinin ölçülməsi metodları davamlı olaraq inkişaf etsə də, bu metodlar bazar və kredit risklərinin ölçülməsi metodlarında olduğu qədər dəqiq və geniş deyil. Bu baxımdan, əməliyyat risklərinin dəqiq ölçülməsindən daha çox onların qiymətləndirilməsi müzakirə mövzudur.

Əməliyyat riskinin yaranması səbəbləri

Əməliyyat riskinin yaranmasına səbəb olan daxili amillər sırasına aşağıda qeyd edilənlər daxildir [11]:

- Bankın təşkilati strukturu daxilində bölmələr və işçilər arasında vəzifə bölgüsü sahəsində, bank əməliyyatları və digər əqdlərin icrası qaydası və prosedurunda, onların sənədləşdirilməsi və uçota alınmasında olan çatışmazlıqlar;

- Bankın əməkdaşlarının müəyyən edilmiş qayda və prosedurlara riayət etməməsi;

- Bankda daxili nəzarətin səmərəsizliyi;

- Bankın əməkdaşlarının Bankın maraqlarına zidd olan təsadüfi və ya qəsdən törədilən hərəkətləri;

- Sistem və avadanlıqların işində baş verən xəta və nasazlıqlar.

Əməliyyat riskinin yaranmasına səbəb olan xarici amillər sırasına aşağıda qeyd edilənlər daxildir:

- Fiziki və/və ya hüquqi şəxslərin Bankın maraqlarına zidd olan təsadüfi və ya qəsdən törədilən hərəkətləri;

- Bankın nəzarətindən kənarda olan sistem və avadanlıqların işində baş verən xəta və nasazlıqlar;

- Bankın nəzarətindən kənarda olan mənfi xarakterli xarici amillər.

Əməliyyat risklərinin müəyyən edilməsi mənbələri və alətləri

Əməliyyat risklərinin müəyyən edilməsi aşağıdakı metod və hesabatlarla aparılır [11]:

- Bankın struktur bölmələrinə göndərilən “Özünüqiymətləndirmə Sorğuları” (Self Assessment);

- Bankın struktur bölmə rəhbərləri və əməkdaşları ilə intervyuları keçirmək;

- Seminarlar təşkil edərək strukturlarla birgə müzakirələr aparmaq;

- Biznes proseslərini monitoring və təhlil etmək;

- Daxili Audit hesabatlarını nəzərdən keçirmək;

- Kreditlərin monitoringi üzrə tərtib edilmiş aktları nəzərdən keçirmək;

- Əməliyyatlarda “4 göz” prinsipinin pozulduğu məqamları izləmək;

- Daxili qaydaları əməliyyat riski nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək;

- “Help Desk” moduluna edilmiş müraciətləri təhlil etmək;

- Gizli Müştəri Sorğusu hesabatını nəzərdən keçirmək;

- Müştəri şikayətlərinin analizi;

- İşçilər arasında keçirilən daxili sorğu hesabatını nəzərdən keçirmək;
- Daxili nəzarət sistemlərini təhlil etmək;
- İş yüklərinin təhlili;
- Bankın apardığı reklam kampaniyalarının və promo aksiyaların izlənilməsi;
- Bankın aidiyyəti strukturları tərəfindən aylıq əsasda təqdim etdikləri hesabatlar.

Özünüqiymətləndirmə sorğusu

“Özünüqiymətləndirmə” anket forması Risklərinin İdarə Edilməsi Strukturu tərəfindən tərtib edilir. Bu anket formasında Bankda baş verə biləcək əməliyyat riskləri sıralanır. İnsan resursları, informasiya texnologiyaları, proses və kənar əməliyyat risklərini yaradan faktorlar və bunlara uyğun subfaktorlar sorğuda göstərilir. Anket formasında baş vermiş əməliyyat riski müvafiq faktora uyğun olaraq yazıldıqdan sonra əməliyyat riskinin baş vermə tezliyi aşağıdakı şəkildə göstərilir [10,11]:

- İldə bir neçə dəfə baş verir
- Rübə bir neçə dəfə baş verir
- Ayda bir neçə dəfə baş verir
- Həftədə bir neçə dəfə baş verir
- Hər gün baş verir
- Hər gün bir neçə dəfə baş verir
- Baş vermir

Strukturlar nöqsanı əhəmiyyət dərəcəsinə görə qiymətləndirdiyi zaman Banka dəyən zərər, müştəri itkisi, vaxt itkisi və s. amilləri nəzərə alırlar. Beləliklə, rəqəmlərlə işarələnən keyfiyyət göstəriciləri kəmiyyət göstəricilərinə çevrilir və baş vermiş əməliyyat risklərinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu müəyyən edilir. Bu proses ildə iki dəfə bankın bütün strukturlarının iştirakı ilə həyata keçirilir.

İntervyuların keçirilməsi

Bankın struktur bölmələrinin rəhbərləri və əməkdaşları ilə intervyular keçirərək Bankda baş verən risk hadisələri və baş verməsi ehtimal olunan əməliyyat riskləri haqqında qarşılıqlı müzakirələr aparılır. Bu intervyular zamanı eyni zamanda Risk və Nəzarət özünüqiymətləndirmə Sorğusunun nəticələri müzakirə olunur.

İtki məlumat bazası

Əməliyyat risklərinin ölçülməsi üçün itki məlumat bazasına (loss data base) ehtiyac vardır. İtki məlumat bazası tarixi itki məlumatlarını özündə əks etdirən bir bazadır. Bankın ölçüsünə, biznes fəaliyyətinin istiqamətlərinə, məhsul və xidmətlərin mürəkkəbliyinə, risk profilinə uyğun olaraq bankda əməliyyat riskləri üzrə zərərlər barədə mərkəzləşdirilmiş məlumat bazası yaradılır. Zərərlər barədə məlumatların toplanması, məlumat bazasına daxil edilməsi və əməli məqsədlə risklərin idarə edilməsi bölməsi daxilində məsul şəxs təyin edilir. Zərərlər barədə məlumat bazası ban-

kın bütün biznes sahələrini və əməliyyat risklərini əhatə etməklə kəmiyyətlə ifadə olunur. Əməliyyat riskləri üzrə zərərlərin müəyyən edilməsi, zərərlər barədə məlumatların məsul şəxslərə ötürülməsi və məlumat bazasından istifadəsi prosesləşdirilir. Qeyd olunan bazanın mövcud olması məlumatları analiz etməyə, gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri yüksək tezlikli az təsirli və aşağı tezlikli yüksək təsirli risklər üzrə qruplaşdırmağa imkan verir.

Əməliyyat riski növləri təkraralanma tezliyindən və bank əməliyyatlarına təsiri baxımından xarakterizə olunur. Belə ki, bank öz əməliyyat riskini idarə etməsini yüksək tezlikli az təsirli və aşağı tezlikli yüksək təsirli risklər üzərində cəmləşdirir.

Əməliyyat riskləri üzrə zərərlər barədə məlumatlar ən azı aşağıdakı mənbələrdən toplanır [10,12]:

- əməliyyatı həyata keçirən və ya təsdiq edən şəxs və ya strukturadan (departament, filial, şöbə və s.) ötürülmüş məlumatlar;

- daxili audit və kənar audit yoxlamaları, habelə bankda aparılan digər yoxlamaların nəticələri;

- üçüncü şəxs tərəfindən ötürülmüş və ya insayder məlumatlar;

- müştəri şikayətləri və müraciətləri;

- digər mənbələr.

Məlumat bazasına zərərlər barədə ən azı aşağıdakı məlumatlar daxil edilir:

- ümumi zərərin məbləği və valyutası;

- xarici valyutada olan ümumi zərər məbləğinin milli valyutada ifadəsi;

- zərərin və ya ehtiyatların bankın mənfəət və zərər hesablarında uçota alındığı tarix;

- zərər üzrə bərpa olunan məbləğ və bərpa olunma tarixi;

- xalis zərər (ümumi zərərdən bərpa olunan məbləğ çıxılır);

- bir əməliyyat üzrə maksimum zərər;

- zərərin baş vermə səbəbi (yeni riks növü, nəzarət sitemində boşluq və s.) və təsnifatı (insan amili, sistem və kənar risk);

- risk hadisəsinin təsviri;

- risk hadisəsinin müəyyən edən şəxs və ya struktur;

- risk hadisəsi baş verən struktur;

- risk hadisəsinin baş verdiyi tarixi;

- risk hadisəsinin aşkar olunma tarixi;

- risk hadisəsinin aradan qaldırılması üçün tədbir;

- riks hadisələrinin növləri;

- biznes sahələrinin növləri;

- tədbirin icra tarixi;

- tədbirin icra statusu;

- zərərər barədə məlumatı daxil edən şəxs;
- əməliyyat riskinin növü (insan amili, İT, hüquqi, kənar).

Bank hər bir əməliyyat riski hadisəsi üzrə yaranmış ümumi zərərər və zərərər üzrə bərpa olunan məbləğləri müəyyən edir və məlumat bazasına daxil edir. Ümumi zərərərlerin hesablanması zamanı aşağıdakılar nəzərə alınır [10,11]:

- əməliyyat risk hadisəsi nəticəsində bank tərəfindən 3-cü şəxsə ödənilən bir-başa ödənişlər;

- risk hadisəsi nəticəsində yaranmış əməliyyat xərcləri (məsələn, hüquqi məsləhət və məhkəmə xərcləri və ya təchizatçılara ödənilən haqlar və s.), o cümlədən təmir və ya bərpa xərcləri;

- əməliyyat riskinin təsiri nəticəsində yaradılmış ehtiyatlar və ya hesablanmış digər xərcləri;

- bankın mənfəət və zərər hesablarında zərər kimi tanınmayan, lakin risk hadisəsi nəticəsində faktiki itki kimi tanınan və müvəqqəti olaraq araşdırılması məqsədilə bankın tranzit hesablarında uçota alınmış gözlənilən zərərər (müəyyən olunmamış məbləğlər və ya araşdırılan əməliyyatlar və s.);

- Əməliyyat riski hadisələrindən sonra onların qarşının alınması və ya risklərin minimallaşdırılması məqsədilə risklərin idarə olunmasının və biznesin inkişafının təkmilləşdirilməsinə çəkilən xərclər ümumi zərərərlerin hesablanmasında nəzərə alınmır.

Zərərərər barədə məlumatlar bankın biznes sahələrinin və risk hadisələrinin birinci, ikinci və üçüncü səviyyələri üzrə toplanır [11]:

Cədvəl 2. Risk hadisələrinin səviyyəsi

biznes sahələrinin 1-ci səviyyəsi	bankın əsas fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edir (korporativ maliyyələşmə, ticarət və investisiya, istehlak bankçılığı, kommersiya bankçılığı, ödənişlər və hesablaşmalar, agentlik xidmətləri).
risk hadisələrinin 1-ci səviyyəsi	zərərərlerin baş verməsinə səbəb olan əsas hadisələri əhatə edir (daxili dələduzluq, xarici dələduzluq, iş münasibətləri və iş yerinin təhlükəsizliyi, müştərilər, məhsullar və biznes münasibətlər, aktivlərə fiziki dəyən ziyan, fəaliyyətin dayanması və sistem xətaləri, proseslərin idarə edilməsi)
2-ci səviyyə	biznes fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və zərərərlerin baş vermə hadisələrinin növləri daxildir
3-cü səviyyə	biznes fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və zərərərlerin baş vermə hadisələri üzrə növlərin tərkib hissələridir

Azərbaycanda bankların nəzarət orqanı olan Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası əməliyyat riski üzrə zərərərər barədə məlumatların yığılması haqqında qayda ləyihəsi hazırlamışdır və bu qayda banklarda əməliyyat riski üzrə zərərərər barədə məlumatların yığılması qaydasını müəyyən edir.

Əməliyyat riskləri üzrə hadisə tipləri

Əməliyyat riski hadisələri *yüksək tezlikli – zəif təsirli* (high frequency - low impact) və *aşağı tezlikli – böyük təsirli* (low frequency - high impact) hadisələrə ayrılırlar. Yüksək tezlikli – zəif təsirli hadisələrə tez-tez rast gəlinir və elə də böyük olmayan itkilərlə nəticələnir. Aşağı tezlikli – böyük təsirli hadisələrə nadir hallarda rast gəlinir, lakin itki olduqca yüksək olur. Əməliyyat risklərinin dəqiqliklə ölçülməsi üçün hər iki hadisə qrupunun məlumat bazasında adekvat formada təmsil olunmasına ehtiyac var. Adətən daxili məlumatlar aşağı tezlikli - böyük təsirli hadisələrin az təmsil olunması ilə xarakterizə olunur.

Dünyada fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarının bir çoxu aşağı tezlikli – böyük təsirli hadisələrə məruz qalmamışdır, bu baxımdan, onlarda bu qrup üzrə data olmur. Belə olan halda, data tələbatını ödəmək üçün adətən xarici məlumat bazalarından və ya müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən hazırlanmış müxtəlif ssenarilərdən istifadə edirlər.

Beynəlxalq maliyyə institutları və müxtəlif ölkələrin bankları data problemini həll etmək üçün assosiasiyalar, təşkilatlar yaradır və anonimlik prinsipi əsasında özlərində baş verən əməliyyat itkilərini bu məlumat bazasına yerləşdirirlər. Bu, öz növbəsində onlara həmin məlumat bazasında onlara lazım olan məlumatları almağa imkan verir. Dünyadakı bəzi xarici məlumat bazaları aşağıdakılardır:

1. Qərargahı İsveçrənin Sürix şəhərində yerləşən ORX (Operational Risk Data Exchange)
2. Britaniya Banklar Assosiasiyasının nəzdində GOLD (Global Operational Loss Database)
3. İtaliya Banklar Assosiasiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən DIPO (Database Italiano Perdite Operative)

Xarici datanın istifadə edilməsinin aşağıdakı çətinlikləri vardır:

1. Qaydalara görə banklar və digər institutlar bazalara məlumat yerləşdirərkən müəyyən limit həddindən aşağı olan itkiləri bura daxil etmirlər.
2. Məlumat yerləşdirən banklar bir qayda olaraq qoyulmuş limitdən yuxarı olsa belə, bəzi itkiləri gizlətməyə meyillidirlər, lakin böyük itkilər adətən qalmaqallara səbəb olduğu üçün onların gizlədilməsi bəzən mümkün deyil.

Bu tip məlumat bazalarında yüksək tezlikli – zəif təsirli hadisələr bazada daha az təmsil olunur ki, bu da əməliyyat riskləri üçün daha böyük kapital tələbinin formalaşmasına səbəb ola bilər və nəticədə, banklar vəsaitlərdən səmərəli istifadə edə bilməzlər.

Əməliyyat risklərinin ölçülməsi

Əməliyyat risklərinin ölçülməsinə iki yanaşma mövcuddur [10,11]:

- *Yuxarıdan aşağıya (top-down approach)*

- *Aşağıdan yuxarıya (bottom-up approach)*

Yuxarıdan aşağıya yanaşma

Yuxarıdan aşağıya yanaşma daha çox əməliyyat risklərinin hissələrinə ayrılma-
madan ölçülməsi üçün istifadə olunur. Yuxarıdan - aşağıya ölçülmə metodları ilə
risk üzrə iqtisadi kapitla (economic capital) olan ehtiyacı müəyyən etmək olar, la-
kin bu kapitalın müəssisənin ayrı-ayrı biznes istiqamətləri üzrə ayrılması üçün digər
alətlərdən istifadə edilməsinə ehtiyac vardır.

Yuxarıdan aşağıya metodların tətbiqi prinsipi bundan ibarətdir ki, əvvəlcə müəs-
sə üçün risk əlaməti olan bir göstərici (dəyişən) müəyyənləşdirilir və o, asılı dəyişən
kimi qəbul edilir. Bu göstərici gəlirlər, xərclər, mənfəət və s. ola bilər. Sonra bazar və
kredit risk faktorları ilə bu göstərici arasında olan statistik əlaqə reqressiya yolu ilə
modelləşdirilir. Modeldə izahedici dəyişənin variasiyasının kənarlaşmasının izah
olunmayan hissəsinin əməliyyat risklərinin nəticəsində meydana çıxdığı qəbul edilir.

Yuxarıdan aşağıya modellərə misal olaraq aşağıdakı növbəti bir neçə modeli
göstərmək olar [10,11]:

- Gəlirə əsaslanan modellər
- Xərəcə əsaslanan modellər
- Risk profili modelləri

Gəlirə əsaslanan modellərdə risk göstəricisi kimi müəssisənin gəlirləri qəbul
edilir və çoxfaktorlu modellərdəki kimi reqressiya qurulmaqla gəlirlərin volatilliyi-
nin tərkibindən bazar və kredit risk faktorlarının təsirləri çıxarılır, qalan volatillik
əməliyyat riski hesab olunur.

Xərəcə əsaslanan modellərdə xərclərin əməliyyat risklərinin əsas göstəricisi
olması ideyası üzərində qurulub və xərclərin volatilliyi müəyyən düzəlişlərdən sonra
əməliyyat riski kimi qəbul edilir. Bu modellərin əsas çatışmayan cəhəti ondan ibarət-
dir ki, əməliyyat risklərinin hər biri özünü xərclərdə büruzə vermir və üstəlik bəzi
xərclər əməliyyat risklərinin azalmasına səbəb olur (məsələn, proqressiv proqram
təminatının alınması, sığorta xərcləri və s.)

Risk profili modelləri digərlərindən fərqli olaraq əməliyyat riski göstəricisi kimi
birbaşa əməliyyat riski ilə bağlı göstəriciləri araşdırır. Bu göstəricilərə müəyyən dövr
ərzində səhv aparılmış əməliyyatların sayı, bunlar nəticəsində yaranan itkilər, işçilərin
dövriyyə əmsalı, vakansiyaların ümumi iş yeri sayına nisbəti, vaxtından artıq iş
saatlarının miqdarı, işçilərin orta yaşı və s. Bu göstəricilərin bir qismi birbaşa əməliyyat
hadisələrinin nəticəsində yaranırsa, digər bir qismi onlara yol açan göstəricilərdir.

Yuxarıdan aşağıya yanaşmanın ən bilinən metodları aşağıdakılardır [10,11]:

- **Əsas göstəricilər yanaşması** (*basic indicator approach*)
- **Standart yanaşma** (*standardized approach*)

Əsas göstəricilər yanaşması. Bu yanaşma əməliyyat risklərinin ölçülməsi metodları arasında ən sadə və ümumiləşdirilmiş metoddur. Əsas göstərici kimi burada bankın son 3 il üzrə gəliri nəzərdə tutulur. Belə ki, Bankın son üç ildəki ortalama gəliri (zərərlə işlədiyi il hesablamada həm gəlir, həm də say olaraq nəzərə alınmır) α (alfa) əmsalına vurularaq, bankın əməliyyat risklərinin həcmi tapılır. Bazel Komitəsinə görə α əmsalı 15%-ə bərabərdir. Hesablamanın riyazi təsviri aşağıda göstərilmişdir [10,11]:

$$K_{BIA} = \sum_{i=1}^n (GI_i \times \alpha) / n$$

Burada GI - toplam gəlir, $\alpha = 15\%$, n - isə son üç ildə Bankın gəlirlə işlədiyi illərin sayıdır. α əmsalı bankın risk mövqeyinə görə standartdan kənarda seçilə bilər. Beləliklə, bu metoddan istifadə edərək Bankın əməliyyat riskinə məruzluğu ölçülür və müvafiq kapital ehtiyatı ayrılır.

Nümunə olaraq, yerli banklardan birinin gəlirləri üzərində Əsas göstəricilər yanaşmasını tətbiq etsək, aşağıdakı nəticəni alırıq:

Cədvəl 3. Əsas göstəricilər yanaşmasına aid nümunə

İllər	Gəlirlər	Ədədi orta	Ədədi orta $\times \alpha$
2016	31 000 000	34 333 333	5 150 000
2017	33 000 000		
2018	39 000 000		

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Əldə olunmuş hesablamaya görə Bankın *Əməliyyat Riskinə Məruz Dəyəri* (*OprVAR*) *Əsas göstəricilər yanaşması metodu ilə 5 150 000 AZN - dir* və bu həcmdə kapital ehtiyatı ayrılmalıdır.

Standart yanaşma. Standart yanaşmada öncə bank fəaliyyəti aşağıdakı əsas biznes istiqamətlərinə bölünür:

- *Riteyl Bankçılıq Əməliyyatları;*
- *KOS Bankçılıq Əməliyyatları;*
- *Korporativ Bankçılıq Əməliyyatları;*
- *Maliyyə Bazarı Əməliyyatları;*
- *Forex və Brokerage xidmətləri;*
- *Hesablaşma və Klirinq xidmətləri.*

Bu biznes istiqamətləri bir birilərindən fərqli dərəcədə riskə məruz qalırlar. Hər bir biznes istiqamətləri üzrə bankın son 3 ildə əldə etdiyi gəlirlər Avtomatlaşdırılmış Bank Sistemindən (ABS) əldə edilir. Daha sonra hər biznes istiqaməti üçün ortalama gəlirlər hesablanır. Ardından bu biznes istiqamətləri üçün risk çəkili, əmsalları müəyyən edilir. Risk çəkili müəyyən edildiyi zaman Məlumat İtki Baza-

sından istifadə edilir. Daha sonra hər bir biznes istiqaməti üzrə hesablanmış ortalama gəlirlər uyğun olaraq risk çəkirlərinə vurulur. Hesablamanın riyazi təsviri aşağıda göstərilmişdir [10,11]:

$$K_{SA} = \sum_{i=1}^n (GI_i \times \beta_i) / n$$

Burada GI - uyğun olaraq hər bir biznes qolu üzrə toplam gəlir, β - hər bir biznes qoluna uyğun risk çəkirləri, n isə son üç ildə Bankın gəlirlə işlədiyi illərin sayıdır. Beləliklə, bu metoddan istifadə edərək Bankın əməliyyat riskinə məruzluğu ölçülür və müvafiq kapital ehtiyatı ayrılır.

Hər bir biznes qoluna uyğun risk çəkisi, yəni β əmsalı nümunə olaraq aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 4: Biznes qollarına uyğun risk çəkisi

Biznes xətti	β əmsalı
Riteyl Bankçılıq Əməliyyatları	12%
KOS Bankçılıq Əməliyyatları	15%
Korporativ Bankçılıq Əməliyyatları	15%
Maliyyə Bazarı Əməliyyatları	12%
Forex və Brokerage Xidmətləri	15%
Hesablaşma və Klirinq Xidmətləri	18%

Nümunə olaraq, yerli banklardan birinin 2018-ci il gəlirləri üzərində Standart yanaşmanı tətbiq etsək, aşağıdakı nəticəni alırıq:

Cədvəl 5. Standart yanaşmaya aid nümunə

Gəlir maddələri	2018		Gəlir x β	Toplam zərər
Fiziki şəxslərlə əməliyyatlar üzrə faiz gəlirləri	4 100 000	2%	492 000	6 837 000
Fərdi sahibkarlarla əməliyyatlar üzrə faiz gəlirləri	1 200 000	5%	180 000	
Hüquqi şəxslərlə əməliyyatlar üzrə faiz gəlirləri	16 500 000	5%	2 475 000	
Xəzinədarlıq əməliyyatları üzrə faiz gəlirləri	13 800 000	2%	1 656 000	
Qeyri-faiz gəlirlər, köçürmələr daxil olmaqla	11 300 000	8%	2 034 000	

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Beləliklə, əldə olunmuş hesablamaya görə Bankın *Əməliyyat Riskinə Məruz Dəyəri (OprVAR) Standart yanaşma metodu ilə 6 837 000 AZN - dir* və bu həcmdə kapital ehtiyatı ayrılmalıdır.

Aşağıdan – yuxarıya yanaşma

Aşağıdan - yuxarıya yanaşma modeli daha çox əməliyyat risklərini bankın müxtəlif biznes vahidləri, bölmələri arasında mikrosəviyyədə axtarılması ilə aparılır. Bu metodla hər bir bankdaxili biznes proses mərhələ-mərhələ monitoring edilir və yenidən baxılır.

Aşağıdan-yuxarıya modellər özləri də iki qrupa bölünür:

- proseslər yanaşması;
- həqiqi yanaşma.

Proseslər yanaşması

Aşağıdan - yuxarıya modellərdən ən bilinən yanaşma proseslər yanaşmasıdır. Proseslər yanaşması zamanı bankda pul çəkmə, pul köçürmə, valyuta mübadiləsi, depozit hesabına mədaxil, xəzinədarlıq əməliyyatları, satış, təhlil və digər əməliyyatlar tərkibinə daxil olan proseslərə görə ayrılır. Daha sonra əməliyyat riskinin mənbəyi olaraq, proseslərin hər hansı birində işçilər tərəfindən yol verilmiş səhvlər və onların sayı, proseslərin düzgün olmaması və bunun nəticəsində yaranan risklər və onların sayı və belə hadisələr zamanı banka dəyən ziyan müəyyən olunur. Bu yanaşma bankda hər hansı əməliyyatı tərkibinə daxil olan proseslərə görə ayırır. Məsələn, bankdan hüquqi şəxsə nağd pul verilməsi banka nağd pul çəkinin gətirilməsi, onun əməliyyatçı tərəfindən yoxlanılması, şöbə müdiri tərəfindən təsdiqlənməsi və sonda müştərinin təqdim etdiyi kontrol marka əsasında kassa tərəfindən vəsaitin verilməsini özündə birləşdirir. Bank burada əməliyyat riskinin mənbəyi olaraq proseslərin hər hansı birində işçilər tərəfindən yol verilmiş və ya çekdə işçilər tərəfindən təyin edilməmiş səhvlərin sayını və yaxud da belə hadisələr zamanı banka dəyən ziyanı qəbul edə bilər.

Belə riskləri qiymətləndirmək üçün səbəb-nəticə şəbəkələri, əlaqə modelləri, etibarlılıq modelləri istifadə oluna bilər. Son nəticə olaraq, əməliyyat riskinə səbəb olan biznes vahidi və ya bölmə müəyyən edilir və problemin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür.

Həqiqi yanaşma

Həqiqi yanaşma daha çox statistikanın elementlərini özündə birləşdirir və əməliyyat itkilərinin ehtimal paylanmalarının qurulmasını nəzərdə tutur. Bu metoda itki paylanmalarının qurulması kimi iki yanaşma mövcuddur:

- Empirik;
- Parametrik.

Empirik yanaşma sadəcə itkilərin məlumat bazası əsasında əməliyyatlar üzrə Riskə Məruz Dəyərin təyin olunmasını nəzərdə tutur.

Parametrik yanaşma daha detallı analizdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, əməliyyat riski hadisələri həm tezliyi, həm də təsir gücü ilə xarakterizə olunur və əksər hallarda təsir və tezlik bir-birinə tərs mütənəsbib olur. Parametrik yanaşma hadisə-

lərin tezliyi və təsirinin ayrı-ayrılıqda modelləşdirilməsi, onlar üçün ehtimal paylanmalarının qurulması və alınmış iki ehtimal paylanmasının müxtəlif xüsusi funksiyalar köməyi ilə birləşdirilərək vahid funksional formaya gətirilməsini nəzərdə tutur.

Adətən hadisələrin tezliyi üçün Binomial və ya Puasson paylanmaları, təsirinin modelləşdirilməsi üçün isə Loqnormal və ya Vaybul paylanmaları istifadə olunur. Əlavə olaraq, böyük maliyyə institutları əvvəldə adıçəkilən matrisin hər bir xanası üzrə bunu həyata keçirirlər və sonda, korrelyasiya əmsalları əsasında müxtəlif xanaları birləşdirərək bank üçün ümumi risk ölçüsü müəyyən edirlər.

Əməliyyat risklərinin azaldılması

Əməliyyat riskinin idarə olunması işinin məram və məqsədlərinə nail olmasını aşağıda qeyd edilmiş metodlar vasitəsi ilə təmin etmək olar:

- Sərhəd göstəricilər (limitlər) sistemi;
- Səlahiyyətlər və qərarların qəbulu sistemi;
- Məlumat sistemi;
- Monitoring sistemi;
- Nəzarət sistemi.

Stress-testlər

Stress test, bankdaxili və bankdankənar, əvvəllər müşahidə olunmuş və ya bankın fəaliyyətinə potensial təsir edə biləcək hadisələrin bankın maliyyə vəziyyətinə potensial təsirinin qiymətləndirilməsi üçün aparılan analizdir. Stress- testlərin iki məqsədi vardır; bunlardan birincisi, risk üzrə zərərlərin ödənilməsi üçün kapitalın yetərliliyinin yoxlanılması, ikincisi isə risklərin azaldılması məqsədi ilə zəif tərəflərin müəyyən olunmasıdır.

Stress-testlərin iki növü vardır:

- Həssaslıq testi;
- Ssenari təhlili.

Həssaslıq testi, bankdaxili və bankdankənar, əvvəllər müşahidə olunmuş və ya bankın fəaliyyətinə potensial təsir edə biləcək, ehtimal olunan və ölçülə bilən hadisədir (şokdur).

Ssenari təhlili, bir neçə şokun bankın maliyyə vəziyyətinə potensial təsirinin qiymətləndirilməsi təhlilidir.

Azərbaycan banklarında aşağıdakı ssenarilər üzrə stress-testlər həyata keçirilməlidir:

- *İşçilərin kütləvi şəkildə işdən çıxmaları;*
- *Müəyyən bir bölgədəki işçi heyətinin infeksiya xəstəliyə tutulması;*
- *Qeyri-normal hava və yol şərtlərində işçilərin işə gəlməməsi;*
- *Kadr çatışmazlığı və iş yükünün artıqlığı;*
- *SWIFT, AZIPS və ya XÖHKS sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi;*
- *Təcili pul köçürmə sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi;*

- KÖMİS sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi;
- Avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin durması;
- Bankomatlarda şəbəkənin olmaması;
- Ehtiyat mərkəzi ilə əlaqədar testlər;
- Server otağı ilə əlaqədar testlər;
- Prosessinq mərkəzi ilə əlaqədar testlər (müvcud olduqları banklarda).

Stress-testlər

Ölkənin kommersiya bankları üçün SWIFT, AZIPS və ya XÖHKS sistemlərində nasazlıq və ya sistemin dayanması ssenarisi üzrə stress-test aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir. Bunun üçün öncəliklə qeyd edilən hesablaşma (SWIFT, AZIPS və ya XÖHKS) sistemləri üzrə müəyyən bir dövrdə toplam gəlir Avtomatlaşdırılmış Bank Sistemindən əldə edilir. Daha sonra, əldə olunmuş bu gəlir dövr üzrə iş günlərinin sayına bölünərək 1 günlük gəlir hesablanır. Ardından əldə edilmiş 1 günlük gəlir gün ərzindəki çalışma saatlarının toplamına bölünərək 1 saatlıq gəlir hesablanır. Yekun olaraq, hesablaşma sistemlərinin şəbəkə və daxili sistem nasazlıqları səbəbindən 1 saatlıq və 1 günlük fasilələri zamanı banka dəyər biləcək maddi zərər çıxarılır.

Bənzər şəkildə təcili pul köçürmə sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi, KÖMİS sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi və bankomatlarda şəbəkənin olmaması ssenarisi üzrə eyni metod ilə stress-testlər həyata keçirilir.

Əməliyyat risklərinin azaldılması və fəvqəladə hallar planı

Əməliyyat risklərinin azaldılması yolları aşağıdakılardır:

İnsan Resursları (İR) riski üzrə:

- ehtiyat kadrların hazırlanması;
- iş yükünün ölçülməsi və tədbirlərin görülməsi;
- mütəmadi olaraq təlimlərin keçirilməsi;
- mütəmadi olaraq qiymətləndirmələrin keçirilməsi;
- filial rəhbərlərinin və işçilərin mütəmadi olaraq rotasiyası;
- fərdi karyera planının hazırlanması və tətbiqi;
- bonus sisteminin hazırlanması və tətbiqi;
- sosial tədbirlərin keçirilməsi.

İnformasiya Texnologiyaları (İT) riski üzrə:

Proqram təminatı ilə bağlı:

- 1) Lisenziyalı proqramların istifadəsi;
- 2) Pulsuz proqram təminatlarından (freeware) istifadə;
- 3) Proqramların vaxtlı-vaxtında yenilənməsi (update);
- 4) Proqramların istifadəsi ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi;
- 5) Baş vermiş proqram təminatı problemlərinin səbəbləri araşdırılması və aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi.

Avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin dağılması və informasiya itkisi riski ilə bağlı:

- 1) Ehtiyat mərkəzinin yaradılması;
- 2) Verilənlər bazasının gündəlik, həftəlik, aylıq və illik ehtiyat surətlərinin bankdaxili saxlanması;
- 4) Gündəlik, həftəlik, aylıq və illik ehtiyat surətlərinin kənar yaddaş qurğularında saxlanması;
- 5) İT sistemlərinin ehtiyat surətlərinin Ehtiyat Mərkəzində saxlanması;
- 6) Ehtiyat mərkəzinin dövrü olaraq test edilməsi;
- 7) İtmiş məlumatın bərpasını həyata keçirtmək üçün proqram təminatı;
- 8) Məlumat itkisinə gətirib çıxarmış səbəbləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin görülməsi;
- 9) ABS istifadə təlimlərinin keçirilməsi.

Daxili şəbəkə və avadanlıqların nasaz olması və ya işləməməsi riski ilə bağlı:

- 1) Ehtiyat şəbəkənin yaradılması və istifadə qaydaları;
- 2) Ehtiyat avadanlıqların alınması və istifadəyə hazır hala gətirilməsi;
- 3) Server və kompüter avadanlıqlarında dövrü olaraq profilaktika işlərinin aparılması;
- 4) Avadanlıqların istifadəsi ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi;
- 5) Baş vermiş nasazlığın səbəblərinin araşdırılması və aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi.

Autsorsinq risklərinin azaldılması

- 1) Autsorsinq şirkətinin fəaliyyətinin monitorinqi;
- 2) Ehtiyat olaraq yeni autsorsinq şirkətinin seçilməsi.

İT təhlükəsizliyi üzrə:

- 1) Məlumatlara giriş imkanlarının məhdudlaşdırılması;
- 2) İnformasiya sisteminə icazəsiz girişə qarşı mühafizə sisteminin yaradılması;
 - 2.1) Avadanlıq Firewall-nun qurulması (məs. Cisco Firewall);
 - 2.2) Proqram Firewall-nun qurulması (məs. Microsoft ISA Server);
- 3) Şəbəkə hücumlarını müəyyən edən IPS və IDS sistemlərinin tətbiqi;
- 4) Bankın serverlərinin və işçi stansiyalarında (client) antivirus proqramlarının istifadəsi;
- 5) İnformasiya sistemi tərəfindən icazəsiz əməliyyatların icrasını durduran mühafizə sistemin yaradılması;
- 6) Təkrar olunan hərəkətlərin avtomatik icrası;
- 7) İstifadəçi hüquqlarının müəyyən edilməsi;
- 8) İstifadəçilərin hərəkətlərinin qeydiyyatı və monitorinqi;
- 9) Təhlükəsizlik avadanlıqlarına dəstək və profilaktika işlərinin aparılması;

10) Bütün sistemlər üzrə təhlükəsizlik jurnallarının (log management) analizi mexanizminin tətbiqi;

11) Sistem inzibatçıları istifadəçi parollarını əldə etmək imkanına malik olmamalı;

12) Əməliyyat sisteminin normal iş rejimi zamanı uzaqdan idarə etmə imkanı mövcud olmamalı.

İT Təhlükəsizlik xidmətini həyata keçirən struktur bölməsi tərəfindən verilmiş tövsiyələr diqqətlə nəzərə alınmalıdır. İT və İT Təhlükəsizlik Strukturları tərəfindən qaydalar üzrə daxili seminarlar keçirilməlidir. İT sistemlərinin istifadəsinə yönəlik qaydalar və training materialları hər bir əməkdaşın rahatlıqla əldə edə bilməsi üçün İntranetdə yerləşdirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İT Standartının izlənməli və bankın İT infrastrukturunun bu standartlara cavab verməsinin dövrü monitorinqi keçirilməlidir.

ISACA (Information Systems Audit and Control Association) tərəfindən hazırlanmış COBIT (Control Objectives for Information and Related Technology) standartlarının izlənməli və bankın İT infrastrukturunun bu standartlara cavab verməsinin dövrü monitorinqi keçirilməlidir.

Proses riskləri üzrə:

- 4 göz prinsipinin tətbiqi;
- bankdaxili prosedurların və blok-sxemlərin (flow chart) hazırlanması;
- bankdaxili prosedurlar üzrə təlim və prezentasiyaların keçirilməsi;
- bankdaxili prosedurların tətbiqi üzrə nəzarətin gücləndirilməsi.

Yüksək riskli əməliyyatlar daha təcrübəli işçilər tərəfindən həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, risklərin minimallaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- sənədləşmə prosesinin sadələşdirilməsi;
- bankın sistemində əməliyyatların standartlaşdırılması;
- biznes fəaliyyətindəki rolların dəqiqləşdirilməsi;
- əməliyyatlara nəzarətin izlənməsi;
- vəzifə təlimatlarının hazırlanması;
- biznes proseslərinin təkmilləşdirilməsi;
- biznes proseslərinin bəzi sferalarının avtomatlaşdırılması;
- üçüncü tərəflərə ötürülən xidmətlərin diversifikasiyası.

Əməliyyat riskləri üzrə əsas risk göstəriciləri

Əməliyyat risklərini idarə etmək və daima nəzarətdə saxlamaq üçün *əməliyyat riskləri üzrə əsas göstəricilərin* (KRI - Key Risk Indicators) təyin olunması və dövrü olaraq izlənməsi zəruridir. Əməliyyat üzrə əsas risk göstəricilərinin aşağıdakı kimi təyin olunması beynəlxalq praktikada tövsiyə olunur [2,3,11]:

Cədvəl 6. Risk indikatorları

İT riski üzrə əsas göstəricilər (indikatorlar):	- Avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin (ABS) işləməmə vaxtı; - avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin yenilənmə tezliyi; - proqram təminatının işləməmələrinin sayı; - -proqram təminatının yenilənmələrinin sayı; - düzgün ötürülməmiş məlumatların faiz nisbəti; - sistemin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlərin sayı; - sistemdəki texniki pozuntuların aradan qaldırılmasına sərf olunan orta vaxt; - şəbəkədəki sınımların sayı; - enerji təminatının kəsilməsinin sayı; - kompüter avadanlıqlarında edilmiş dəyişikliklərin və texniki baxışların sayı; - İT sistemi trafikinin gərginliyinin qiymətləndirilməsi.
İR riski üzrə əsas göstəricilər (indikatorlar):	- işdən çıxan işçilərin cari işçilərə nisbəti; - cari işçilərin ştatda olmalı işçilərə nisbəti; - vəzifəsi artanların və azalanların sayı; - rüb ərzində könüllü olaraq işdən çıxanların sayı; - rüb ərzində işdən çıxarılanların sayı; - rüb ərzində verilən xəbərdarlıq və töhmətlərin sayı; - təlimə göndərilən əməkdaşların sayı; - sui-istifadə hallarının sayı; - rotasiya olunan işçilərin sayı.
Proses riski üzrə əsas göstəricilər (indikatorlar):	- çatışmayan qaydaların sayı; - yenilənməmiş qaydaların sayı; - prosedurdankənar aparılan əməliyyatların sayı; - prosedur pozuntularının sayı; - prosedurlar üzrə verilən təlimlərin sayı.

Əməliyyat riskləri üzrə hesabatlıq

Azərbaycanda kommersiya bankları üçün aşağıdakı risk hesabatlıq tövsiyə olunur:

Hesablaşmalar və Kliring üzrə:

- digər strukturlardan Hesablaşmalar Departamentinə təqdim edilmiş sərəncamlar üzrə edilmiş səhvlər haqqında hesabat;

- Müştəri Xidməti Strukturları tərəfindən ölkə daxilinə və xaricinə pul köçürmələri üzrə təqdim edilmiş sərəncamlarda ortaya çıxan səhvlər və əskikliklər haqqında hesabat.

İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi üzrə:

- kadr çatışmazlığı nəticəsində işin keyfiyyətli icra olunmaması və ya ümumiyyətlə həyata keçirilməməsi nəticəsində yaranan problemlər haqqında hesabat;

- iş yükünün artıqlığı nəticəsində işdə çoxlu səhvlərə yol verilməsi və ya işin keyfiyyətli icra olunmaması ilə nəticələnən səhvlər haqqında hesabat;

- işçinin peşəkar bilik və təcrübəsinin azlığı nəticəsində çoxlu səhvlərə yol verilməsi və ya işin keyfiyyətli icra olunmaması ilə nəticələnən səhvlər haqqında hesabat;

- komandaxili münasibətin, o cümlədən rəhbərlərlə işçilərin və işçilərin öz aralarında ünsiyyətin düzgün qurulmaması nəticəsində yaranan problemlər haqqında hesabat;

- şəxsi maddi maraqlar üzrə işçinin öz vəzifəsindən sui-istifadə etməsi nəticəsində yaranan problemlər haqqında hesabat;

- bank və kommersiya sirrinin yayılması nəticəsində bankın imicinə mənfi təsir göstərən və ya müştəri itkisi ilə nəticələnən səhvlər haqqında hesabat;

- işdən gedən və işə gələn əməkdaşlar haqqında hesabat.

İnformasiya Texnologiyaları üzrə:

- Avtomatlaşdırılmış Bank Sistemində baş vermiş nasazlıqlar və ya bu sistemin çökməsi haqqında hesabat;

- İnformasiya texnologiyaları proqramlarının nasaz olması və ya vaxtında yenilənməməsi səbəbindən yaranmış problemlər haqqında hesabat;

- server və kompüter sistemlərinin tam və ya düzgün işləməməsi nəticəsində yaranan nöqsanlar haqqında hesabat;

- bankdaxili şəbəkənin və telefon xəttlərinin nasazlığı və işləməməsi nəticəsində yaranan nöqsanlar haqqında hesabat;

- kənar mənbələr tərəfindən təmin olunan xidmətlərin kəsilməsi, keyfiyyətinin aşağı olması və göstərilən xidmətlərin adekvat olmaması nəticəsində yaranan nöqsanlar haqqında hesabat;

- şəbəkəyə və proqramlara edilmiş dəyişikliklər və yeniləmələr haqqında hesabat;

- server və kompüter avadanlıqlarına edilmiş dəyişikliklər haqqında hesabat.

İnformasiya Texnologiyaları Təhlükəsizliyi üzrə:

- İT avadanlıqlarının təhlükəsizliyi;

- verilənlərin təhlükəsizliyi;

- ehtiyat surətlərin və arxivlərin təhlükəsizliyi;

- informasiya sisteminə icazəsiz giriş;

- firewall avadanlıq və proqram təminatı;

- şəbəkə hücumları;

- istifadəçilər tərəfindən icazəsiz əməliyyat cəhdləri;

- məlumat təhlükəsizliyi.

Nəzarət və Komplayns üzrə:

- verilmiş kreditlər üzrə baş verən nöqsanlar ilə bağlı hesabat;

- aparılmış monitorinqlər zamanı aşkar olunmuş nöqsanlar ilə bağlı hesabat.

Digər sorğular üzrə:

İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi Strukturu tərəfindən **“İşçilər arasında daxili sorğu”** (işçi məmnuniyyəti sorğusu) keçirilməlidir.

Satış Strukturu tərəfindən **“Gizli Müştəri Sorğusu”** (müşəri məmnuniyyəti sorğusu) keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Operational Risk Management (ORM) Framework in Banks and Financial Institutions”, Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) - www.bis.org.
2. “Principles for the Sound Management of Operational Risk”, Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) - www.bis.org.
3. Philippa X. Girling, “Operational Risk Management: A Complete Guide to a Successful Operational Risk Framework 1st Edition”. Wiley Finance Services, 2013.
4. “Operational Risk Management”, Hong Kong Institute of Bankers, Publisher: John Wiley & Sons, 2013.
5. Yang, Shirley Ou; Hsu, Carol; Sarker, Suprateek; Lee, Allen S., "Enabling Effective Operational Risk Management in a Financial Institution: An Action Research Study". Journal of Management Information Systems. 34: 727–753, 2017.
6. "Committee Draft of ISO 31000 Risk management". International Organization for Standardization, 2007.
7. "Operational Risk Management - Time-Critical Risk Management". U.S. Navy, 2009.
8. The Institute of Operational Risk - www.ior-institute.org.
9. “Operasyonel Risk İleri Ölçüm Yöntemleri”, Bankacılar Dergisi, Türkiye Bankalar Birliği, Sayı 58, 2006.
10. “Operasyonel Risk”, Bankacılar Dergisi, Türkiye Bankalar Birliği, Sayı 58, 2006.
11. Measuring and Managing Operational Risk; Paola Leone, Pasqualina Porretta, Mario Vellella, Springer, 2018.
12. Operational Risk Management in Financial Institutions: An Overview; Abdullah Ahmed Aloqab, Farouk Alobaidi, Bassam Raweh, Business and Economic Research, ISSN 2162 – 4860, 2018, Vol. 8, No. 2.

SOSIAL QRUPLARIN HƏYAT TƏMİNATI MODELƏRİ

A.Z.Əliyev

Doktorant, Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi
msc.aaliyev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 11 noyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 18 dekabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 11 November 2018; accepted 18 December; published online 25 December 2018

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda fəaliyyət növləri üzrə muzzla işləyənlərin gəlirləri yaşayış minimumu ilə müqayisə edilmiş və beş sosial qrupa bölünmüşdür. Çox kasıb, kasıb, aztəminatlı, orta təminatlı, yüksək təminatlı qrupların çəkili hesablanmış, əsas məqsəd kimi qrupların gəlirlərinə asılı olduqları iqtisadi amillərin təsiri araşdırılmışdır. Statistik təhlil ilə müəyyən edilmişdir ki, əməkhaqlarının artımına əmək məhsuldarlığının artımı müsbət, işsizlik səviyyəsi isə mənfi təsir göstərir. Tədqiqatın məhdudiyyəti sahələr üzrə statistik məlumatların olmamasıdır. Qurulmuş modellər yoxsulluğun aradan qaldırılması, əməkhaqlarının artırılması və istehsal sahələrinin davamlı inkişaf siyasətinin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Açar sözlər: sosial təbəqələşmə, gəlirə görə sosial qruplar, reqressiya təhlili.

Jel classification: C01

WELL-BEING MODELS FOR SOCIAL GROUPS

A.Z. Aliyev

PhD. student, Research and Training Center for Social and Labor problems

Abstract

In the article, income of employees by type of their activities in Azerbaijan are compared to the living minimum and these workers divided into five social groups. The weights of very poor, poor, low-income, middle-income, high-income groups were estimated, and as the main intention the impact of economic factors on groups income was investigated. Statistical analysis has shown that the increase in labor productivity increases the wages, while the unemployment rate has a negative impact. Limitation of research is the absence of statistical data on the fields. The models can be helpful in elaborating poverty reduction, policies on wage increment, and sustainable development of manufacturing fields.

Key words: social stratification, social groups for income, regression analysis.

МОДЕЛИ ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ГРУПП

А. З. Алиев

Докторант, Научно-Исследовательский и Учебный Центр по Труд и
Социальным Проблемам

Резюме

В статье проведено сопоставление доходов населения по источникам, в том числе по видам деятельности занятых наемным трудом населения с прожиточным минимумом и выявлено разделение населения на пять групп: очень бедные, бедные, малообеспеченные, среднеобеспеченные, высокообеспеченные; рассчитаны веса групп и в качестве основной цели исследованы экономические факторы, влияющие на формирование доходов каждой группы. Путем статистического анализа выявлено, что на рост заработной платы благоприятно влияет производительность труда, а уровень безработицы отрицательно сказывается (на уровне оплаты труда). Ограничение исследования - отсутствие статистических данных по отраслям. Построенные модели могут быть полезны для проведения политики с целью уменьшения бедности, увеличения заработной платы и устойчивого развития производственных секторов.

Ключевые слова: социальная стратификация, социальные группы по доходам, регрессионный анализ.

Giriş. Sosial təbəqələşmə – iqtisadi göstəricilərə əsasən əhalinin sosial qruplara bölünməsidir. Sosial təbəqələşmə - cəmiyyətin şaquli təbəqələr üzrə sosial nemətlərlə qeyri-bərabər təminatını ifadə edən anlayışdır ki, buraya pul gəlirlərindən əlavə, hakimiyyət, nüfuz, təhsil, savadlılıq, mənsəb, özünü təmin edən və s. aiddir. Məqalənin I bölümündə müəyyən dövr üçün Azərbaycanda maddi differensasiya - əhalinin pul gəlirlərinin yaşayış minimumu ilə müqayisəli şəkildə əsasında sosial qruplara görə bölünməsi aparılır. II bölümündə bu qruplara aid edilən maddi təminatın əməkdaşlarına təsir edən amillərin müəyyən edilməsi, III və IV bölümlərdə əməkdaşçı modelləri və onların təhlili verilmişdir.

1. Əhalinin əməkdaşçı gəlirləri əsasında sosial qruplara bölünməsi

Əhalinin sosial qruplara bölünməsinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Fikrimizcə, [1] və [2]-də təklif olunduğu kimi, yaşayış minimumu ilə müqayisəli şəkildə gəlirlərə görə əhalinin sosial qruplara bölünməsinə aparmaq olar. Lakin ümumiləşdirilmiş gəlir deyil, cədvəl 1-də göstəriləndi kimi, B. Бобков tərəfindən təklif edilən metodika əsasında [3] əməkdaşçı üzrə təsnifatın aparılması daha məqsəduyğundur [4].

Cədvəl 1. Sosial qrupların gəlirə görə paylanma modeli (2016-cı il üçün)

Müxtəlif gəlir səviyyələrinə görə qruplar	Yaşayış minimumu ilə müqayisədə gəlir hədləri	Aylıq əməkhaqqı hədləri, man.
1	2	3
Çox kasıb	1,0 –dən az	136.0-dan az
Kasıb	1,0-3,0	136.0-408.0
Aztəminatlı	3,0-7,0	408.0-952.0
Orta təminatlı	7,0-11,0	952.0-1496.0
Yüksək təminatlı	11,0-dən çox	1496.0-dən çox

Aylıq gəlirləri yaşayış minimumu ilə müqayisə olunan muzzdlı işləyənləri və əlavə olaraq pensiyaçıları, müavinətçiləri, ünvanlı dövlət sosial yardımını alanları bu qayda ilə cədvəl 2-də göstərildiyi kimi sosial qruplara aid etmək olar.

Cədvəl 2. Məşğulluq növləri və gəlir mənbələrinə görə sosial qruplar

Təbəqə №-si	Məşğulluq növləri və gəlir mənbələrinə görə qruplar	Təbəqənin ümumi kütlədə çəkisi, %-lə 2016-cı il
1	2	3
1-ci təbəqə	Müavinətçilər, işsizlik müavinəti alanlar	5,33
2-ci təbəqə	Kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq, su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, daşınmaz əmlakla bağlı fəaliyyətlər, təhsil, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət, digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi, işləməyən pensiyaçılar, təqaüdçülər, ÜSY alanlar	71,21
3-cü təbəqə	Emal sənayesi, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iasə, informasiya və rabitə, peşə, elmi və texniki fəaliyyət, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, dövlət qulluğunun orta təbəqəsi, işləyən pensiyaçılar	22,30
4-cü təbəqə	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0,51
5-ci təbəqə	Mədənçıxarma sənayesi	0,65

Cədvəl statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

2. Məsələnin nəzəri əsası

Əmək məhsuldarlığı uzunmüddətli dövrdə həyat səviyyəsinə real əməkhaqqı vasitəsilə birbaşa təsir edir. Nəzəriyyə sübut edir ki, real əməkhaqqının ümumi artımı real ifadədə əmək məhsuldarlığının artımı ilə müəyyən edilir. Bu, istehsalda əməyin payı və satışda əməyin payı (istehsalda əməyin payının istehlak qiymətləri indeksinə nisbəti) ilə əlaqələndir. İstehsalda əməyin payı və satışda əməyin payının artımı məhdud olduğu üçün bunların heç birinin artımı əməkhaqqının davamlı artımına səbəb olmur. Yalnız əmək məhsuldarlığı həyat standartlarını yüksəldir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda [5] istehsal prosesi Kobb-Duglas modeli adlanan aşağıdakı modellə ifadə edilir:

$$y = AK^{\alpha}L^{1-\alpha}, \quad (1)$$

burada y – real ümumi buraxılış (və ya istehsal), K – kapital, L – əmək, $1-\alpha$ gəlirin (ümumi buraxılışın) əməyə düşən hissəsi, α – gəlirin (ümumi buraxılışın) kapitalla düşən hissəsidir. Funksiya aşağıdakı şərtlərlə qurulur:

- Texnoloji dəyişikliyin (A) ekzogenliyi. Belə ki, texnoloji dəyişiklik bu modeldə müəyyən olunmur. Əmək və ya kapital iqtisadiyyatda texnoloji dəyişikliyə təsir etmir.
- Miqyasın sabit artımı. İstehsalın hər iki amilinin (əmək və kapital) eyni nisbətdə atımı (məsələn 10%) istehsalın ekvivalent miqyasda (10%) artımına səbəb olur. Bu şərt $0 < \alpha < 1$ olduqda doğrudur.
- Hər bir amilin artmasıyla payının azalması. İstehsalın bir amilini artırıb digərini sabit saxladıqda artan amilin marjinal məhsulu azalır.

Tənlik (1) – dən alınan törəmə bu şərti aydın izah edir.

$$\frac{\partial y}{\partial L} = \frac{AK^{\alpha}(1-\alpha)}{L^{\alpha}}, \quad (2)$$

Kəsrin surəti müsbət olduğu üçün ($\alpha < 1$) və əmək kəsrin məxrəcində olduğu üçün, əməyin kəmiyyətinin artımı onun marjinal məhsulunu azaldır.

- Mükəmməl rəqabət şəraiti. Yəni əmək və kapitalın sərbəst rəqabətə malik olması və əməliyyatların dəyərinin qeyri-maddiliyi. Hər bir istehsal amili üzrə marjinal məhsulun gəliri (marjinal məhsulun istehsal olunan məhsulun qiymətinə hasili) hər bir istehsal amili üzrə ödənişə bərabər hesab olunur. Misal üçün, hər bir müəssisə əmək cəlbini o vaxta qədər həyata keçirir ki, marjinal əməyin məhsulu əməyin ödənişinə bərabər olsun. Tənlik (2)-dən istifadə edərək marjinal məhsulla real əməkhaqqı ($MP_{\text{əmək}}$) əlaqələndirilir:

$$\frac{\partial y}{\partial L} = MP_{\text{əmək}} = w, \quad (3)$$

burada w – real əməkhaqqıdır (natural formada ifadə olunur).

Mükəmməl rəqabətin olmadığı real həyatda əmək öz marjinal məhsulu qədər ödənmir. Marjinal məhsulun gəliri, yəni əlavə bir saatda qazanılan gəlir isə tənlik (1)-i istehsal olunan məhsulun qiymətinə (P_y) vurmaqla tapılır:

$$Y = P_y AK^{\alpha} L^{1-\alpha}, \quad (4)$$

burada Y – cari valyuta ilə ölçülən ümumi buraxılışdır (istehsaldır). Əməyin marjinal gəliri isə belə tapılır:

$$\frac{\partial Y}{\partial L} = \frac{P_y AK^{\alpha}(1-\alpha)}{L^{\alpha}} = MP_{\text{əmək}} = P_y w = W, \quad (5)$$

burada W - bir saat işə cari valyutada ifadə olunan nominal əməkhaqqı, w - məhsul

vahidi ilə ifadə olunan real əməkhaqqıdır. Nominal əməkhaqqını real əməkhaqqına çevirmək üçün istehsal olunan məhsulun qiymətinə (P_y) bölürük:

$$\frac{W}{P_y} = w, \quad (6)$$

Əmək məhsuldarlığı orta göstərici kimi real istehsal olunmuş məhsulun (y), əməy, yəni işlənmiş saatların kəmiyyətinə və ya işçilərin sayına (L) bölünməsi ilə tapılır:

$$\text{Əmək məhsuldarlığı} = \frac{y}{L}, \quad (7)$$

(1)-i (7)-də yerinə yazsaq, alırıq:

$$\text{Əmək məhsuldarlığı} = A \left(\frac{K}{L} \right)^\alpha = \gamma, \quad (8)$$

Yuxarıda standart iqtisadi modeldə qeyd olunduğu kimi, sabit miqyas artımı olduqda, marjinal məhsul və orta əmək məhsuldarlığı bərabərləşir:

$$w = A \left(\frac{K}{L} \right)^\alpha \quad (9)$$

Əməyin ümumi ödənişi (Y_L) saatlıq nominal əməkhaqqının (W) ümumi işlənmiş saatların kəmiyyətinə hasili ilə müəyyən edilir:

$$W \times L = Y_L, \quad (10)$$

$$\text{Əməyin payı} = \frac{Y_L}{Y} = 1 - \alpha = \phi, \quad (11)$$

(10)-cu tənliyin sürət və məxrəcini istehsal olunan məhsulun qiymətinə (P_y) və işlənmiş saatların miqdarına böldükdə, aşağıdakı nəticə alınır:

$$\frac{\left(\frac{W \times L}{P_y \times L} \right)}{\left(\frac{Y}{P_y \times L} \right)} = \frac{w}{\left(\frac{Y}{L} \right)} = \frac{\text{Real əməkhaqqı}}{\text{Əmək məhsuldarlığı}}, \quad (12)$$

$$\text{Əməyin payı} = \phi = \frac{\text{Real əməkhaqqı}}{\text{Əmək məhsuldarlığı}}, \quad (13)$$

(13)-cü tənliyin hər iki tərəfini əmək məhsuldarlığına vurub, loqarifmləyib və zamana görə törəmə aldıqda, aşağıdakı ifadə alınır:

$$\Delta \text{Real əməkhaqqı} = \Delta \text{Əməyin payı} + \Delta \text{Əmək məhsuldarlığı}$$

Burada Δ – işarəsi dəyişənlərin faizlə artmasını və ya azalmasını göstərir. Bunu loqarifmik asılılıqla da əvəz etmək olar. Göründüyü kimi real əməkhaqqında dəyişiklik tam olaraq əməyin payının və əmək məhsuldarlığının artımı ilə izah olunur.

Fişer, Hostland və Dufor [6] hesab edirlər ki, uzunmüddətli dövrdə real əməkhaqqının və əmək məhsuldarlığının artım templəri uzlaşmır və bu da əsaslı mübahisə mövzudur. Bu səbəbdən nominal əməkhaqqını real əməkhaqqına əvəzləyici dəyişən (proxy variable) kimi götürmək olar.

Gəlirlərin paylanması neoklassik nəzəriyyəsində real əməkhaqqının (W/P) əməyin marjinal məhsuluna bərabər olduğu deyilir. Kobb-Duqlas istehsal funksiyasından isə, əməyin marjinal məhsulunun əmək məhsuldarlığına (Y/L) mütənəsib olduğu məlumdur. Əgər bu nəzəriyyə doğrudursa, onda əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi həm məşğul şəxslərin sayını, həm də cəmiyyətin həyat standartlarını yük-

səltməlidir. Məsələn, 1960-cı ildən 2013-cü ilədək ABŞ iqtisadiyyatının statistik məlumatları onu göstərmişdir ki, əmək məhsuldarlığının artımı ilə əməkhaqlarının artımı düz mütənəssib olmuşdur. Yaxud, əmək məhsuldarlığının azaldığı dövrdə əməkhaqları da düz mütənəssib olaraq azalmışdır. Bu da nəzəriyyənin təsdiqi deməkdir. Eyni zamanda məlum olmuşdur ki, əmək məhsuldarlığının artımı əməkhaqqının artımını qabaqlayır [7].

Minser modelində əməkhaqqının təhsil, təcrübə və təhsilə investisiyadan asılılığı araşdırılmışdır [8]. Əmək məhsuldarlığının tədqiqi modellərində kapitalın intensivliyi, işçi başına investisiya miqdarı, işçilərin təhsil və təcrübə səviyyəsi, kapital və texnoloji inkişaf səviyyəsi əsas müəyyənedici amillər kimi götürülmüşdür. Qeyd olunan amillər əməkhaqqının artım tempini də analoji qaydada müəyyən edir [9].

Digər tərəfdən, əməkhaqqı makroiqtisadi səviyyədə Filips əyrisinə uyğun olaraq işsizlik faizindən asılı olaraq araşdırılır. Blanchflowerin MDB və qərbi Avropa ölkələri üzrə araşdırmasında işsizlik səviyyəsi ilə aşağıdakı amillər arasında yüksək korrelyasiyanın olduğu müəyyən edilmişdir:

- təhsil səviyyəsinin aşağı olması
- qadınlar
- gənclər

Blanchflower və Osvald əməkhaqqı və işsizlik səviyyəsi arasında loqarifmik mənfi asılılığın olduğunu müəyyən etmişlər. Məşğulluğun yüksək olduğu regionda çalışanların əməkhaqlarının məşğulluğun az olduğu regiona nisbətən az olduğu məlum olmuşdur. Ölkələr üzrə araşdırmalar da oxşar nəticə vermişdir və digər əməkhaqqına təsir edən amillər nəzərə alınmadan ilkin asılılıq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

$$\ln w = -0.1 \ln U + \text{digər dəyişənlər}, \quad (14)$$

Burada $\ln w$ – əməkhaqqının natural loqarifmi, $\ln U$ – işçinin aid olduğu regionda işsizlik səviyyəsinin natural loqarifmidir. Bu model istənilən ölkə üçün işləkdir və onu nəzərdə tutur ki, əməkhaqqının işsizliyə görə elastikliyi -0.1-ə bərabərdir. Nəzəri olaraq işsizliyin ikiqat artımı əməkhaqqının 10% azalması deməkdir. Nəzəri olaraq bu tənlik belə izah olunur: lokal yüksək işsizlik işçilərin həyat səviyyəsini çətinləşdirir (yəni işdən azad olunsalar, iş tapmaq çətinliyi ilə üzləşəcəklər) və ona görə də haqlarının səxavətlə ödənilməsi onlar üçün zəruri olmur [10, 11].

Digər tərəfdən, əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsi arasında korrelyasiyanın olması istisna edilmir. Əmək məhsuldarlığı işsizlik səviyyəsinə iki müxtəlif mexanizmlə təsir edir: bir tərəfdən, əmək məhsuldarlığının artımı istehsalın (ümumi baraxılışın) sabit qalması halında əməyə tələbi azaldır. İşsizliyin artması isə məcmu tələbin azalması ilə nəticələnir. Digər tərəfdən, əmək məhsuldarlığının artması istehsal olunan məhsulun dəyərini və qiymətini aşağı salır. Aşağı qiymətlər isə məcmu tələbi artırır ki, bu da məşğulluğun artmasına gətirib çıxarır [12].

Shapiro və Stiglitz hesab edirlər ki, işsizlik səviyyəsi makroiqtisadi “intizam” rolunu oynayır, hansı ki işçiləri öz işlərində təşəbbüskarlığın artırılmasına təhrik edir [13].

Beləliklə, qurulacaq modellərdə işsizlik səviyyəsini növlərinə ayırmadan ümumiləşdirilmiş makroiqtisadi göstərici kimi daxil etdiyimizdən Blanchflower və Osvald tərəfindən alınan əməkhaqqı və işsizlik səviyyəsi arasında asılılıqdan fərqli nəticələrin alınacağı labüddür.

3. Məsələnin qoyuluşu

Məlum olur ki, əmək məhsuldarlığı əməkhaqqını artıran, işsizlik faizi isə azaldan amildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əmək məhsuldarlığının artım tempi əməkhaqlarının artım tempini üstələdiyi üçün bu iki amilin birgə təsirinin əməkhaqqının artım tempini dəqiq müəyyən edəcəyini fərz edək. Onda, əməkhaqqının əmək məhsuldarlığından və işsizlikdən asılılığını funksional şəkildə belə ifadə edə bilərik:

$$\partial H = f(\partial M, \dot{I}S, u), \quad (15)$$

burada ∂H – aylıq əməkhaqqı, ∂M – illik əmək məhsuldarlığı, $\dot{I}S$ – işsizlik səviyyəsi (faizlə), u – funksiyaya praktiki olaraq daxil edilməsi mümkün olmayan digər dəyişənlərin təsirini kompensasiya edən qalıqlardır.

$$\ln \partial H = \beta_1 \ln \partial M + \beta_2 \ln \dot{I}S, \quad (16)$$

Göründüyü kimi, funksiyaya sərbəst hədd və qalıqlar daxil edilməyib. Qalıqların hesablanması praktiki olaraq mümkün deyil, sərbəst hədd β_0 -ın isə iqtisadi mənası yoxdur. Əmək məhsuldarlığının olmadığı halda, əməkhaqqının olması da mümkün deyil.

Əməkhaqqının əmək məhsuldarlığı və işsizlik faizindən asılı olmamasını sıfır hipotez qəbul edək:

$$\beta_1 = \beta_2 = 0$$

Alternativ hipotez kimi əmsalların sıfırdan fərqli olmasını qəbul edirik.

$$\beta_1 \neq \beta_2 \neq 0$$

Təklif etdiyimiz modeli cədvəl 2-də müəyyən edilən sosial qruplardan seçilən nisbətən yüksək xüsusi çəkiyə malik iqtisadi fəaliyyət növlərinə tətbiq edirik. Cədvəl 3 məlumatlarından [14] və Eviews 7 proqram paketindən [15] istifadə edərək Qauss-Markov şərtləri daxilində və Ən Kiçik Kvadratlar Üsulu ilə Regressiya tənliklərini qururuq.

Qalıqların kvadratları cəmi əmsallardan asılı funksiyadır, Durbin-Watson statistikasını isə onun əsasında hesablanır. Durbin-Watson statistikasını yalnız sərbəst həddin mövcudluğu halında nəzərə alındığı üçün tənliklərə sərbəst hədd hər dəfə yenidən daxil edilərək alınan göstəricilər əsas götürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, Eviews 7 proqramı sərbəst həddin modelə daxil edilmədiyi halda F-testi hesablamır. Bu səbəbdən t-test nəticələrini əsas hesab olunur.

Cədvəl 3. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə göstəricilər

	İllər											
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Əmək haqqına təsir edən amillər	7.3	6.8	6.5	6.1	6	5.6	5.4	5.2	5	4.9	5	5
İşsizlik, faizlə												
Kənd təsərrüfatında əmək haqqı, man	41.6	52.5	86.8	114.7	130	160.3	196.4	201.1	217.9	241.3	245.8	253.8
Kənd təsərrüfatında ümumi buraxılış, mln man	1891.6	2151.4	3060.4	3652.9	3875.5	4117.0	4945.7	5281.5	5836.7	5814.9	6270.6	6220.7
Kənd təsərrüfatında çalışanların sayı, min nəfər	1573.6	1547.2	1550.7	1553.1	1562.4	1655.0	1657.4	1673.8	1677.4	1691.7	1698.4	1729.6
Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı, man	1202.1	1390.5	1973.6	2352.0	2480.5	2487.6	2984.0	3155.4	3479.6	3437.3	3692.1	3596.6
Təhsil sahəsində əmək haqqı, man	66.0	79.6	145.4	214.4	260.0	271.8	283.4	287.3	293.6	298.0	301.1	307.0
Təhsil sahəsi üzrə ümumi buraxılış, mln man	429.1	556.8	858.9	1280.0	1487.7	1696.4	1848.8	2104.2	2321.2	2356.8	2397.0	2411.0
Təhsil sahəsi üzrə işçilərin sayı, min nəfər	326.7	329.9	338.9	344.2	346.9	345.3	337.4	336	338.2	337.2	338.4	337
Təhsil sahəsi üzrə əmək məhsuldarlığı, min man/ışçı	1313.4	1687.8	2534.4	3718.8	4288.6	4912.8	5479.5	6262.5	6863.4	6989.3	7083.3	7154.3
Emal sahəsində əmək haqqı, man	115.9	141.0	190.4	251.7	267.5	320.5	354.5	398.8	439.3	495.4	527.9	542.9
Emal sahəsində ümumi buraxılış, mln man	3158.6	4374.0	4920.5	5701.4	4837.4	5746.3	6444.4	7044.7	7243.8	8071.5	8359.3	9244.5

Emal sahəsi üzrə işçilərin sayı, min nəfər	104.5	110.5	110.1	105.5	95.1	84.8	93.1	97.6	102.2	102.9	94.4	100.7
Emal sahəsi üzrə əmək məhsuldarlığı, min man	30225.8	39583.7	44691.2	54041.7	50866.5	67762.9	69220.2	72179.3	70878.7	78440.2	88551.9	91802.4
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti sahəsində əmək haqqı, man	311.70	535.50	707.80	785.40	812.80	990.20	1004.50	1055.50	1126.40	1198.80	1210.9	1229.2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti üzrə ümumi buraxılış, min man	269.0	346.4	618.2	931.9	949.5	691.9	954.6	1346.1	1546.6	1836.6	1933.9	1945.2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti sahəsində işçilərin sayı, min nəfər	11.8	14.0	17.5	19.7	20.8	24.4	21.9	24.7	28.4	30.9	30.1	25
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti sahəsi üzrə əmək məhsuldarlığı, min man/İşçi	22796.6	24742.9	35325.7	47304.6	45649.0	28356.6	43589.0	54498.0	54457.7	59436.9	64249.2	77808
Mədən sənayesində əmək haqqı, man	507.3	636.8	851.2	1008.2	992.8	1004.7	1180.4	1402.0	1516.3	1753.8	2171.1	2807.2
Mədən sahəsində ümumi buraxılış, min man	6012.8	10573.8	16412.7	22631.3	16459.6	20862.6	26894.3	25606.0	24656.5	21981.0	16197.0	21148.8
Mədən sahəsi üzrə işçilərin sayı, min nəfər	40.3	41.0	40.9	40.1	35.5	34.7	34.2	37.3	37.3	35.5	34.2	34.1
Mədən sənayesi üzrə əmək məhsuldarlığı, min man/İşçi	149201.0	257897.6	401288.5	564371.6	463650.7	601227.7	786383.0	686487.9	661032.2	619183.1	473596.5	620199.4

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib, əmək məhsuldarlığı müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

4. Modellərin analizi

EvIEWS 7 tətbiqi proqram paketinin vasitəsilə aldığımız nəticələrdən görünür ki, qurulan modellərdə əmsallar, xüsusilə əmək məhsuldarlığı əmsalı yüksək ölçüdə statistik əhəmiyyətlidir. t-test vasitəsilə yoxlanan əmsalların statistik əhəmiyyətliliyi sərbəst dəyişənlərin, yəni əmək məhsuldarlığının və işsizlik səviyyəsinin ayrı-ayrılıqda asılı dəyişənə, yəni əməkhaqqına marjinal təsirini xarakterizə edir. Determinasiya əmsalı olan R^2 -statistika 0.64–0.98 arasında dəyişir ki, bu da reqressiya tənliyinin, asılı dəyişənin, yəni əməkhaqqının variasiyasını nə dərəcədə əhatə etdiyini göstərir. Əmək məhsuldarlığının və işsizlik səviyyəsinin birlikdə əməkhaqqına təsirini və əsaslı əlaqəsini müəyyən edən bu göstəricilər birlikdə əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsinin əməkhaqqını izah edə biləcək və ya ona təsir edən əsas amillər olduğunu göstərir [16-19]. Beləliklə, sıfır hipotezi rədd edirik.

Cədvəl 4. Kənd təsərrüfatı

$$\text{LOG(EH)} = 1.01546054586 * \text{LOG(EM)} - 1.73559607259 * \text{LOG(IS)}$$

Dependent Variable: LOG(EH)

Method: Least Squares

Date: 08/27/18 Time: 11:48

Sample: 1 12

Included observations: 12

$$\text{LOG(EH)} = C(1) * \text{LOG(EM)} + C(2) * \text{LOG(IS)}$$

	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	1.015461	0.020166	50.35467	0.0000
C(2)	-1.735596	0.090818	-19.11081	0.0000
R-squared	0.989707	Mean dependent var		4.944543
Adjusted R-squared	0.988678	S.D. dependent var		0.613133
S.E. of regression	0.065241	Akaike info criterion		-2.470446
Sum squared resid	0.042564	Schwarz criterion		-2.389629
Log likelihood	16.82268	Hannan-Quinn criter.		-2.500368
Durbin-Watson stat	1.058885			

Kənd təsərrüfatı sahəsi işçilərinin əməkhaqlarının əmək məhsuldarlığından və işsizlik səviyyəsindən asılılığı Cədvəl 4-də göstərilmişdir. Bu sahə üçün statistik məlumatlarda göstərilən əməkhaqqı yalnız müəssisələrə aid olduğundan reallığı tam əks etdirmir. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən, sadəcə pay torpağı olub, ondan istifadə etməyənlər də məşğul sayıldığından [20] və bu sahədə çalışanların sayının 1.7 mln nəfər olduğunu nəzərə alsaq, onları həm I, həm də II sosial qrupa aid etmək olar. Reqressiya tənliyi onu ifadə edir ki, il ərzində əmək məhsuldarlığının iki dəfə artımı əməkhaqqını 102% artırır, işsizlik səviyyəsinin iki dəfə artımı isə əməkhaqqını 174% azaldır. Durbin-Watson statistikasının (12, 2)

sərbəstlik dərəcəsi ilə aşağı həddi $d_L = 0.812$, yuxarı həddi $d_U = 1.579$ -dur. Durbin-Watson statistikasi sərbəst hədd modelə daxil edildikdə, 1.27 qiymətini alır, bu da qalıqlar arasında davamlı avtokorrelyasiyanın olmadığını göstərir.

Breush-Pagan-Godfrey testi nəticələri

F-statistic	0.629327	Prob. F(2,9)	0.5549
Obs*R-squared	1.472304	Prob. Chi-Square(2)	0.4790
Scaled explained SS	0.986748	Prob. Chi-Square(2)	0.6106

qalıqların dispersiyasının sabit olduğunu, Normallıq testi 0.784857 ehtimalla qalıqların normal paylandığını, Augmented Dickey Fuller testi 0.6894 ehtimalla stasionarlığın olmadığını göstərir.

Regressiya cədvəl məlumatlarından istifadə edərək kənd təsərrüfatı sənayesi sahəsi üzrə əmsalların 10 sərbəstlik dərəcəsi ilə 95% əhəmiyyətliklə inamlı intervalları qururuq.

$$\begin{aligned} \bar{\beta} - t_{crit, 2.5\%} \times s.e.(\beta) &\leq \beta \leq \bar{X} + t_{crit, 2.5\%} \times s.e.(\bar{\beta}) \\ 0.9705 &\leq \beta_1 \leq 1.0604 \\ -1.9380 &\leq \beta_2 \leq -1.5332 \end{aligned}$$

Cədvəl 5. Təhsil

LOG(EH)=0.753975850035*LOG(EM)-0.547722431945*LOG(IS)

Dependent Variable: LOG(EH)

Method: Least Squares

Date: 08/27/18 Time: 11:53

Sample: 1 12

Included observations: 12

LOG(EH)=C(1)*LOG(EM)+C(2)*LOG(IS)

	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	0.753976	0.035002	21.54073	0.0000
C(2)	-0.547722	0.168291	-3.254611	0.0087
R-squared	0.936989	Mean dependent var		5.350061
Adjusted R-squared	0.930688	S.D. dependent var		0.541490
S.E. of regression	0.142559	Akaike info criterion		-0.907109
Sum squared resid	0.203231	Schwarz criterion		-0.826291
Log likelihood	7.442654	Hannan-Quinn criter.		-0.937031
Durbin-Watson stat	0.564647			

Təhsil sahəsi işçilərinin əməkhaqlarının əmək məhsuldarlığından və işsizlik səviyyəsindən asılılığı Cədvəl 5-də göstərilmişdir. Bu sahədə çalışanları II sosial qrupa

aid etmək olar. Reqrressiya tənliyi onu ifadə edir ki, il ərzində əmək məhsuldarlığının iki dəfə artımı əməkhaqqını 74% artırır, işsizlik səviyyəsinin iki dəfə artımı isə əməkhaqqını 54% azaldır. Durbin-Watson statistikasına sərbəst hədd modelə daxil edildikdə, 1.93 qiymətini alır, bu da qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını nəzərdə tutan sıfır hipotezin rədd edilmədiyini göstərir.

Breush-Pagan-Godfrey testi nəticələri

F-statistic	2.013409	Prob. F(3,8)	0.1907
Obs*R-squared	5.162504	Prob. Chi-Square(3)	0.1603
Scaled explained SS	1.284375	Prob. Chi-Square(3)	0.7328

qalıqların dispersiyasının sabit olduğunu, Normallıq testi 0.571863 ehtimalla qalıqların normal paylandığını, Augmented Dickey Fuller testi 0.92 ehtimalla stasionarlığın olmadığını göstərir.

Əmsalların inamlı intervalları aşağıdakı kimidir:

$$0.6760 \leq \beta_1 \leq 0.8320$$

$$-0.9227 \leq \beta_2 \leq -0.1728$$

Cədvəl 6. Emal sənayesi

$$\text{LOG(EH)} = 0.801733761192 * \text{LOG(EM)} - 1.78988210706 * \text{LOG(IS)}$$

Dependent Variable: LOG(EH)

Method: Least Squares

Date: 08/27/18 Time: 11:57

Sample: 1 12

Included observations: 12

$$\text{LOG(EH)} = \text{C}(1) * \text{LOG(EM)} + \text{C}(2) * \text{LOG(IS)}$$

	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	0.801734	0.014746	54.36798	0.0000
C(2)	-1.789882	0.093171	-19.21071	0.0000
R-squared	0.988354	Mean dependent var		5.712784
Adjusted R-squared	0.987190	S.D. dependent var		0.513966
S.E. of regression	0.058172	Akaike info criterion		-2.699811
Sum squared resid	0.033840	Schwarz criterion		-2.618994
Log likelihood	18.19887	Hannan-Quinn criter.		-2.729733
Durbin-Watson stat	2.225820			

Emal sahəsi işçilərinin əməkhaqlarının əmək məhsuldarlığından və işsizlik səviyyəsindən asılılığı Cədvəl 6-da göstərilmişdir. Bu sahədə çalışanları III sosial qrupa aid etmək olar. Reqrressiya tənliyi onu ifadə edir ki, il ərzində əmək məhsuldarlığının iki dəfə artımı əməkhaqqını 80% artırır, işsizlik səviyyəsinin iki dəfə artımı isə əməkhaqqını 179% azaldır. Durbin-Watson statistikasına sərbəst hədd modelə daxil

edildikdə 1.95 qiymətini alır, bu da qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını nəzərdə tutan sıfır hipotezin rədd edilmədiyini göstərir.

Breush-Pagan-Godfrey testi nəticələri

F-statistic	1.097278	Prob. F(2,9)	0.3746
Obs*R-squared	2.352454	Prob. Chi-Square(2)	0.3084
Scaled explained SS	1.706670	Prob. Chi-Square(2)	0.4260

qalıqların dispersiyasının sabit olduğunu, Normallıq testi 0.972094 ehtimalla qalıqların normal paylandığını, Augmented Dickey Fuller testi 0.5342 ehtimalla stasionarlığın olmadığını göstərir.

Ömsalların inamlı intervalları aşağıdakı kimidir:

$$0.7689 \leq \beta_1 \leq 0.8346$$

$$-1.9975 \leq \beta_2 \leq -1.5823$$

Cədvəl 7. Maliyyə və sığorta

$$\text{LOG(EH)} = 0.762630591496 * \text{LOG(EM)} - 0.80208949397 * \text{LOG(IS)}$$

Dependent Variable: LOG(EH)

Method: Least Squares

Date: 08/27/18 Time: 11:55

Sample: 1 12

Included observations: 12

$$\text{LOG(EH)} = C(1) * \text{LOG(EM)} + C(2) * \text{LOG(IS)}$$

	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	0.762631	0.050544	15.08844	0.0000
C(2)	-0.802089	0.310041	-2.587043	0.0271
R-squared	0.784445	Mean dependent var		6.754592
Adjusted R-squared	0.762889	S.D. dependent var		0.406480
S.E. of regression	0.197931	Akaike info criterion		-0.250782
Sum squared resid	0.391768	Schwarz criterion		-0.169964
Log likelihood	3.504694	Hannan-Quinn criter.		-0.280704
Durbin-Watson stat	1.595742			

Maliyyə və sığorta sahəsi işçilərinin əməkhaqlarının əmək məhsuldarlığından və işsizlik səviyyəsindən asılılığı Cədvəl 7-də göstərilmişdir. Bu sahədə çalışanları IV sosial qrupa aid etmək olar. Reqressiya tənliyi onu ifadə edir ki, il ərzində əmək məhsuldarlığının iki dəfə artımı əməkhaqqını 76% artırır, işsizlik səviyyəsinin iki dəfə artımı isə əməkhaqqını 80% azaldır. Durbin-Watson statistikasısı sərbəst hədd modelə daxil edildikdə 0.97 qiymətini alır, bu da qalıqlar arasında davamlı avtokorrelyasiyanın olmadığını göstərir. Breush-Pagan-Godfrey testi nəticələri qalıqların

dispersiyasının sabit olması haqqında qərar vermək üçün kifayət etmədiyindən digər analoji testə müracət edirik.

White testi nəticələri			
F-statistic	2.452496	Prob. F(3,8)	0.1380
Obs*R-squared	5.748978	Prob. Chi-Square(3)	0.1245
Scaled explained SS	6.841464	Prob. Chi-Square(3)	0.0771

qalıqların dispersiyasının sabit olduğunu nəzərdə tutan sıfır hipotezi rədd etmir. Normallıq testi 0.571863 ehtimalla qalıqların normal paylandığını, Augmented Dickey Fuller testi 0.0483 ehtimalla stasionarlığın olmadığını göstərir ki, bu da stasionarlığın olmadığını nəzərdə tutan sıfır hipotezin rədd edilə biləcəyini göstərir.

Ömsalların inamlı intervalları aşağıdakı kimidir:

$$0.6500 \leq \beta_1 \leq 0.8753$$

$$-1.4929 \leq \beta_2 \leq -0.1113$$

Cədvəl 8. Mədən sənayesi

$$\text{LOG(EH)} = 0.681284116893 * \text{LOG(EM)} - 1.06091533663 * \text{LOG(IS)}$$

Dependent Variable: LOG(EH)

Method: Least Squares

Date: 08/27/18 Time: 12:00

Sample: 1 12

Included observations: 12

$$\text{LOG(EH)} = C(1) * \text{LOG(EM)} + C(2) * \text{LOG(IS)}$$

	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	0.681284	0.064435	10.57317	0.0000
C(2)	-1.060915	0.484182	-2.191148	0.0532
R-squared	0.644567	Mean dependent var		7.074739
Adjusted R-squared	0.609024	S.D. dependent var		0.491075
S.E. of regression	0.307060	Akaike info criterion		0.627465
Sum squared resid	0.942859	Schwarz criterion		0.708283
Log likelihood	-1.764789	Hannan-Quinn criter.		0.597543
Durbin-Watson stat	0.426671			

Mədən sahəsi işçilərinin əməkhaqlarının əmək məhsuldarlığından və işsizlik səviyyəsindən asılılığı Cədvəl 8-də göstərilmişdir. Bu sahədə çalışanları V sosial qrupa aid etmək olar. Regressiya tənliyi onu ifadə edir ki, il ərzində əmək məhsuldarlığının iki dəfə artımı əməkhaqqını 68% artırır, işsizlik səviyyəsinin iki dəfə artımı isə əməkhaqqını 106% azaldır. Durbin-Watson statistikasına sərbəst hədd modelə daxil edildikdə 0.76 qiymətini alır, bu da qalıqlar arasında müsbət avtokorrelyasiyanın ola biləcəyini göstərir.

Breush-Pagan-Godfrey testi nəticələri

F-statistic	1.463623	Prob. F(2,9)	0.2816
Obs*R-squared	2.945102	Prob. Chi-Square(2)	0.2293
Scaled explained SS	1.643068	Prob. Chi-Square(2)	0.4398

qalıqların dispersiyasının sabit olduğunu, Normallıq testi 0.569934 ehtimalla qalıqların normal paylandığını, Augmented Dickey Fuller testi 0.1609 ehtimalla stasionarlığın olmadığını göstərir.

Əmsalların inamlı intervalları aşağıdakı kimidir:

$$0.5377 \leq \mu_1 \leq 0.8249$$

$$-2.1397 \leq \mu_2 \leq 0.0179$$

İndi isə qruplar üzrə əməkhaqqının ƏKKÜ ilə Reqressiyasının ümumiləşmiş cədvəlini quraq (cədvəl 9).

Cədvəl 9. Sosial qruplar üzrə əməkhaqqı modellərinin əsas göstəriciləri

Sosial təbəqələrin seçmə təmsilçilərinin əməkhaqqısı	Əmsallar		R^2	Durbin-Watson stat.
	Əmək məhsuldarlığı (β_1)	İşsizlik faizi (β_2)		
Kənd təsərrüfatı işçiləri	1.015461	-1.735596	0.99	1.06
	50.35****	-19.11****		
Təhsil işçiləri	0.753976	-0.547722	0.94	0.56
	21.54****	-3.25***		
Emal sənayesi işçiləri	0.801734	-1.789882	0.99	2.23
	54.37****	-19.21****		
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti işçiləri	0.762631	-0.802089	0.78	1.6
	15.09****	-2.59**		
Mədən sənayesi işçiləri	0.681284	-1.060915	0.64	0.43
	10.57****	-2.19*		

Qeyd: ****- işarəsi 99,9%, *** işarəsi – 99% ,** işarəsi – 95%, * işarəsi – 90% statistik əhəmiyyətliyi bildirir. Əmsalların aşağısında t-statistika verilmişdir.

Nəticə

Məqalədə Azərbaycanda işləyən əhalinin sosial təbəqələrə nisbi bölgüsü aparılmışdır. Göründüyü kimi işləyənlərin 71,21%-i kəsib təbəqəyə, 22,3%-i aztəminatlı təbəqəyə aiddir. Qruplar üzrə işçi sayına görə daha çox xüsusi çəkisi olan kənd təsərrüfatı, mədən, emal, təhsil, səhiyyə sahələrinin əməkhaqlarının onları təşkil edən amillərdən asılılığını araşdırdıq. Sosial qrupların həyatı obyektlərlə təminat imkanı kimi əməkhaqqına təsir edən amillərin təsir dərəcəsini müəyyən etməyə çalışdıq. Əsas diqqət tələb edən məsələ əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin vacibliyinin olması aşkarlandı ki, bu da kompleks tədbirlər, o cümlədən elmi-texniki yenilik, şaxələndirilmiş investisiya qoyuluşları və ixtisaslı əməyin tətbiqini tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Bogomolova, T. Trajectories of Movement in the Space between Poverty and Non-Poverty of the Russian Population in the 1990s and 2000s // Russian Economic Journal Eco №5, 2011.–109-120 pp.

2. Иманов, К. Нечеткие модели оценки качества социальных систем//К. Иманов, Р. Акперов / LAPLAMBERT AcademicPublishing, Saarbrücken 2013, 60 p
3. Бобков, В. Н. (2009). Каким быть региональному неравенству качества и уровня жизни? // Мир России. Т. 18. № 3. С. 61–84.
4. Əliyev, A.Z. Azərbaycanca sosial qrupların gəlirə görə təbəqələşməsinin reqressiya təhlili // Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM, № 1(19) 2017. səh.160-165
5. Sharpe, A. The relationship between labour productivity and real wage growth in Canada and OECD Countries // A. Sharpe, J. F. Arsenault, P. Harrison / CCLS Research Report No. 2008-8
6. Fisher, T. (2002) “The Long View: Labour Productivity, Labour Income and Living Standards in Canada”, T. Fisher and D. Hostland / The Review of Economic Performance and Social Progress, 2002, pp.57-67.
7. Mankiw, N.G. Macroeconomics. New York: Worth Publishers, 2016, 62 pp
8. Mincer, J. Education, Income, and Human Behaviour. NBER, 1975, 25 p
9. Turcotte, J. Productivity and Wages: Measuring the Effect of Human Capital and Technology Use from linked Employer – J. Turcotte and L.W. Rennison /Employee Data, Woking Paper 2004-01
10. Blanchflower, D.G. The wage curve// D. G. Blanchflower and A.J. Oswald/ MIT Press.,1994, Cambridge, MA.
11. David, G. Blanchflower.Unemployment, Well-Being, and Wage Curves in Eastern and Central Europe // Journal of the Japanese and International Economies 15, 2001, pp 364–402
12. Dritsakis, N. Labour productivity, wages and unemployment: an empirical investigation for Greece using causality analysis//University of Macedonia, Thessaloniki, 2006, 25 p
13. Shapiro, C. “Equilibrium unemployment as a discipline device”/ C. Shapiro and J. Stiglitz /American Economic Review, Vol.74 № 3, pp.433-44.
14. www.stat.gov.az
15. Eviews7. Users Guide I. pp.5-75
16. İmanov, Q.C. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri / Q.C. İmanov, Y. H. Həsənlı/ Bakı: Elm, 2001., səh. 48-51
17. Həsənlı Y.H. Ekonometrikaya giriş. Bakı: 2008, səh.115-152
18. Gujarati, D.N. Basic Econometrics. NY:The McGraw-Hill Companies, 2004, 1003 p
19. Dougherty, C. Introduction to Econometrics. NY: Oxford University Press, 2016, 582 p
20. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2001

ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ И ВНЕДРЕНИЯ ИНТЕГРИРОВАННОЙ УЧЕТНО-КОНТРОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В ВУЗе

И. В. Пашаева

Диссертант, кафедра «Бухгалтерский учет и аудит», UNEC
irada.pashaeva@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 2 oktyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 29 october
2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 2 October 2018; accepted 29 October; published online 25 December 2018

Резюме

В статье рассматриваются вопросы разработки и внедрения интегрированной учетно-контрольной системы в высшем образовательном учреждении, позволяющей принимать эффективные управленческие решения в ВУЗе для повышения качества образования и конкурентоспособности учреждения. Научная новизна исследования заключается в развитии методических основ по разработке и внедрению интегрированной учетно-контрольной системы ВУЗа. Прикладная значимость. В рамках проведенного исследования предложена модель интегрированной учетно-контрольной системы высшего образовательного учреждения, описаны основные этапы разработки и внедрения данной системы. Экономическая эффективность работы. Разработка и внедрение интегрированной учетно-контрольной системы ВУЗа позволит повысить качество предоставления образовательных услуг, тем самым, повысить конкурентоспособность высшего образовательного учреждения на мировом уровне.

Ключевые слова: информационно-аналитическая база, управленческий учет ВУЗа, учетно-контрольная система, интеграция данных, интегрированная учетно-контрольная модель.

JEL Classification: M41

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNTEQRASIYA EDİLMİŞ UÇOT-NƏZARƏT SİSTEMİNİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI VƏ TƏTBİQ EDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İ.V.Paşayeva

Dissertant, "Mühasibat uçotu və audit" kafedrası, UNEC

Xülasə

Məqalədə ali məktəblərdə təhsilin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan yaradan integrasiya

edilmiş uçot-nəzarət sisteminin işlənilməsi və tətbiqi məsələləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi ali təhsil müəssisəsinin inteqrasiya edilmiş uçot-nəzarət sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə metodik əsasların inkişaf etdirilməsindədir. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondadır ki, aparılmış tədqiqat çərçivəsində ali təhsil müəssisəsinin inteqrasiya edilmiş uçot-nəzarət sisteminin modeli təklif edilmiş, bu sistemin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsas mərhələləri təsvir edilmişdir. İşin iqtisadi səmərəliliyi ondan ibarətdir ki, Universitetin inteqrasiya edilmiş uçot-nəzarət sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyətini yüksəldəcək və bununla da ali təhsil müəssisələrinin dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verəcək.

Açar sözlər: informasiya-analitik bazası, ali məktəblərdə idarəetmə uçotu, uçot-nəzarət sistemi, məlumatların inteqrasiyası, inteqrasiya edilmiş uçot-nəzarət modeli.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF AN INTEGRATED ACCOUNTING AND CONTROL SYSTEM IN THE UNIVERSITY

İ.V. Pashayeva

Doctorate student of the department "Accounting and Audit", UNEC

Abstract

The article deals with the development and implementation of an integrated accounting and control system in higher educational institutions, allowing to make effective management decisions in the University to improve the quality of education and competitiveness of institutions. The scientific novelty lies in the development of methodological foundations for the development and implementation of an integrated accounting and control system of the university. Applied significance. As part of the research, the author proposes the model of an integrated accounting and control system for a higher educational institution as well as describes the main stages of development and implementation of this system. Economic efficiency of the research. Development and implementation of such a system will improve the quality of provided educational services, thereby increasing the competitiveness of higher education institutions at the global level.

Keywords: information and analytical base, management accounting of the University, accounting and control system, data integration, integrated accounting and control model.

В современной образовательной среде ключевыми тенденциями можно счи-

тять углубление понимания роли современного образования в развитии национальной системы образования, и постоянное повышение потребности в государственных услугах. Место и роль любого государства в международном разделении труда, а также конкурентоспособность государства на мировых рынках находятся в сильной зависимости от следующих факторов [1, с. 155]:

- условий, сформированных для реализации интеллектуального потенциала специалистов;
- качества подготовки специалистов.

Стратегической целью политики азербайджанского государства, согласно определениям, представленным в нормативно-правовых документах, в сфере высшего профессионального образования считается обеспечение современного качества научной и образовательной деятельности, соответствия ВУЗов перспективным и актуальным потребностям государства, общества и личности, а также сохранения фундаментальности высших образовательных учреждений и повышение их конкурентоспособности на мировом уровне.

Конкурентоспособность и результативность ВУЗов – сложных имущественных комплексов находится в полной зависимости от качества управления их экономикой, а также от рациональности ведения в высших учебных заведениях хозяйственной и финансовой деятельности. Следовательно, резкое изменение системы бюджетной поддержки высших учебных заведений, наделение их достаточной самостоятельностью в сфере управления требуют разработки новейшего управленческого механизма, который позволяет осуществлять деятельность ВУЗов как полноправных субъектов рынка.

При модернизации системы высшего образования ключевая роль состоит в повышении качества образования, в повышении экономической устойчивости и самостоятельности высших учебных заведений, а еще в совершенствовании финансовых механизмов в деятельности образовательных учреждений. Основной особенностью в данном плане считается широкое привлечение в систему образования внебюджетных средств [2].

В современных рыночных условиях, при предоставлении организациям полной финансово-хозяйственной самостоятельности считается неизбежным формирование учетно-контрольного аппарата как самостоятельной отрасли бухгалтерской деятельности [3, с. 9].

Затратный принцип финансирования бюджетных учреждений, а также некоммерческий характер их деятельности обусловили формирование положительного финансового результата. В результате этого в бюджетных учреждениях ресурсы расходуются исходя из объема выделенных ресурсов, а не по фактическим потребностям [4, с. 9]. Исходя из этого положения, можно сде-

лать вывод о том, что существующая в современных условиях система контроля расходов бюджетных учреждений является неэффективной с позиции управляемости, то есть она предполагает их расходование, а не рациональное использование. В образовательные учреждения высшего профессионального образования поступают лимиты бюджетных обязательств, на базе которых они осуществляют расходование финансовых средств [2].

Именно поэтому в высших образовательных учреждениях требуется формирование и внедрение системы интегрированной учетно-контрольной модели. Такая модель должна иметь в своей основе сформированную единую информационно-аналитическую базу, разработанную как совокупность подсистем управленческого и бухгалтерского учета. Система информационно-аналитического управления учебным учреждением в современных условиях обязана формировать надежную базу информационных данных для выработки управленческих решений, ориентированных на повышение эффективности деятельности и качества образовательных услуг. Именно она должна стать звеном, которое связывает управление, контроль и учет.

Управленческий учет ВУЗа мы будем рассматривать как интегрированную учетно-контрольную систему (ИУКС), направленную на обеспечение руководителей образовательных учреждений сведениями о расходах/доходах учреждения и его функциональных подразделений, проектов, программ и пр. для принятия управленческих решений по повышению эффективности деятельности ВУЗа.

Реализация учетной и контрольной деятельности обязана решать следующие задачи:

- а) оптимизация распределения ресурсов внутри ВУЗа;
- б) обоснованное отнесение расходов/доходов на программы образования;
- в) обоснованное отнесение расходов/доходов на структурные подразделения ВУЗа;
- г) создание информационной базы для сопоставления результативности деятельности в осуществлении обучающих программ;
- д) формирование аналитической базы для сравнения результатов деятельности образовательного учреждения с другими образовательными учреждениями;
- е) обеспечение достоверной и надежной информацией нефинансового и финансового характера руководства ВУЗа;
- ж) обеспечение эффективной реализации стратегических программ образования;
- з) обеспечение органов управления учреждением оперативной информацией.

Учетно-контрольную систему ВУЗа требуется формировать с помощью интеграции систем управленческого, статистического, налогового и бюджетно-

го учета, а также стратегического и оперативного контроля на базе интеграции информации контроля и учета.

Чтобы решить поставленную задачу необходимо сформировать двухуровневую структуру интегрированной учетно-контрольной системы управления ВУЗом на базе гармонизации контроля и учета (рисунок 1).

В модели учетно-контрольной системы ВУЗа на первом уровне находятся структурные элементы учетной системы, регулируемые со стороны государства. К ним, в частности, относятся:

- статистический учет;
- налоговый учет;
- бюджетный (бухгалтерский) учет [5, с. 32].

Названные виды учета формируют информацию для пользователей (и внутренних, и внешних) благодаря созданию отчетности (бухгалтерской, статистической и налоговой). Каждая из этих отчетностей имеет собственную специфику, методы и задачи наблюдения, а также круг наблюдаемых явлений.

В модели учетно-контрольной системы ВУЗа на втором уровне находится контрольная система, а также подсистема управленческого учета, регулирование которых осуществляется внутри ВУЗа и включает 3 модуля:

Модуль 1. Анализ результативности деятельности учреждения.

Модуль 2. Учет расходов и доходов от образовательных услуг ВУЗа.

Модуль 3. Мониторинг исполнения бюджета, а также бюджетное планирование учреждения.

Названные модули 2-го уровня формируют информацию для внутренних пользователей с помощью формирования внутренней отчетности, мониторинга и сбора информации по исполнению бюджета высшего образовательного учреждения, распределения и расчета расходов на образовательные и другие услуги. А еще определения результативности деятельности учреждения и подготовки информации для принятия соответствующих управленческих решений.

Разработка ИУКС в ВУЗе и ее дальнейшая реализация – это весьма сложный и довольно длительный процесс. Этот процесс требует установления последовательности этапов разработки ИУКС, последовательное исполнение которых позволит судить о наличии в ВУЗе интегрированной учетно-контрольной системы, способной к созданию информации, требуемой для принятия управленческих решений, направленных на развитие учебного заведения. Такая система будет способствовать повышению эффективности деятельности образовательного учреждения. Нами предложены следующие этапы разработки и внедрения интегрированной учетно-контрольной системы ВУЗа (рисунок 2).

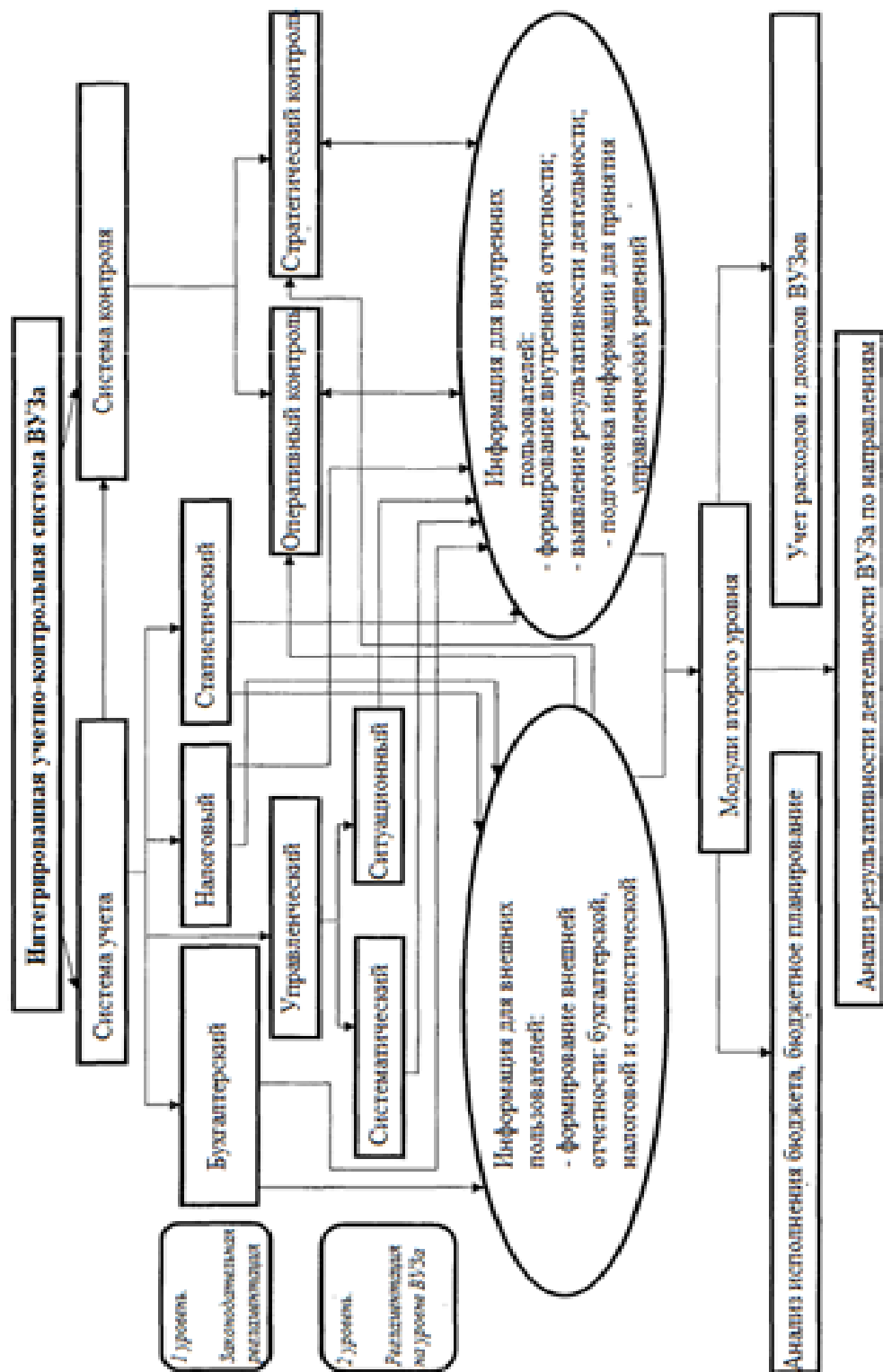

Рисунок 1 - Модель интегрированной учетно-контрольной системы ВУЗа [составлено автором исследования]

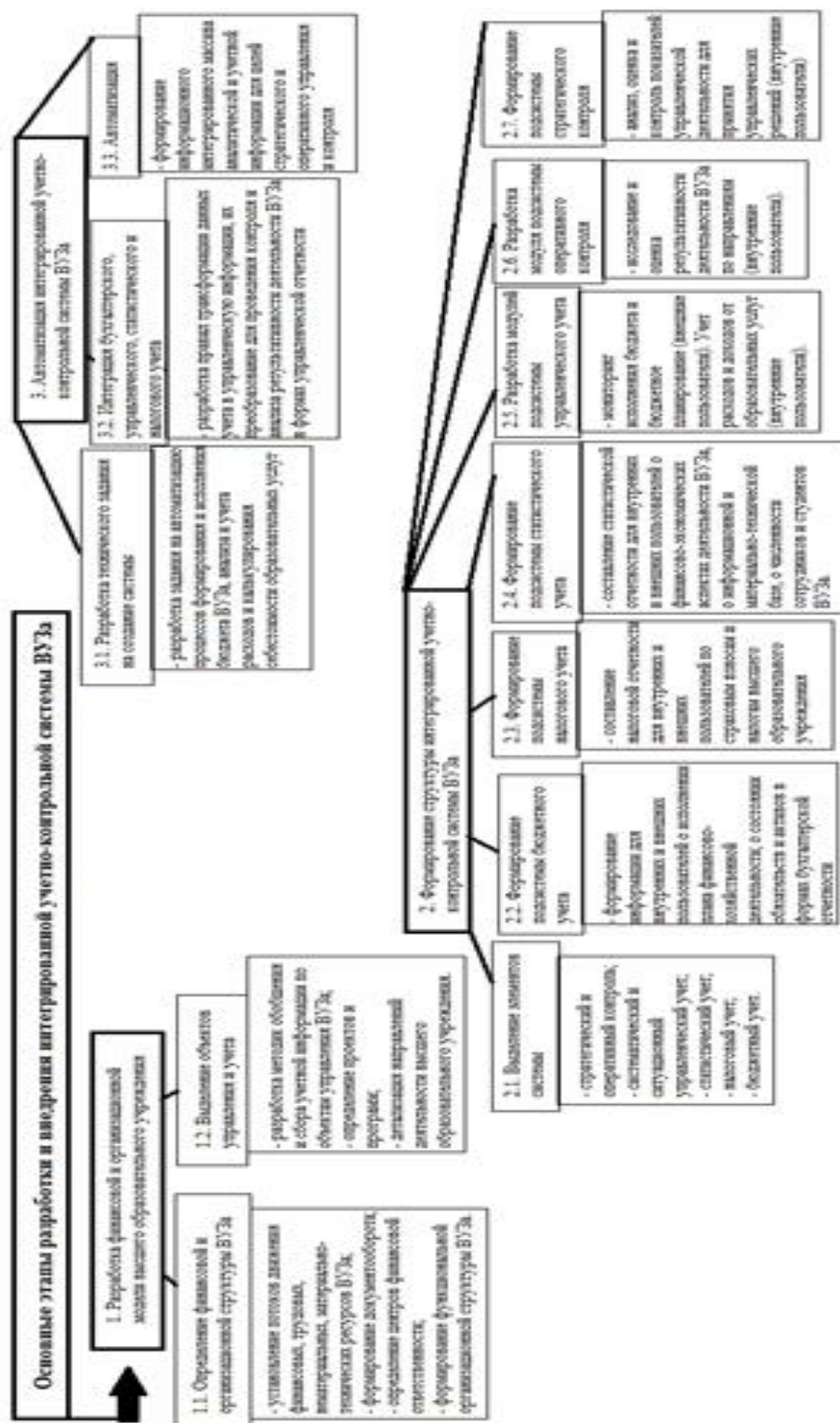

Рисунок 2 – Основные этапы разработки и внедрения интегрированной учетно-контрольной системы ВУЗа [составлено автором исследования]

Результатом реализации представленных выше этапов обязана стать такая интегрированная учетно-контрольная система ВУЗа, которая является связующим звеном между контролем, анализом и учетом, с одной стороны, и управлением, с другой стороны. Их реализация будет способствовать принятию экономически обоснованных управленческих решений в ВУЗе, а также она направлена на ее консолидацию с иными информационными системами высшего образовательного учреждения.

В нашей стране отсутствует методическая база для разработки интегрированной системы управленческого учета. А также на законодательном уровне не закреплено это понятие.

Формирование системы управленческого учета как самостоятельной деятельности в условиях рыночной экономики и предоставления финансовой и хозяйственной самостоятельности учреждениям, по мнению М.А. Вахрушиной, становится неизбежным. Ученый выделяет следующие самостоятельные виды учета: налоговый, управленческий, финансовый и производственный [3, с. 25]. К тому же, исследователь отмечает, что производственный учет нацелен на контроль производственных издержек, исследование причин их отклонения от прогнозов, определять резервы экономии, детально и четко отражать все процессы реализации и производства [3, с. 24]. Данный вид учета на сегодняшний день считается основой управленческого учета, так как он включает в себя управленческий анализ и контроль деятельности, бюджетирование, принятие оперативных решений, составление внутренней отчетности [3, с. 25]. Управленческий учет в отношении учета расходов пересекается с финансовым учетом, отличие можно наблюдать только в методах учета затрат: при первом варианте идет речь об аналитическом учете, а при втором варианте – о синтетическом учете. В настоящее время, на взгляд М.А. Вахрушиной, признано выделение налогового учета в самостоятельное направление [3, с. 25]. Следовательно, весь бухгалтерский учет начинает подразделяться на управленческий и финансовый учет [3, с. 9].

В интегрированной системе управленческого учета применяются все элементы финансового учета: отчетность и балансовое обобщение, двойная запись и счета, калькуляция и оценка, инвентаризация и документация. В управленческом учете также обширно используются статистические и математические методы, приемы экономического анализа и пр. [6, с. 39].

В составе основных целей управленческого учета выделяют:

- оптимизационные решения по вопросам политики закупок, аутсорсинга, управления структурными подразделениями и прибыльностью услуг;
- предоставление, анализ и сбор информации для руководства с целью обеспечения реализации функций планирования, оценки финансовых результатов;

- управление с помощью центров финансовой ответственности, оценка деятельности функциональных блоков и подразделений;
- участие в выборе оптимального варианта развития, анализ маркетинга, стратегий производственного развития и производственных программ, сравнение предварительных предложений и планов;
- расчет и анализ вариантов вероятного экономического эффекта в зависимости от поставленных задач;
- корректировка, контроль, обслуживание и формирование системы бюджетного планирования;
- подготовка оперативных данных для руководства с целью принятия стратегических решений по развитию учреждения.

Таким образом, основная задача управленческого учета состоит в отражении всех операций хозяйственной деятельности учреждения, что необходимо руководству для принятия эффективных решений по повышению эффективности учреждения.

Работоспособная и эффективная система управленческого учета содержит в себе следующие ключевые элементы:

- учетные процедуры представления, обработки и сбора информации пользователями;
- формы управленческой отчетности;
- учетные регистры для группировки данных;
- первичные документы управленческого учета;
- наличие контролируемых показателей;
- центры ответственности [7].

В интегрированной учетно-контрольной системе обязаны выделяться такие объекты учета, как «центры ответственности». Управление расходами бюджетных учреждений осуществляется через деятельность людей, которые отвечают за необходимость осуществления определенных расходов учреждения [8]. По мнению В.Э. Керимова, центры ответственности представляют собой сегмент учреждения, по которому целесообразно аккумулировать учетную информацию о деятельности данного центра [6, с. 88].

Следовательно, исходя из этих положений, необходимо рассматривать организационную структуру учреждения как совокупность разнообразных центров ответственности [9, с. 455]. В результате чего, учетная система обеспечивает предоставление, анализ, накопление, отражение и регистрацию информации о результатах и расходах. Также она позволяет провести оценку деятельности конкретных звеньев управленческой системы [6, с. 88].

Научный результат от внедрения интегрированной учетно-контрольной системы в образовательном учреждении высшего образования можно описать так:

- 1) прозрачная система управления финансами бюджетного учреждения, которая позволяет достигать намеченных целей;

2) достоверные данные для прогнозирования деятельности и исследования слабых и сильных сторон ВУЗа;

3) эффективное контролирование имущества, финансовых потоков и обязательств ВУЗа;

4) своевременная и достоверная информация о результатах деятельности и положении всего ВУЗа и его функциональных подразделений, проверка их соответствия целям ВУЗа.

Список использованной литературы

1. Торхова, А.Н. Разработка и внедрение информационно-аналитической системы управленческого учета в учреждениях высшего профессионального образования на примере ГОУ ВПО Тольяттинский государственный университет // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2010. - № 2. – с. 154-160.
2. Торхова, А.Н. Информационно-аналитическая система управленческого учета в учреждениях высшего профессионального образования. Автореф. дисс. 2010. Электронный ресурс: <http://economy-lib.com/informatsionno-analiticheskaya-sistema-upravlencheskogo-ucheta-v-uchrezhdeniyah-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya> Дата обращения: 1.08.2018. Доступ свободный.
3. Вахрушина, М.А. Бухгалтерский управленческий учет: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / М.А. Вахрушина – 8-е изд., испр. – М.: Издательство «Омега Л», 2010. – с. 570.
4. Панков, Д.А., Головкова, Е.А., Пашковская, Л.В., Анализ хозяйственной деятельности бюджетной организации – М.: Новое знание, 2012. – 409 с.
5. Торхова, А.Н. Учетно-аналитическая система управления в учреждениях высшего профессионального образования. Дисс. канд. экон. наук. – Тольятти, 2012. – с. 32.
6. Керимов, В.Э. Управленческий учет [Текст]: учебник / В.Э. Керимов. – 4-е изд., изм. и доп. – М.: Дашков и Ко, 2005. – с. 39.
7. Слобина, В.Б. Организация управленческого учета на предприятиях газовой промышленности. Автореф. дисс. канд. экон. наук. – Астрахань, 2004. Электронный ресурс: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01002728858#?page=1> Дата обращения: 5.08.2018. Доступ свободный
8. Горелова, Ю.А. Формирование системы управленческого учета и аудита в строительной сфере. Автореф. дисс. канд. экон. наук. – Орел, 2011. Электронный ресурс: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004850831#?page=1> Дата обращения: 1.08.2018. Доступ свободный.
9. Герасимова, Л.Н. Управленческий учет: теория и практика [Текст]: учебник / Л.Н. Герасимова. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – с. 468.

SOSIAL İNVESTİSİYALARIN İQTİSADI SİYASƏTDƏ YERİ VƏ ROLU

A.Ə.Quliyeva

doktorant, İqtisadi nəzəriyyə kafedrası, (UNEC)

E-mail: Aquliyeva5@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 15 oktyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 2 dekabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 15 October 2018; accepted 2 December; published online 25 December 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi – müasir iqtisadiyyatın dayananaqlı inkişafının təmin edilməsində sosial investisiyaların yeri və rolu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın metodologiyasını formal-məntiqi metod, deduksiya və induksiya, analiz və sintez, abstrakdan konkretə yüksəlmə metodları təşkil edir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq göstərilmişdir ki, sosial sferanın sahələri (elm, təhsil, səhiyyə və s.) bütöv kompleks təşkil edir və səmərəli iqtisadi siyasət çərçivəsində investisiya qoyuluşları üçün vahid obyekt kimi çıxış edir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: hər bir sosial sfera sahəsində mövcud olan problemlərin incəliklərini araşdırmadan, makroiqtisadi baxımdan sosial investisiyaların roluna baxılır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti - müəllifin əldə etdiyi nəticələr Azərbaycan Respublikasında dövlətin iqtisadi siyasətinin hazırlanması prosesində sosial investisiyaların daha səmərəli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı – elmi dəlillərlə əsaslandırılmışdır ki, dövlətin iqtisadi siyasəti işlənilib hazırlanarkən sosial sfera sahələrinə məcmu investisiyanın ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına göstərdiyi müsbət sinergetik təsir hökmən nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: sosial investisiyalar, dövlət investisiyaları, investisiyaların mənbələri, iqtisadi siyasət, sosial investisiyaların ictimai əhəmiyyəti, sosial investisiyaların sinergetik effekti.

JEL Classification: D04, H54, M38, O38

THE PLACE AND ROLE OF SOCIAL INVESTMENT ACTIVITIES IN ECONOMIC POLICY

A.A. Guliyeva

Doctoral student of Economic Theory Department, (UNEC)

Abstract

Purpose - defining the place and role of social investment activities in providing the stable development of contemporary economy. Design/methodology – formally-logical

cal method, methods of deduction and induction, analysis and synthesis, ascent from abstract to concrete. Findings - it was showed that the branches of social sphere (such as science, education, public health etc.) form the single complex and demonstrate also single object for investing in the framework of effective economic policy. Research limitations – the role of social investment from a macroeconomic point of view is considered, without detailing the problems that exist in each of the social sectors. Practical implications – it's possible to use the author's conclusions in defining the most effective directions of social investments in the process of elaboration of the state economic policy of the Republic of Azerbaijan. Originality/value - it was showed that the positive synergetic effect of the total investments to the branches of social sphere on the whole macroeconomic development of the country must be taken into account in elaboration of the state economic policy.

Keywords: social investment activities, state investments, sources of investments, economic policy, public importance of social investments, synergetic effect of the social investment activities

МЕСТО И РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ

А. А. Гулиева

докторант, кафедра «Экономическая теория», UNEC

Резюме

Цель исследования - определение места и роли социального инвестирования в обеспечении устойчивого развития современной экономики. Методология исследования - формально-логический метод, методы дедукции и индукции, анализ и синтез, восхождение от абстрактного к конкретному. Результаты анализа – показано, что отрасли социальной сферы (наука, образование, здравоохранение и др.) образуют единый комплекс и представляют собой единый объект для инвестирования в рамках эффективной экономической политики. Ограниченность исследования – рассматривается роль социального инвестирования с макроэкономической точки зрения, без подробной детализации проблем, имеющих в каждой из отраслей социальной сферы. Практическая значимость исследования - возможно использование выводов автора при определении наиболее эффективных направлений социального инвестирования в процессе выработки государственной экономической политики Азербайджанской Республики. Оригинальность и научная новизна исследования - показано, что при разработке государственной экономической политики должен учитывать-

ся положительный синергетический эффект, который оказывает на общеэкономическое развитие страны совокупное инвестирование в отрасли социальной сферы.

Ключевые слова: социальное инвестирование, государственные инвестиции, источники инвестирования, экономическая политика, общественная значимость социальных инвестиций, синергетический эффект от социального инвестирования

1. Giriş

Danılmaz faktdır ki, dünya təsərrüfat sistemi XXI əsrin birinci onilliyinin sonuna yaxın başlanmış global maliyyə-iqtisadi böhrandan sonra hələ də tam özünə gəlməyib. Belə bir şəraitdə sosial-iqtisadi inkişafa geniş miqyaslı investisiya üçün vəsait tapmaq probleminin aktuallığı əsla azalmayıb. Müəllifin fikrincə, bu məqsədlə həm dövlət tərəfindən, həm də özəl səviyyədə investisiyalar cəlb etmək üçün bir növ “sahələrin rəqabəti” haqqında məsələ qoymağa əsas var. Bu rəqabətdə kimin “qalib gəlməsi” dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasətin keyfiyyətindən, hökumətin qoyulan sərmayələrin tətbiqi üçün ən prioritetli istiqamətləri müəyyən etmək qabiliyyətindən asılıdır.

2. Sosial investisiyaların anlayışının məzmunu

“Sosial investisiyalar” anlayışı və onların mahiyyəti müasir iqtisadi ədəbiyyatda geniş və müxtəlif şəkildə şərh edilir. Müəllifin fikrincə, burada əsas problem ondan ibarətdir ki, sosial investisiyalara obyektiv olaraq həm geniş, həm də dar mənada baxmaq olar.

Dar mənada “sosial investisiyalar” anlayışından sosial sferanın konkret sahəsinə - təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial, həmçinin məişət xidməti sahələrinə yönəldilən investisiyalar barəsində istifadə olunur. Başqa sözlə desək, bu anlayışın “dar” izahında sosial investisiyalara “texniki” nöqteyi-nəzərdən, yəni sərmayə qoyulan vəsaitlərin istifadə istiqamətindən asılı olaraq baxılır. Məsələn, iqtisadi ədəbiyyatda bəzi mütəxəssislər bu izahı əsas götürərək, “sosial investisiyalar” anlayışına belə tərif verirlər: “sosial investisiyalar” anlayışına belə tərif verirlər: “Sosial investisiyalar - insanların maddi, mənəvi və ya sosial tələbatlarının təmin olunması vasitəsilə onların gəlir əldə etməsi, yaşayış səviyyəsinin və həyatın keyfiyyətinin artırılması məqsədilə sosial sfera obyektlərinə sərmayə qoyuluşlarıdır” [5].

Müasir şəraitdə cəmiyyətin belə tələbatları daim artdığına görə, həyat səviyyəsini xarakterizə edən ömrün uzunluğu, işləyən əhəlinin adambaşına əməkhaqqının səviyyəsi ilə müəyyən edilən pul gəlirləri və real gəlirlər, sosial ödəmələrin və güzəştlərin həcmi, istehlak qiymətləri indeksinin dinamikası, inflyasiya səviyyəsi, mənzillə təmin olunmağın səviyyəsi və əlyetərliliyi, sosial (təhsil, tibbi, məişət və

kommunal) xidmətlərin əlverişliliyi, işsizlik dərəcəsi kimi göstəricilər sosial investisiyanın bilavasitə hədəfləridir.

Bizim fikrimizcə, belə fəaliyyət həm də sosial investisiyanın *əsas məzmunu* hesab edilə bilər.

Bu halda bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, sosial investisiyaların bəzi tərifləri biznesin gələcək inkişafı ilə, hətta şəxsi bizneslə cəmiyyət və dövlət arasında *əlaqələrin səviyyəsinin* artımı ilə bağlıdır. İqtisadi ədəbiyyatda hətta bir növ “əvəzedici terminlər” yaranıb - “sosial məsuliyyətli investisiyalar”, “sosial investisiya qoyuluşu”, “sosial məsuliyyətli investisiya qoyuluşu” və s. Müəllifin fikrincə, bu terminlərin məqsədi - bir tərəfdən, əslində *birləşdirilə bilməyən* anlayışları bir iqtisadi kateqoriya şəklində birləşdirmək, digər tərəfdən, bu kateqoriyanın reallaşdırılmasının konkret şəraitini praktiki həyata uyğunlaşdırmaqdır.

Bir sıra mütəxəssislər sosial investisiyalar anlayışının bu tərifini açıqlayaraq, investisiyaların bu növünü cəmiyyətin inkişafına biznesin “könüllü töhfəsi” kimi izah edirlər. Məsələn, bəzi iqtisadçıların fikrincə, biznes tərəfindən sosial investisiya bir qayda olaraq, şirkətlərin gəlirindən könüllü surətdə bir hissə kimi ayrılan və şirkət rəhbərliyinin qərarı ilə sosial proqramların reallaşdırılmasına yönəldilən maddi, texnoloji, idarəçilik və ya başqa xarakterli resurslar və maliyyə vəsaitləridir. Əsas daxili və xarici əlaqədar tərəflərin maraqları nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanan bu proqramlar belə bir strateji (bəzi hallarda taktiki) fərziyyəyə əsaslanır ki, şirkət müəyyən sosial və iqtisadi səmərə (xeyir) əldə edəcək (hərçənd, bu səmərənin həcmi ölçmək heç də həmişə asan olmur) [4, s.28]. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda sosial investisiyalar çox vaxt sponsorluq və korporativ xeyriyyəçilik, qəyyumluq, müxtəlif səviyyələrdə hakimiyyət strukturları ilə qarşılıqlı fəaliyyətlə assosiasiya edilir.

Məqalə müəllifinin fikrincə, müasir cəmiyyətin mövcudluğu üçün sosial investisiyanın əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, bu anlayışa *geniş mənada* tərif vermək lazımdır.

Bizim fikrimizcə, sosial investisiyalar kateqoriyasını “*geniş mənada*” izah etmək üçün onu sərmayə qoyuluşlarının yalnız bütün mümkün mənbələri və bütün mümkün istiqamətləri (məsələn, müxtəlif sosial-investisiya layihələrinin və sosial proqramların reallaşdırılması) nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də bütün milli iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına təsir baxımından təhlil etmək lazımdır.

3. Sosial investisiyaların formalaşmasının tədqiqi

Məlum olduğu kimi, istənilən sferaya və ya sahəyə investisiya konkret olaraq aşağıda göstərilən mənbələr hesabına təmin edilir:

- büdcə vəsaitləri;
- milli özəl biznesin vəsaitləri;
- bank kreditləri və başqa borc vəsaitləri;

- məqsədli beynəlxalq proqramların vəsaitləri;
- xarici mənbələrdən alınan vəsaitləri, yəni xarici investisiyalar.

Sadalanan bütün mənbələrdən investisiyalar prinsip etibarilə milli iqtisadiyyatın istənilən sahəsinə - bir tərəfdən, bu sahənin fəaliyyət xüsusiyyətindən irəli gələn müəyyən elmi-texnoloji, istehsal-texniki məsələlər kompleksinin həlli zərurətindən, digər tərəfdən, dünya iqtisadiyyatında mövcud olan və milli təsərrüfat sisteminə əhəmiyyətli təsir göstərən bir sıra konyunktur amillərindən asılı olaraq yönəldilə bilər.

Eyni zamanda, müasir cəmiyyətin həyatında elə sahələr var ki, həmin sahələrə qoyulan investisiyalar bütün hallarda bu cəmiyyətin inkişaf dərəcəsini müəyyən edir və gələcəkdə bu inkişaf dərəcəsinin artımı üçün təməl qoyur. Bu – sosial sahələrdir, çünki onlar bilavasitə *insan kapitalının* vəziyyətini müəyyən edir. Müasir dövrdə məhz insan potensialı “cəmiyyətin inkişafının açarı”na çevrilir [7,s.59]. Fikrimizcə, göstərilən potensialın özünün inkişafının açarı təhsil sahəsidir [7, s.60].

Respublikamızda təhsil sahəsində qazanılmış nailiyyətlərin əhəmiyyəti məsələsinə gəldikdə, ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası hələ sovet dövründə əhalinin ümumi təhsil səviyyəsinin yüksək olması ilə fərqlənirdi. Müasir, müstəqil Azərbaycanda təhsil sahəsində qazanılmış səviyyəni isə inkişaf etmiş dövlətlərin standartlarının səviyyəsi ilə müqayisə etməyə tam əsas var. Belə ki, 2006-cı ildə respublika vətəndaşlarının hər 1.000 nəfəri arasında ali və ümumi orta təhsilli şəxslərin sayı 946 nəfər olduğu halda, 2016-cı, 2017-ci və 2018-ci illərdə 972 nəfər olmuşdur [2, s.195]. Beləliklə, demək olar ki, ölkədə iqtisadiyyatın və bütün cəmiyyətin davamlı inkişafının müasir tələblərinə cavab verən tam savadlılıq səviyyəsi faktiki olaraq əldə edilmişdir.

Buna görə, biz hesab edirik ki, əhalinin ümumi savadı baxımından müasir Azərbaycanın qarşısında duran vəzifə növbəti kəmiyyət göstəricilərinə yox, *yeni keyfiyyətə* nail olmaqdan ibarətdir. Bu halda biz nəyi nəzərdə tuturuq? Xatırlatmaq lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın və cəmiyyətin innovasiyalı artımının təmin edilməsi məsələsi həm texniki, həm də humanitar fəaliyyət sahələrində yüksək ixtisaslı kadrların sürətlə hazırlanması və zəruri hallarda belə kadrların yenidən hazırlanması tələblərinə cavab verən çevik mexanizmlər yaradılması məsələsi ilə hökmən əlaqələndirilməlidir. Bu da, öz növbəsində, kapital qoyuluşlarının əhəmiyyətli dərəcədə artımı ilə bağlıdır, çünki yüksək ixtisaslı kadrların sürətlə hazırlanması və belə kadrların yenidən hazırlanması üçün ən yeni texnologiyaların, ən müasir proqramların və metodikaların dəyişməkdə olan təhsil sahəsinə tətbiq olunması xeyli xərc tələb edir.

Müəllifin fikrincə, burada bir prinsipial məqamı da nəzərə almaq lazımdır. Müasir şəraitdə həm nəzəri, həm də tətbiqi elmin ən qabaqcıl nailiyyətlərindən istifadə edilmədən təhsilin yüksək səviyyəyə çatdırılması sadəcə ağlasığmazdır. Öz növbəsində, elmi araşdırmaların bütün sahələri üçün yeni kadrlar məhz təhsil sahə-

sində yetişdirilir. Beləliklə, *vahid kompleks* təşkil edən sosial sahələrin bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olması və inkişaf etməsi sadəcə qeyri-mümkündür.

Ümumiyyətlə, texnologiya sahəsində çalışan kadrların hazırlanması üçün baza olan ali məktəblərdə aparılan elmi araşdırmaların daha fəal şəkildə dəstəklənməsi dünyada elmin və texnologiyaların inkişafının trendlərindən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tədqiqat universitetləri integrasiya olunmuş elmi-təhsil kompleksinin nüvəsidir. Həmin ölkələrdə fundamental və tətbiqi tədqiqatların xeyli hissəsinin icrasını məhz bu universitetlər təmin edir. Ali məktəblərdə elmi araşdırmaların həm dövlət tərəfindən, həm də qeyri-dövlət təsisatları səviyyəsində dəstəklənməsinə və bu araşdırmaların tədricən ali məktəblərdə cəmləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi işlənib hazırlanır (ali məktəb elminin kadr tərkibinin gücləndirilməsi, avadanlığın yenilənməsi, texnoloji platformaların və kiçik müəssisələrin yaradılmasında ali məktəblərin iştirakı, müəssisələrlə ali məktəblərin kooperasiyasının dəstəklənməsi və s.).

Əlbəttə, təhsil sahəsi yalnız ali təhsil (və müvafiq olaraq, ali məktəbdən sonrakı təhsil) sistemini deyil, həm də bütün orta (məktəb) və orta ixtisas təhsilini əhatə edir. Buna görə məktəblərdə və kolleclərdə tədris prosesini texniki və metodik baxımdan ən yüksək dünya standartları səviyyəsində təchiz etmək məqsədilə əlavə investisiyalar tələb olunur.

Əlbəttə, keyfiyyətli və qabaqcıl səhiyyə sistemi olmasa, istər elm, istərsə də təhsil sahəsi (eləcə də iqtisadiyyatın istənilən başqa sahələri) normal inkişaf edə bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, səhiyyə sahəsinə yönəldən investisiyalar əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini əks etdirərək *bilavasitə makroiqtisadi effekt* verir: əhalinin yaşayış müddətinin uzadılması və vətəndaşların sağlamlığının yaxşılaşdırılması, öz növbəsində, onların əmək fəaliyyətinin keyfiyyətində və nəticələrində bəbəşə öz əksini tapır. Müasir Azərbaycanda səhiyyə sahəsinə və əhaliyə sosial xidmətlər göstərilməsinə yönəldilən investisiyaların ümumi həcmi 2005-ci ildə 1,26 milyard manatdan, 2017-ci ildə 3,39 milyard manata qədər, yəni 2,7 dəfə artmışdır [2, s.395].

Beləliklə, sosial sahələr sözdə yox, real həyatda vəhdət təşkil edir və bu vəhdət onların müasir insana sıx qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təsirində təzahür edir. Buna görə, fikrimizcə, iqtisadi siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi vaxtı *sosial investisiyaların həcmində sosial sfera sahələrinə yönəldilən investisiyaların sadə riyazi cəmi kimi baxılmamalıdır*. Nəzərə almaq lazımdır ki, sosial sahələrə vəsait qoyulanda bütün insan potensialının keyfiyyətin artması şəklində *sinergetik effekt* yaranır və bu effekt bütün iqtisadi inkişafın nəticələrində öz pozitiv təsirini hökmən göstərir.

Burada bir prinsipial məqama toxunmağı vacib hesab edirik. Prinsip etibarilə, ictimai-sosial inkişafın bütün əsas növləri – elm, təhsil, sağlamlığın profilaktikası və qorunması, mədəni inkişaf – həm kommersiya əsasında, həm də qeyri-kommersiya

əsasında mövcud ola və inkişaf edə bilər. Məsələn, bəzi iqtisadçıların fikrincə, mədəni fəaliyyətin kommersiya və qeyri-kommersiya xarakterindən asılı olaraq, bu fəaliyyəti “şərti tənzimləmək” mümkündür [6, s. 597].

Bəzən unikal xarakter daşıyan qarışıq sistemlərdə olur. Məsələn, SSRİ dövründə teatr sənəti sahəsi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi dövlətdən dotasiya alırdı. Hərçəndə, əsas qida məhsullarının və geniş istehlak mallarının qiymətləri ilə müqayisədə praktik olaraq bütün aparıcı teatrlara biletlər nisbətən baha idi. Bu halda aparıcı teatrların tamaşa zalları praktik olaraq tamaşaçı ilə dolu olurdu. Eyni zamanda, kino-teatrlara biletlərin nisbətən aşağı qiymətə olmasına baxmayaraq, kinematoqraf da sovet dövlət büdcəsinə xeyli gəlir gətirirdi.

Konkret halda problem, hətta ictimai quruluşdan və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, yalnız bu və ya digər sosial sahənin təşkilati xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də “dövriyyənin həcmi” ilə bağlıdır. Baxdığımız nümunədə “dövriyyə” rolu oynayan göstərici, geniş əhali təbəqələri tərəfindən konkret mədəniyyət müəssisələrinə gediş sayıdır. Sovet İttifaqında kinoteatrlara gediş sayı və üstəlik, bu müəssisələrin sayı həqiqətən çox böyük idi.

Müasir dövrdə qismən oxşar nümunə kimi, səhiyyə müəssisələrini göstərmək olar. Belə ki, pulsuz səhiyyə müəssisələri ilə yanaşı, kommersiya əsasında işləyən stomatoloji və ya kosmetoloji klinika və poliklinikalarda müştəri çatışmazlığı hiss edilmir. Amma bütün bunlarla bərabər, sosial yönümlü müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində *cəmiyyətin inkişaf dərəcəsi ölkə vətəndaşlarının ictimai vəziyyətindən və maddi firavanlığından asılı olmayaraq, bütün yuxarıda göstərilən sahələr tərəfindən həmin vətəndaşlara təqdim edilən əsas sosial nemətlərin nə dərəcədə əlçatan olması ilə müəyyən edilir.*

Daha bir vacib məsələyə diqqəti cəlb etmək istərdik. Uzun müddət belə hesab edilirdi ki, sosial sahələrə dövlət dəstəyi iqtisadiyyatın ictimai əhəmiyyət kəsb edən bu sahəsində bazar tənzimləməsinə xas olan çatışmazlıqları tarazlamalıdır. Məsələn, Rusiya Elmlər Akademiyasının və Moskva Dövlət Universitetinin mütəxəssisləri bu gündə belə hesab edirlər [6, s.60]. Ancaq, bizim fikrimizcə, insanın yaşayış keyfiyyəti bilavasitə elm və təhsil, mədəniyyət və abidələrin mühafizəsi, səhiyyə və əhəlinin sosial müdafiəsi kimi sahələrdə vəziyyətlə müəyyən olunur və sosial yönümlü müasir dövlətin belə sahələrə münasibətdə yürütdüyü siyasət *dövlətin özünün keyfiyyətinin*, onun ictimai inkişafın bugünkü əsas tələblərinə nə dərəcədə müvafiq olmasının göstəricisidir. Bizim fikrimizcə, müasir dövlətin iqtisadi siyasətinin hazırlanması zamanı, hər şeydən əvvəl dövlət vəsaitlərinin investisiyası sahəsində, problemin məhz bu aspektini əsas götürmək lazımdır, çünki həmin vəsaitlər investisiya qoyuluşunun perspektivdə nə dərəcədə xeyirli olması baxımından, özəl biznes üçün bir növ “siqnal”dır.

Məsələn, tibbi sənaye sahəsinə investisiya haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə belə investisiyalar qismən sosial xarakter daşıyır. Burada innovasiyalı istehsalat investisiya insanın yaşayış keyfiyyətinə və həyatın özünə həm dolayısi ilə, həm də birbaşa təsir göstərə bilər. Azərbaycan iqtisadçısı, professor Təbriz Əliyev respublikamızda səhiyyənin inkişafına aid bir nümunəni təhlil edir. Bu nümunə ilk baxışda sırf lokal məsələ olan yod-brom məhsulları istehsalına aiddir. Ancaq professor T.Əliyev xatırladır ki, Dünya Səhiyyə Təşkilatının (DST) məlumatına görə, hazırda dünyada bir milyarddan çox insan öz orqanizmində yodun çatışmamasından əziyyət çəkir. Bu problem bizim respublika üçün də aktualdır [3, s.67].

Vəziyyəti nizamlamaq üçün Neftçala rayonundakı yod-brom zavodunun fəaliyyətinin bərpaı haqqında qərar qəbul edilib. 1994-cü ildə bağlanmış bu zavod əvvəllər, rayonun əmək fəaliyyətinə yararlı əhalisinin xeyli hissəsini işlə təmin edirdi, yəni özünün əsas funksiyasından əlavə, həm də məşğulluğun təminatı kimi sosial funksiyada yerinə yetirirdi. Zavodun fəaliyyəti bərpa edildəndən sonra burada ən müasir avadanlıqdan istehsal prosesinin təşkilinin ən qabaqcıl metodlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, verilmiş müəssisəyə investisiyalar əsas məqsəddə, “istehsal-texniki” məqsəddə çatmaqla yanaşı, öncə həmin sosial funksiyaların yerinə yetirilməsinin bərpa olunmasına nail olmağı nəzərdə tuturdu.

Bu məqsədlə, sanballı investisiya qoyuluşu nəticəsində həm bizim ölkənin sosial sferası üçün, həm də bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün sinergetik effekt əldə edildi. Bizim fikrimizcə, indiki halda qoyulmuş *sosial investisiyaların* nəticəsi ondan ibarət olub ki, hazırda fəaliyyəti bərpa edilmiş Neftçala yod-brom zavodunda yodun alınması üçün dünyada analoqu olmayan yüngül desorbsiya metodu tətbiq edilir. Bu texnologiya ilə məhsul çıxışı 94 faiz təşkil edir. Halbuki, məsələn, Yaponiyada müvafiq göstərici 90 faizə bərabərdir [3, s.68]. Bundan başqa, insan həyatı üçün bu qədər zəruri olan bir məhsulun Azərbaycanda istehsalının inkişaf etdirilməsi nəticəsində ölkəmiz həmin məhsulu Çin Hindistan, Rusiya, Polşa, Ukrayna kimi dövlətlərə ixrac etmək imkanı qazanıb. Belə müəssisələrdən ixrac hesabına ölkəyə daxilolmalar sayəsində ticarət balansı ilə bağlı vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və beləliklə, yüksək əlavə dəyərə malik olan məhsulun artımı hesabına ixracın strukturunu şaxələndirmək mümkündür.

Əlbəttə, belə nailiyyətləri əldə etmək yalnız yüksək elmi inkişafın olması ilə mümkündür, bu səviyyə isə müvafiq maliyyələşməni tələb edir ki, bu da yenə də həmin investisiyalar deməkdir. Azərbaycanda elmin və elmi-texniki tədqiqatların maliyyələşdirilməsində aparıcı rol dövlətə məxsusdur. Belə ki, elm sahəsinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin ümumi həcmində elmi-tədqiqat fəaliyyətinə ayrılan vəsaitin payı 2000-ci ildə 68 faiz olduğu halda, 2010-cu ildə bu nisbət artaraq təxminən 89 faizə çatmışdır. 2017-ci ildə isə elm sahəsinin maliyy-

yələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ümumi xərclərin məbləği artdığı halda elmi-tədqiqat fəaliyyətinə ayrılan vəsaitin payı azalaraq 67 faizə enmişdir [1, s.355].

Beləliklə, Azərbaycan dövləti elmə sərmayə qoyuluşuna özünün bugünkü və gələcək layiqli həyatının təminatı kimi baxır. Lakin dövlətin bu mövqeyi, əlbəttə, bu sahəyə özəl investisiyaları daha çox cəlb etmək zərurətini aradan qaldırmır.

4. Nəticə

Təqdim edilən məqalədə insanın hərtərəfli inkişafı üçün sosial sahələrin əhəmiyyəti baxımından, müasir cəmiyyətdə sosial investisiyaların rolu nəzərdən keçirilir. Elm, təhsil və səhiyyə sahələrinin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli şəkildə inkişaf etdiyini nəzərə alan müəllif bu nəticəyə gəlir ki, sosial sahələr kompleksi milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı naminə investisiyaların vahid obyektini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı. – 2017. – S. 355
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2018. – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı. – 2018. – S. 195; 395
3. Алиев, Т. Инновационное развитие промышленности Азербайджана: нефтепереработка, химия и нефтехимия. – Москва-Берлин. – 2016. – С.67; 68
4. Доклад о социальных инвестициях в России за 2004 год / Под общей ред. С.Е. Литовченко– М.: Ассоциация Менеджеров, 2004 г. –С. 28
5. Лавров В.,Кричевский Н. Что такое «социальные инвестиции»? // [bPr:/7yy\u\u.arpp.1/риьПса{опз/соттеп1з 1776.htm](http://bpr:/7yy\u\u.arpp.1/риьПса{опз/соттеп1з 1776.htm)
6. См.: Национальная экономика, 4-е изд., перераб. и доп. /Под ред. проф. П.В.Савченко. – М.: ИНФРА-М. – 2016. – С.60; 597
7. Форсайт «Россия»: дизайн новой промышленной политики. – Сборник материалов Санкт-Петербургского международного экономического конгресса (СПЭК – 2015). /Под ред. С.Д.Бодрунова. – М.: Культурная революция. – 2015. –С.59;60

İDXAL ƏVƏZLƏMƏ VƏ İXRACIN STİMULLAŞDIRILMASI MODELİ: SİNERGİYA EFFEKTİ

İ. Bədəlov

dissertant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: b_ilham1@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 26 oktyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 7 dekabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 dekabr 2018

Received 26 October 2018; accepted 7 December; published online 25 December 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi idxal əvəzləmə və ixracın stimullaşdırılması modellərinə konseptual yanaşmaların tədqiqi, bu modellər arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: məqalədə iqtisadi strategiyanın optimal seçiminin təhlilinə nəzəri yanaşmalar, idxal əvəzləmə strategiyasının və ixracın stimullaşdırılmasının effektiv surətdə birləşdirilməsi yolu ilə sinergiya effektinə nail olma imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Bu məqalədə idxalın əvəzlənməsi siyasətinin və ixracın stimullaşdırılmasının eyni zamanda birləşdirilməsi imkanını, eləcə də azad ticarət şəraitinin yaranmasına gətirib çıxaran qarşılıqlı neytrallaşdırma effektini nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: idxal əvəzləmə, sənaye strategiyaları, azad ticarət, ixracın stimullaşdırılması.

Jel Classification: F12, F40, F52

THE MODEL OF IMPORT SUBSTITUTION AND EXPORT STIMULATION: EFFECTS OF SYNERGIA

I. Badalov

Dissertant, UNEC

Abstract

The main purpose of the research is to study the conceptual approaches to the models of import substitution and export stimulation, to study and summarize the relationship between these models. Practical importance of research is the article examines the theoretical approaches to the analysis of the optimal choice of economic strategy, the possibility of achieving synergistic effect by effective marketing of the import strategy and export stimulation. In this article we will try to consider the possibility of simultaneous combination of import substitution policy and export stimulation as well as the effect of the mutual neutralization that leads to the emergence of free trade conditions.

Keywords: import substitution, industrial strategies, free trade, export stimulation.

МОДЕЛЬ ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЯ И СТИМУЛИРОВАНИЯ ЭКСПОРТА: СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ЭФФЕКТ

И. Бадалов

диссертант, UNEC

Резюме

Основной целью исследования является изучение концептуальных подходов к моделям импорта и стимулирования экспорта, изучение и обобщение взаимосвязи между этими моделями. Практическое значение исследования: в статье рассматриваются теоретические подходы к анализу оптимального выбора экономической стратегии, возможности достижения синергетического эффекта путем эффективного маркетинга стратегии импорта и стимулирования экспорта. В этой статье мы попытаемся рассмотреть возможность одновременного сочетания политики замещения импорта и стимулирования экспорта, а также эффекта взаимной нейтрализации, которая приводит к возникновению условий свободной торговли.

Ключевые слова: импортные субсидии, промышленные стратегии, свободная торговля, стимулирование.

Giriş. Ölkənin iqtisadi strategiyasının optimal seçimi problemi XX əsrin ortalarından bəri qızgın müzakirələrin predmetidir. Müstəqilliyin əldə edilməsi ilə və köklü yenidənqurma prosesləri nəticəsində bu problem Azərbaycanda da baş qaldırmışdır.

Son tədqiqatların və nəşrlərin təhlili. Ölkənin iqtisadi strategiyasının seçimi problematikası yerli və xarici ədəbiyyatda kifayət qədər geniş işıqlandırılmışdır. V.F. Budkinin, İ.V. Burakovskinin, A.İ. Roqaçın, İ.İ. Puzanovun, A.S. Filipenkunun, Y.V. Makoqonun, A.İ. Şnırkovun, Y. Baqvati və s. işləri bu olduqca geniş problemin müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuşdur.

İnkişaf strategiyasının ümumi nəzəri və praktiki problemləri yaxın və uzaq xarici ölkələrdən olan A.V. Anikin, N.N. Liventsov, V.Q. Klinov, V.Y. Rıbalkin, N.S. İlyin, A. Krüger, S. Dodaro, Ç-J. Çanq, Q. Qraboovski və digər iqtisadçı alimlərin elmi tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdır.

Məqalənin məqsədi ticarət strategiyalarının iqtisadi mahiyyətinə metodoloji yanaşmaların nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsindən və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasından ibarətdir.

Getdikcə daha çox tədqiqat işlərinin diqqəti idxalın əvəzlənməsi və ixracın stimullaşdırılması strategiyası arasında dinamik əlaqələrin olmasına cəmləşdirməsinə baxmayaraq, konservativ iqtisadi ictimaiyyət əsas diqqəti, olduqca çox hallarda yalnız olaraq sinonim kimi işlədilən, ixracın stimullaşdırılması və ticarətin liberallaşdırılması məsələlərinə yönəldir. Müəyyən ölkə üçün spesifik olan konkret şərtlərə əsaslanan pragmatik ticari strategiyaların uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinin də-

təklənməsi üçün zəruri olmasının geniş miqyasda qəbul edildiyini nəzərə alsaq, bu, təəccüblü deyil. Buna görə də, fikrimcə, müzakirə idxal əvəzləmə strategiyasının tətbiqinin məqsədəuyğunluğu üzərində deyil, belə siyasətin tətbiqi şərtləri və davamiyyət müddəti və onun ixracın stimullaşdırılması siyasəti ilə qarşılıqlı tamamlanması imkanları üzərində cəmləşməlidir.

İddia etmək olar ki, idxalın əvəzlənməsi və ixracın stimullaşdırılması strategiyasının birləşdirilməsi imkanını şübhə altına qoyan iqtisadçılar, bu tədbirlərin bir-birini neytrallaşdırıcı təsirə malik olacağı, strategiyaların bu cür birləşməsinin isə, nəticə etibarilə, azad ticarətin bərqərar olmasına gətirib çıxaracağı səbəbindən idxal əvəzləmənin və ixracın stimullaşdırılmasının eyni zamanda həyata keçirilməsinin qeyri-effektiv olacağını iddia etməklə, daim idxal əvəzləməyə diqqətsiz yanaşılmasında mühüm rol oynamışdır. Əgər bununla razılaşsaq idxal əvəzləmə siyasətinin və ixracın stimullaşdırılmasının eyni zamanda həyata keçirilməsinin mümkün olmadığını ehtimal etsək, belə halda biz idxalın əvəzlənməsinin mütləq iqtisadiyyata mənfi təsirə malik olan daxili oriyentasiyalı proses olduğu, ixracın stimullaşdırılması siyasətinin isə (ticarətin liberallaşdırılması sayəsində nail olunur) iqtisadi inkişafa gətirib çıxaran xarici oriyentasiyalı siyasət olduğu, ticari siyasətin ənənəvi modelinə qayıtmış olur. Bu cür fikirlər, D. Qrinuey və K. Milneri belə bir iddia irəli sürməyə vadar etmişdir ki, “iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün ixracın stimullaşdırılması siyasəti zəruridirsə, bu məqsədə nail olmaq üçün ən effektiv yollardan biri nisbi stimulların sadə dəyişdirilməsi, yəni idxalın liberallaşdırılması ola bilər” [8, s. 212].

Fikrimcə, müasir ticari strategiyaların effektivliyi ilə bağlı müzakirələrin yenedən qaldırılmasına böyük zərurət vardır, çünki bir çox zəif inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmış ticarətin liberallaşdırılması və ixracın stimullaşdırılması siyasəti özünü tam doğrultmamışdır. Bir qayda olaraq, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi kifayət qədər sərt siyasətin uğursuzluqları getdikcə daha çox hallarda ticarətin əsaslandırılmamış və uzaqgörən liberallaşdırılmasının zəif inkişaf etmiş ölkələrdə heç də həmişə effektiv olmadığını qəbul etməyimizə gətirib çıxarır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif ticari siyasətlər kifayət qədər geniş təqdim olunsada, onlar arasındakı dinamik əlaqələr, fikrimcə, yenə də kifayət qədər araşdırılmamışdır. Əsas strategiyalar olaraq, idxal əvəzləmə siyasəti və ixracın stimullaşdırılması ilə bağlı müzakirələr, bir qayda olaraq, iki əsas problemi əhatə edir. Birincisi, bu modellərin bir-birini qarşılıqlı inkar edən, yoxsa tamamlayıcı olmasının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. İkincisi, ixracın stimullaşdırılmasının həqiqətənmi mütləq ticarətin liberallaşdırılması və hökumətin rolunun azalması ilə bağlı olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Adətən hesab olunur ki, idxal əvəzləmə siyasəti və ixracın stimullaşdırılması mahiyyətcə zidd və bir-birini inkar edəndir və bir qayda olaraq, ticarətin in-

kişafının alternativ strategiyaları kimi təqdim edilir. Lakin son zamanlar idxalın əvəzlənməsi və ixracın stimullaşdırılması modellərinin bir-birini inkar edən alternativ olmaması, əksinə, bir-birini tamamlaması, ixracın stimullaşdırılması modelinin isə ticarətin əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşdırılması şəraitində də effektiv şəkildə işləyə bilməsi ilə bağlı fikir getdikcə daha çox qəbul edilir.

İdxal əvəzləmə və ixracın stimullaşdırılması modellərinin özünəməxsus dioxotomiyası iki sektorlu modelin məhdudluğu və statikliyi səbəbindən meydana çıxmışdır. Daha statik parametrlərin dəyişə bildiyi daha dinamik modellərdə bir qədər başqa tendensiyaları müşahidə edirik. Məsələn, Q. Qraboovski iddia edir ki, iqtisadi inkişaf zamanı ölkə planlı surətdə həm idxal əvəzləmə siyasətindən, həm də ixracın stimullaşdırılmasından keçir. Məşhur amerikalı iqtisadçının sözlərinə görə, əvvəlcə daxili bazarı qoruyaraq, idxal əvəzləmə siyasətini aparmaq lazımdır ki, bu da ayrı-ayrı sahələrdə daxili istehlakı qabaqlayan templərlə tələbin artımını stimullaşdırmağa imkan verəcək. Daxili bazarın tələbi ödənildikdən sonra ölkə ixracın stimullaşdırılması siyasətinə keçməlidir ki, bu da tələbin daxili istehlakdan daha sürətli artımını daha da çox stimullaşdıracaq. “Hər iki mexanizm investisiyaların (o cümlədən yeni texnologiyaların) artması yolu ilə əməyin məhsuldarlığının nisbətən daha sürətli artımını təmin edəcəkdir” [6, s. 540]. Bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək, idxal əvəzləmə siyasəti ixracın stimullaşdırılması üçün ilkin şərait yaradır.

İdxal əvəzləmə siyasətinin və ixracın stimullaşdırılmasının milli iqtisadiyyata təsiri mövzusu XX əsrin 80-90-cı illərində çox geniş müzakirə olunmuşdur, lakin buna baxmayaraq, qeyd edilən modellər iqtisadi ədəbiyyatda heç də həmişə düzgün, dəqiq və ardıcıl işıqlandırılmamışdır. Bir çox iqtisadçıların fikrincə, idxal əvəzləmə modeli qısa müddətdə statik təfsirdə azad ticarətin maneələrinin yaranmasına gətirib çıxarır, ixtisaslaşmanı məhdudlaşdırır, şirkətlərin istehsalat xərclərinin azaldılmasına və məhsuldarlığın artırılmasına motivasiyasını zəiflədir, eləcə də bazarda inhisarlaşmaya gətirib çıxarır. Lakin bu halda mən Q. Qrabovsenin yuxarıdakı nöqteyi-nəzərin bu strategiyanın uzunmüddətli aspektini nəzərə almaması ilə bağlı fikri ilə razıyam.

İxracın stimullaşdırılması konsepsiyası ilk baxışdan göründüyündən daha mübahisəlidir. Bəzi iqtisadçılar hesab edirlər ki, bu strategiya daha neytraldır. Digərlərinin fikrincə, ixracın stimullaşdırılması nisbi neytraliteti nəzərdə tuta bilər. Y. Bxaqvatinin sözlərinə görə, ixracın stimullaşdırılması siyasəti dedikdə, müasir ədəbiyyatda həm ixraca, həm də idxala balanslaşdırılmış təsirə malik olacaq effektiv mübadilə məzənnəsi başa düşülür [1, s. 23]. Analoji olaraq, əgər effektiv mübadilə məzənnəsi ixrac üçün idxal üçün olandan olduqca yuxarı (aşağı) olarsa, biz ixracın ultra stimullaşdırılması (idxal əvəzləmə) siyasətini müşahidə edirik. Bu nöqteyi-nəzərdən, azad ticarət təsirin neytrallığını nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində, azad ticarətə və ya hökumət tərəfindən müdaxilənin olmamasına zəmanət vermir.

Beləliklə, biz iki mənfi təsir amilinin yekunda müsbət nəticəyə gətirib çıxardığı halla rastlaşırıq. Bu, onunla izah olunur ki, həm idxal əvəzləmə siyasəti, həm də ixracın stimullaşdırılması siyasəti qiymətlərin təhrif olunmasına gətirib çıxarır, bu da öz növbəsində, neytrallaşdırıcı təsirə malikdir və nəticə etibarilə, azad ticarət üçün şərait yaradır. Bu cür yanaşmadan istifadə edərək, D. Qrinuey qarışıq siyasət (eyni zamanda idxalın əvəzlənməsi və ixracın stimullaşdırılması) həyata keçirən Koreya Respublikasını Sinqapurun azad ticarət rejimi ilə müqayisə etmişdir. Bu fərziyyənin məntiqi həm idxal əvəzləmə, həm də ixracın stimullaşdırılması üçün effektiv mühafizə dərəcələrinin bərabər səviyyəsi üzərində qurulur ki, bu da öz növbəsində, sadəcə sıfır mühafizə səviyyəsi deməkdir, çünki hər iki sektor eyni zamanda mühafizə oluna bilməz. Yuxarıda göstərilmiş əsaslar, xüsusən iki müxtəlif istiqamətli strategiyanın bir-birini neytrallaşdırması cəhətdən, kifayət qədər ziddir.

Lakin Y. Baqvati kifayət qədər uğurlu xarici oriyentasiyalı iqtisadi strategiyanın aqressiv ixrac strategiyasından daha çox neytral strategiya əlamətlərinə malik olduğu Uzaq Şərq ölkələrinin empirik araşdırmalarına əsaslanaraq, ixracın stimullaşdırılması siyasətinin iqtisadi ədəbiyyatda neytral siyasət kimi müəyyən edilməli olduğunu iddia edərək, öz mövqeyini sübut edir [2, s. 32].

Bu iddia əhəmiyyətlidir, çünki Uzaq Şərq ölkələri həm idxal əvəzləmə, həm də ixracın stimullaşdırılması siyasətlərini həqiqətən də çox effektiv həyata keçirir. Bu cür qarışıq ticari siyasət müxtəlif cür şərh edilə bilər. Birincisi, idxalın əvəzlənməsi siyasəti qiymətlərin təhrif olmasına gətirib çıxarırsa, iddia etmək olar ki, aktiv ixracın stimullaşdırılması siyasəti eyni dərəcədə qiymətlərin ikiqat təhrif olmasına gətirib çıxara bilər. Bu, qarışıq strategiyanın sürətli iqtisadi inkişafa səbəb olduğu Asiya ölkələrinin nümunəsində təsdiq edilir ki, bu da öz növbəsində, idxal əvəzləmə siyasətinin və ixracın stimullaşdırılması siyasətinin komplementar və qarşılıqlı tamamlayıcı olması haqqında fikrin əsaslı olduğunu göstərir. İkincisi, ixracın stimullaşdırılması idxal əvəzləmə siyasətinin mənfi təsirini neytrallaşdırır. Buna görə də, idxal əvəzləmə siyasətinin aparılması zamanı ixracın da eynilə aktiv şəkildə stimullaşdırılması məqsədəuyğundur, lakin bunun səbəbi hər iki strategiyanın iqtisadiyyata müsbət təsirinin olması deyil, hər şeydən əvvəl, idxal əvəzləmə siyasətinin mənfi nəticələrinin neytrallaşdırılması effektidir.

A. Krüger öz növbəsində ixracın stimullaşdırılması siyasətini idxal əvəzləmə siyasətindən milli iqtisadiyyat üçün azad ticarətin effektivə bərabər olan, nisbətən daha çox müsbət effekt əldə etməyə imkan verən tədbirlər toplusu kimi qiymətləndirir [10, s. 72]. A. Krügerin verdiyi tərifə təhlil etsək, azad ticarətlə bağlı dəlillər bir qədər məntiqsizdir, çünki ixracın stimullaşdırılması siyasəti faktiki olaraq azad ticarət siyasətinin surətidirsə, onun həyata keçirilməsi üçün səbəb yoxdur.

Statik ticarət nəzəriyyəsinin məntiqinə görə, ixracın stimullaşdırılması ixracın əvəzlənməsi kimi eynilə qeyri-effektivdir. Öz növbəsində idxal əvəzləmə strategiyasından ixracın stimullaşdırılması strategiyasına keçid bəzi təhrifləri aradan qaldıra, lakin həmçinin başqalarını yarada bilər. Beləliklə, iddia etmək olar ki, A. Krügerin yanaşması daha dəqiq və konseptual olsa da, ticarətin statik modelinin postulatları ilə uyğun deyil.

Həmçinin ixracın stimullaşdırılması məqsədilə dövlətin müdaxiləsinin xeyrinə fikir yürüdən Y. Baqvati özünün nəzəri dəlillərini və fərziyyələrini inkar etməyə başlayır. Fikrimcə, idxal əvəzləmə strategiyası iqtisadiyyata mənfi təsir göstərdiyi halda, ixracın stimullaşdırılmasının daha effektiv olmasına dair mövqe tamamilə əsassızdır, halbuki hər iki strategiya qiymətləri eyni dərəcədə təhrif edir. Statik yanaşmanın əsas prinsiplərinə müvafiq olaraq, ixracın stimullaşdırılması adekvat tədbir deyil, sadəcə nəzəri imkandır və nəzəriyyənin əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu o deməkdir ki, ixracın və ya idxal əvəzləmənin stimullaşdırılması yalnız dinamik modelin uzunmüddətli perspektivinin xeyrinə qısamüddətli statik yanaşmadan imtina edildiyi təqdirdə məna kəsb edir.

Beləliklə, aydınlaşdırdıq ki, həm ixracın stimullaşdırılması strategiyası, həm də idxalın əvəzlənməsi strategiyası statik yanaşma ilə uyğun deyil. “Azad” bazardan uzaq olan, dövlət tərəfindən intervensiyalar üzərində qurulmuş strategiyalar olmaqla, onların qarşılıqlı əlaqəsi yalnız dinamik perspektivdən təhlil edilə bilər. Bu məsələni araşdırmış bir çox iqtisadçılar [1; 3; 5; 9] haqlı olaraq iddia edirlər ki, “ticarətin açıqlığı” anlayışı (ticarətin intensivliyi mövqeyindən qiymətləndirilmişdir) ayrılıqda nəzərdən keçirilməli və ticarətin liberallaşdırılması ilə assosiasiya olunmamalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən idxal əvəzləmə və ixracın stimullaşdırılması eyni inkişaf strategiyasının müxtəlif səviyyələri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

N. Layanq özünün üçsektorlu modelində idxalın əvəzlənməsi və ixracın stimullaşdırılması strategiyalarının eyni zamanda həyata keçirilə bildiyini iddia edərək, ticari siyasətlərin kifayət qədər dəqiq təsnifatını verir [9, s. 452]:

1. İxrac fəaliyyətinin idxalın eyni zamanda stimullaşdırılması ilə gücləndirildiyi tipik ixracın stimullaşdırılması strategiyası.

2. Həm idxalın əvəzlənməsinin, həm də ixracın stimullaşdırılmasının eyni zamanda stimullaşdırıldığı, proteksionizm elementlərinə malik ixracın stimullaşdırılması strategiyası. Bu halda, milli şirkətlər daxili bazarda mühafizə olunmuşdur, lakin eyni zamanda ixrac üçün və onların beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün daha çox əlverişli şərait yaradılmışdır.

3. Eyni zamanda ixracın stimullaşdırılması və idxal əvəzləmə üzrə məhdudiyyətlərin mövcud olduğu, idxalın de-fakto stimullaşdırılması strategiyası. Başqa söz-

lə, bu, məcburi surətdə tətbiq edilən və uzunmüddətli perspektivdə dəstəklənməsi mümkün olmayan, borc kapitalı əsasında fəaliyyət göstərmə strategiyasıdır.

4. İdxal və ixracın məhdudlaşdırıldığı tipik idxal əvəzləmə strategiyası.

5. Ticari stimulların neytral xarakterə malik olduğu azad ticarət strategiyası.

Beləliklə, müasir iqtisadçıların kifayət qədər zidd nəticələrinə əsaslanaraq gördük ki, idxal əvəzləmə strategiyasının və ixracın stimullaşdırılmasının sırf bir-birini inkar etdiyini birmənalı şəkildə iddia etmək olmaz. Belə nəticələr statik ikisektorlu modelin qeyri-realistik fərziyyələrinə əsaslanır. Həmin modeldə idxal əvəzləmə eyni zamanda dövlətin müdaxiləsinin olduğu daxili oriyentasiyalı strategiyası olaraq nəzərdən keçirilir, halbuki ixracın stimullaşdırılması dövlətin müdaxiləsinin olmadığı xarici oriyentasiyalı siyasət olaraq müəyyən edilir. Bu halda, bir sual meydana çıxır: hansı şəraitdə milli iqtisadiyyat daha yaxşı işləyə bilər? Statik yanaşma göstərir ki, böyük açıqlıq nisbətən daha yüksək səviyyəli istehsal və gəlir nöqtəyi-nəzərindən aydın iqtisadi nəticə verir. Ticarət əngəllərinin aradan qaldırılması mal və xidmətlərin istehsalı üçün daxili resursların maksimal istifadəsi üçün daha effektiv texnologiyaların istifadəsi yolu ilə istehsalı genişləndirir və istehlak səviyyəsini artırır. Beləliklə, resursların daha effektiv paylaşdırılması milli istehsal səviyyəsinin qalxmasına imkan verir.

Bununla belə, ticari siyasətin qəbul edilmiş təsnifatı adətən qəbul ediləndən daha çox çatışmazlığa malikdir. Əsas problem əsas strategiyalara olduqca dar təriflərin verilməsindən ibarətdir. Qlobal dünyada daim dəyişən təsir şərtləri və amilləri ilə idxal əvəzləmə və ixracın stimullaşdırılması strategiyaları qarşılıqlı tamamlayıcı ola bilər. İdxalın əvəzlənməsi, aralarında ardıcıl qarşılıqlı əlaqə sistemi ilə, ixracın stimullaşdırılmasından əvvəl gələn strategiya kimi nəzərdən keçirilə bilər, müəyyən şəraitdə isə yuxarıda qeyd edilən strategiyalar eyni zamanda həyata keçirilə bilər. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, hər iki strategiya qiymətlərin təhrifi və xərclərin strukturu effekti vasitəsilə azad ticarət siyasəti ilə uzlaşmır. Lakin, yenə də həm idxal əvəzləmə siyasətinin, həm də ixracın stimullaşdırılmasının əsas məqsədi – uzunmüddətli mənfəətin əldə edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı konkret sahələrin mühafizəsi və təşviqi istiqamətində müqayisəli üstünlüklər əsasında ixtisaslaşmadan imtina edilməsidir.

Nəticə

Beləliklə, bu gün iqtisadi ədəbiyyatda ilk baxışdan zidd olan iqtisadi inkişaf modelləri arasında əlaqəyə birmənalı baxış yoxdur, lakin bəzi ölkələrin nümunəsi sübut edir ki, yuxarıda qeyd edilən strategiyalar müəyyən iqtisadi şəraitdə sinergiya effekti yarada bilər. Lakin bu faktın əlavə olaraq öyrənilməsi tələb olunur, çünki dünyanın iqtisadi infrastrukturunu müxtəlif tipli xarakterə malikdir və bir və hətta eyni zamanda bir neçə strategiya artıq stabil iqtisadi inkişafı təmin etməyə qadir deyil. Ümumilikdə sənaye siyasəti və ayrılıqda ticari siyasət konkret ölkənin şəraiti nəzərə

alınmaqla əsaslı surətdə işlənib hazırlanmalıdır. İqtisadi inkişaf xətti xarakterə malik deyil, olduqca mürəkkəb prosesdir və idxal əvəzləmənin, ixracın stimullaşdırılmasının və azad ticarətin ayrılmaz tərkib hissələri olduğu səmərəli və pragmatik ticari siyasət tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Bhagwati, J. N. Rethinking Trade Strategy, in P. L. John and V. Kallab (eds.). Development Strategies Reconsidered. New Brunswick: Transaction Books. – 1986.
2. Bhagwati J. N. Export-Promoting Trade Strategy: Issues and Evidence. The World Bank Research Observer. – 1988. – Vol. 3. – №o. 1.– ГГ.27-57.
3. Chang, H-J. Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective. London: Anthem Press. – 2002.
4. Chen, L. L. Devereux J. Protection, Export promotion and Development. Journal of Development Economics. – 1994. – № 43 (2).– ГГ.387-394.
5. Dodaro, S., Comparative Advantage, Trade and Growth: Export-Led Growth Revisited. World Development. – 1991. – № 19 (9).– ГГ.1153-1165.
6. Grabowski, R. (1994a), "Import Substitution, Export Promotion, and the State in Economic Development", The Journal of Developing Areas, 28 (4), 535-554.
7. Grabowski, R. (1994b), "The Failure of Import Substitution - Reality and Myth", Journal of Contemporary Asia, 24 (3), 297-309.
8. Greenaway, D. and C. R. Milner (1987), "True Protection - Concepts and Their Role in Evaluating Trade Policies in LDCs", Journal of Development Studies, 23 (2), 200-219.
9. Liang, N.(1992), "Beyond import substitution and export promotion: A new typology of trade strategies". Journal of Development Studies, vol.28, 447-472
10. Krueger, A. O. (1985), "The Experiences and Lessons of Asia's Super Exporters", in A. O. Krueger, and V. Corbo, Export Oriented Development Strategies: the Success of Five Newly Industrialising Countries. (Boulder, Colo.: Westview Press).

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ **(rüblük elmi və praktik)**

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və. s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

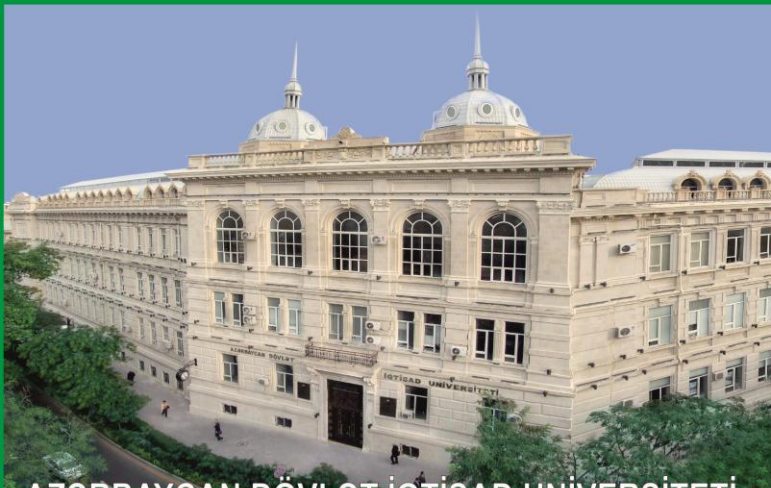
1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Bağirova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblik, elmi və praktik)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lərin elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 söz**dən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi döviyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ